

ЕРМИЛ И СТРАТОНИК

СВЕТИ
РАНОХРИШЋАНСКИ
МУЧЕНИЦИ
БЕОГРАДСКИ

ЕРМИЛ И СТРАТОНИК
СВЕТИ РАНОХРИШЋАНСКИ МУЧЕНИЦИ БЕОГРАДСКИ

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
Special editions 153

HERMYLOS AND STRATONIKOS

EARLY
CHRISTIAN
MARTYRS
OF BELGRADE

Edited by
DUBRAVKA PRERADOVIĆ

Editor-in-Chief
Vojislav G. Pavlović
Director of the Institute for Balkan Studies SASA

Belgrade 2022

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
Посебна издања 153

ЕРМИЛ И СТРАТОНИК

СВЕТИ
РАНОХРИШЋАНСКИ
МУЧЕНИЦИ
БЕОГРАДСКИ

Уредник
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Одговорни уредник
Војислав Г. Павловић
Директор Балканолошког инситута САНУ

Београд 2022

Издавач

Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35, Београд, Србија
<http://www.balkaninstitut.com>
E mail: balkinst@bi.sanu.ac.rs

Рецензенти

Драган Војводић, дописни члан САНУ
Татјана Стародубцев, редовни професор, Академија уметности, Нови Сад
Борис Стојковски, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад

Сарадник на припреми зборника
Лазар Љубић

САДРЖАЈ

Даница Поповић / DANICA PPOPOVIĆ	
Предговор	11
Дубравка Прерадовић / DUBRAVKA PRERADOVIĆ	
Уводна реч	17
Editor's Foreword	22

МЕСТО И ВРЕМЕ СТРАДАЊА

Олга Шпехар / OLGA ŠPENAR	
Христијанизација касноантичког Сингидунума.	
Од римског каструма до рановизантијске епископије	27
The Christianization of Late Antique Singidunum: from a Roman Castrum to an Early Byzantine Bishopric	58

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА

Дубравка Прерадовић / DUBRAVKA PRERADOVIĆ	
Култ Ермила и Стратоника у византијској престоници.	65
The Cult of Hermylos and Stratonikos in the Byzantine Capital.	86
Дубравка Прерадовић / DUBRAVKA PRERADOVIĆ	
Представе Ермила и Стратоника	
у средњовековном источнохришћанском свету	91
Representations of Hermylos and Stratonikos in the Medieval Art of the Eastern Christian World	130

ХАГИОГРАФИЈА И ЛИТУРГИЈА

ДАРКО ТОДОРОВИЋ / DARKO TODOROVIĆ	
Мучења светих Ермила и Стратоника	137
The Passio of Hermylos and Stratonikos	150
ЛАЗАР ЉУБИЋ / LAZAR LJUBIĆ	
Спомен Ермила и Стратоника у цариградским типцима	153
The Memory of Hermylos and Stratonikos in Constantinopolitan Typika	161
МИЛОШ ЈОВАНОВИЋ / MILOŠ JOVANOVIĆ	
Пролошко житије Ермила и Стратоника у српском рукописном наслеђу	163
The Prologue Vitae of Hermylos and Stratonikos in the Serbian Manuscript Heritage	181
Списак илустрација	183
List of Illustrations	187
Библиографија	191

Ова публикација је писана током пандемије Ковида 19, када су многе библиотеке биле недоступне. Стога су нам, у обиму већем од уобичајеног, у помоћ прискочиле колеге и пријатељи, саветима, литературом и илустрацијама. Најсрдачније се захваљујемо: Владимиру Антићу, Андреју Виноградову, Милени Давидовић, Јасмини Ђирић, Валентини Живковић, Милошу Живковићу, Никити Казакову, Марини Ковач, Ани Захаровој, Ивани Игњатовић, Андреи Луцију, Маријани Марковић, епископу Јустину Јеремићу, Димитрију Маринковићу, протосинђелу Јустину Мреновићу, Валентину Пачеу, Милицы Поповић, Татјани Стародубцев, Божани Стевановић, Вери фон Фалкенхаузен и Ирени Шпадијер.

Такође се захваљујемо Његовом високопреосвештенству митрополиту црногорско-приморском господину Јоаникију на дискретној помоћи која је у значајној мери олакшала израду ове публикације.

Конечно, посебну захвалност дугујемо Балканолошком институту Српске академије наука и уметности без чије подршке овај зборник не би могао да угледа светлост дана.

НѦКѦ СЛѦВѦ СЛѦЖИТЕЛѦ,
СЛОВЕЫ ТВОИМИ БЕЗСЛОВЕСНОЕ ѠБЛЧИЛЪ СѦ,
МѦЧЕНИЧЕ ЕРМИЛЕ,
НЕРАЗУМИЕ БЕЗЗАКОННЮЩИХЪ, ОУСЕРДИТИШЕ.

КАО СЛУЖИТЕЛѦ РЕЧИ,
РЕЧИМА СВОИМ, МѦЧЕНИЧЕ ЕРМИЛЕ,
БЕСЛОВЕСНО НЕЗНАЊЕ БЕЗАКОНИХ
ИЗОБЛИЧИО СИ НАЈУСРАНИЈЕ.

Први тропар треће песме канона мученицима

ПРЕДГОВОР

Животописи хришћанских светаца по правилу су узбудљиве приповести које говоре о њиховој свесно одабраној, често драматичној борби за достизање вечног живота – одрицањем и аскезом, различитим облицима подвига, а нарочито спремношћу на жртву, укључујући страдање за веру и највише хришћанске идеале. Неретко дурна историја одликује и посмртну егзистенцију светаца, дакле онај вид њиховог постојања који се манифестује кроз култ, односно различите видове светачког штовања. Један такав егземпларни случај представљају ранохришћански београдски мученици Ермил и Стратоник.

У целини посматрани, токови култа Ермила и Стратоника могу се описати као веома неуједначени, са сјајним узлетима и дугим раздобљима стагнације. Разлог томе по свој прилици лежи у чињеници што су етапе њиховог светитељског прослављања у блиској вези са одређеним историјским тренуцима и њиховим ширим, друштвеним и религиозним оквирима. Тако мученичко страдање Ермила и Стратоника дављењем у Дунаву треба посматрати у контексту појаве која је обележила епоху – а то су прогони хришћана с почетка IV века, произашли из одредаба Диоклецијановог едикта. На сличан начин треба сагледавати и *ироналажење* реликвија двојице мученика, као и зачетке штовања, у чијем је средишту била њихова гробница у близини Сингидунума. Ти догађаји припадају ондашњем доминантном виду религиозне праксе, која је изнедрила култ ранохришћанских мученика. Историјске околности су учиниле да живот првобитног светилишта Ермила и Стратоника буде релативно краткотрајан. Пред најездом варвара средином V века њихове мошти пренете су у Цариград, где су се нашле у средишту промишљеног реликвијарног програма, у функцији сакралног заснивања престонице Источног царства. У одговарајућем историјском контексту треба посматрати и преношење побожног сећања на двојицу београдских мученика из Византије у словенски свет, укључујући српске земље.

Када је реч о српској средини, посебно занимљив феномен представља иницијатива с почетка нашег столећа, потекла од Српске православне цркве, односно Архиепископије београдско-карловачке, да се након готово два миленијума обнови штовање Ермила и Стратоника. Она је добрим делом проистекла из потребе за истицањем дуговечности сакралне историје Београда, као и из чињенице да су њени протагонисти били не само национални већ и угледни општехришћански свети. Обнова култа оживела је интересовање за прославне саставе посвећене београдским мученицима, подстакла трагања за њиховим првобитним светилиштем, а ликове им увела у сликани репертоар истакнутих београдских цркава – какве су Света Петка у Београдској тврђави и Храм светог Саве на Врачару.

Књига која је пред нама на најсадржајнији начин заокружује поменуте иницијативе и подухвате. Заслуга за њено уобличавање у највећој мери припада уредници др Дубравки Прерадовић, која је своју академску репутацију стекла, између осталог, студијама посвећеним истраживању ранохришћанских и византијских светачких култова. Посао којег се подухватила није био нимало једноставан стога што је штовање светих Ермила и Стратоника, иако дуговечно, документовано малобројним поузданим изворима, док је, с друге стране, оптерећено различитим претпоставкама и непознаницама. Ипак, скромност података којима се располагало нису представљали препреку ауторима да осветле, научно утемељено и методолошки беспрекорно, тако сложену појаву као што је култ двојице београдских мученика.

Монографски замишљена, са циљем да се култ Ермила и Стратоника сагледа са свих релевантних становишта, књига обухвата неколико функционално распоређених поглавља, која чине текстови различитих аутора. Намера уреднице да штовање београдских мученика буде разматрано компаративним методом и на широком плану видна је већ у врло садржајној историји досадашњег проучавања изложеној у *Уводној речи* (Д. Прерадовић). На сличним концептуалним претпоставкама почива и поглавље у којем се мученичка смрт Ермила и Стратоника посматра у оквиру ширих појава, какве су христијанизација античког Сингидунума, стварање првих хришћанских заједница и успостављање и структура црквене организације на том простору (О. Шпехар). Поседну пажњу завређује компетентан критички осврт на досадашње недовољно утемељене покушаје убицирања првобитног места сахране двојице београдских мученика, које се уобичајено препознаје у остацима касноантичке гробнице у селу Брестовик, низводно од Београда.

Битан допринос познавању култа Ермила и Стратоника свакако су поглавља посвећена цветном раздобљу њиховог штовања, везаном за Цари-

град, као и ликовним представама ових мученика у средњовековном хришћанском свету (Д. Прерадовић). Са сувереним познавањем релевантних извора, како историјских тако и хагиографских и химнолошких, на жив и занимљив начин, ауторка нам је предочила све битне аспекте светачког штовања Ермила и Стратоника у престоници Византијског царства. Њихов висок статус најбоље илуструје податак да су средином X века београдски мученици литургијски прослављани у најмање три цариградске цркве, а да су им реликвије чуване у олтару Свете Софије, уз најзнаменитије светиње хришћанског света. За упућеног читаоца подједнако садржајно биће и разматрање одјека култа у средњовековним сликаним програмима. Иако не припадају категорији мученика који су често приказивани, њихови ликови и сцене мучеништва различитих иконографских решења срећу се у минијатурном и монументалном сликарству, као и на календарским иконама. О рецепцији култа у српској средини речито говори чињеница да се готово све познате представе Ермила и Стратоника из XIV века налазе у сликаним програмима српских цркава. У складу са опредељењем уреднице да токове култа прати до наших дана, у књизи се могу пронаћи и подаци о савременим настојањима Српске православне цркве да успостави канон за представљање ликова двојице београдских мученика.

Нове резултате и тумачења доносе и одељци посвећени хагиографском и литургијском аспекту култа. *Мучења (Passio) Ермила и Стратоника* изложена су у преводу на савремени српски језик, уз обимне и акрибичне коментаре (Д. Тодоровић). Поједина запажања и закључци заслужују посебну пажњу – попут оних о неколиким књижевним редакцијама текста, које сведоче о размерама светачког штовања, или оцене о његовој знатној литерарној вредности, будући да овај *Passio* представља редак и стога драгоцен пример ране, преметафрастичке хагиографије. Једнако темељно и компетентно претресени су цариградски типичи како би се реконструисао начин прослављања Ермила и Стратоника у престоници царства (Л. Љубић). За истраживаче српске књижевне баштине користан и вишеструко подстицајан биће такође текст посвећен редакцијама *Пролошкој житијија Ермила и Стратоника* у српском рукописном наслеђу, које показују висок ниво креативности средњовековних српских писара односно редактора (М. Јовановић).

По обиму невелика, књига посвећена београдским мученицима Ермилу и Стратонику без сумње представља крупан корак у познавању и разумевању ранохришћанске културне и култне историје Београда. До сада расута сведочанства – археолошка и иконографска, хагиографска и литургијска – овде су први пут систематизована, критички преиспитана и тумачена по

највишим методолошким стандардима. Стога ће добијени резултати бити врло подстицајни свим будућим истраживачима тако сложеног феномена какав су ранохришћански светачки култови на подручју Балкана. Као несумњиву врлину ове књиге такође треба истаћи њену отвореност према савременим токовима штовања београдских мученика. Ова копча са актуелним збивањима најречитије сведочи о томе да су култови светих динамична појава, дугог трајања и универзалних значења, али такође носиоци увек нових порука.

Уврштењем књиге *Ермил и Сирајоник. Свети ранохришћански мученици београдски* у свој издавачки план Балканолошки институт САНУ увећава фонд публикација посвећених проблему средњовековних светачких култова – студија већ препознатљивих у домаћој и међународној научној заједници. Таквим опредељењем Институт настоји да у оквиру својих дугорочних програма и пројеката пружи подстицај модерним медијевистичким и ранохришћанским студијама.

Даница Поповић

ПОВѢШЕНЪ И СТРОГАНЪ, И РАНАМИ ѠСЛОБЛѢМЪ,
НЕПРЕКЛОНЕНЪ ПРЕБЫЛЪ СѢИ, СТРАСТОТѢРПЧЕ,
БОГОМЪДРЕ МЪЧЕНИЧЕ ЕРМИЛЕ.

ОБЕШЕН И СТРУГАН И РАНАМА МЪЧЕН,
НЕПОКОЛЕБИВ СИ ОСТАО, СТРАДАЛНИЧЕ,
БОГОМЪДРИ МЪЧЕНИЧЕ ЕРМИЛЕ.

Трећи тропар треће песме канона мученицима

УВОДНА РЕЧ

Б акон Ермил и његов тамничар Стратоник примили су венац мучеништва у античком Сингидунуму почетком IV века, у време владавине цара Лицинија, тако што су заједно бачени у Дунав. По свему судећи, већ средином наредног столећа, њихове су свете мошти из гробнице која се налазила, како то прецизно наводи њихово житије, осамнаест миља низводно од Сингидунума, пренете у престоницу Византијског царства, где су ова двојица светих била ванредно поштована. Та транслација, захваљујући којој је комеморација београдских мученика без сумње спасена од заборавља, означила је, међутим, прекид њиховог штовања на месту њиховог подвига за дуги низ векова. Недуги хагиографски написи и бројем скромна сликана сведочанства указују на то да је култ Ермила и Стратоника у српској средњовековној држави био прихваћен из Византије, али да им у овој средини није била посвећена посебна пажња. Стога не изненађује ни то што у вези са култом аутентичних и јединих ранохришћанских мученика који су страдали на територији данашњег Београда располажемо посве скромним подацима. У складу са наведеним, у досадашњим истраживањима највећа пажња је, с правом, била посвећена хагиографским текстовима, у којима су се у првом реду, у контексту читања житијног текста као историјског извора, тражили одговори на два питања – тачне године страдања Ермила и Стратоника и места њиховог првобитног светилишта. У знатно мањој мери су пак разматрана питања њиховог култа и иконографије у источнохришћанском свету.

Пре више од два столећа, учени италијански језуита Данијеле Фарлати (1690–1773) и његов сарадник Јакопо Колети (1734–1827) приредили су монументалну едицију *Illyricum sacrum*, у којој су сакупили изворе и систематизовали знања о историји хришћанске цркве на простору римске провинције Илирик,¹ па тиме и о христијанизацији античког Сингидуну-

¹ Реч је о осам томова фолио формата написаних на латинском језику, који су објављени у Венецији у периоду 1751–1819.

ма. Најобимнији део поглавља о сингидунумској Цркви посвећен је управо излагању и интерпретацији, грчких и латинских, хагиографских извора о Ермилу и Стратонику.² На почетку пак савременог научног истраживања култова ранохришћанских мученика страдалих на простору централног Балкана стоје написи знаменитог боландисте Иполита Делеа (1859–1941). Импресивна научна заоставштина овог ерудите без премца стоји на почетку свих истраживања и промишљања ранохришћанске културалне историје, па тиме и светих Ермила и Стратоника. Њему дугујемо истраживања и редакције хагиографских извора, међу којима истакнуто место има *Синаксар Цариградске цркве*, као и бројне пионирске студије посвећене пореклу мученичких култова. У ону посвећену светитељима Тракије и Мезије укључио је и београдске мученике Ермила и Стратоника.³ Он је, наиме, на том месту анализирао текст њиховог житија за чију је редакцију заслужан Симеон Метафраст († око 1000), акрибично тумачећи топониме који се односе на место њиховог страдања, што је тема која је закупила пажњу и потоњих истраживача.

Захваљујући истраживањима Франсоа Алкена (1901–1980), још једног ученог боландисте, приређивача едиције *Bibliotheca hagiographica graeca* (ВНГ), каталога житијних текстова на грчком језику, хагиографски досије Ермила и Стратоника је допуњен прво једним скраћеним житијем које се сачувало у царском менологу састављеном за време владавине Михаила IV Пафлагонца (1034–1042),⁴ а потом ванредно значајним открићем једног текста *Сѣрадања Ермила и Сѣраѣоника*, њиховог предметафрастичког житија, које је сачувано у пет рукописа.⁵ Алкену дугујемо и критичко издање тог текста, које је приредио заједно са дугачким панегириком посвећеним нашим мученицима и њиховим скраћеним житијем. Управо је његова редакција старијег житија Ермила и Стратоника била предложак приликом превођења овог текста на савремени српски, и то у две верзије.⁶ Радомир Поповић (1954–), теолог и историчар хришћанства, поред текста *Сѣрадања* превео је и њихово скраћено житије.⁷

² *Illyrici Sacri tomus septimus*, 593–609 (о Ермилу и Стратонику, 595–606).

³ Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, 161–300 (о Ермилу и Стратонику, 255–257).

⁴ Halkin, *Le mois de janvier*, 225–236, посебно 234.

⁵ Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 5–45.

⁶ Поповић Р., *Београдски мученици Ермил и Сѣраѣоник*, 69–81 (Страдање светих Ермила и Стратоника, 77–80); Тодоровић, *Мучења свейих Ермила и Сѣраѣоника*, 15–26 (превод, 19–23). Верзију превода Дарка Тодоровића доносимо и у овој публикацији.

⁷ Поповић Р., *Београдски мученици Ермил и Сѣраѣоник*, 73–77.

Сви горепоменути састави, укључујући и кратка, пролошка житија Ермила и Стратоника, у првим редовима текста наводе да су двојица светих страдали у време цара Лицинија, што је истраживаче навело на покушај утврђивања тачне године њиховог мучеништва. Том су се питању, у размаку од осам деценија, посветили прво Жак Зеје (1878–1962), француски историчар хришћанства, а потом и Мирослава Мирковић (1932–2020), угледни археолог, експерт за античку епиграфику и нумизматику. Зеје је био мишљења да страдање београдских мученика треба датovati у године између 307, када је Лициније ступио на власт и 311, када је потписао едикт о толеранцији из Сердице.⁸ Мирослава Мирковић је, међутим, разложно показала да се овај догађај по свему судећи одиграо 315. године, када је дошло до промене у Лицинијевом односу према хришћанима,⁹ што је датум који је данас прихваћен у историографији.¹⁰ У истом чланку, разматрајући могуће место на којем су верници сахранили тела Ермила и Стратоника пронађена на обали Дунава, Мирковић није искључила могућу везу између млађе фазе позноримске гробнице код Брестовика, на месту на којем се налазило античко насеље *Aureus Mons*, и ранохришћанских мученика из Сингидунума.

Том приликом изречену хипотезу о гробници у селу Брестовику као првобитном мартирijuму Ермила и Стратоника прихватила је Милица Јанковић (1948–), која је о београдским мученицима написала два текста.¹¹ Будући археолог, она је значајну пажњу у својим радовима посветила поменутој гробници у Брестовику, њеној архитектури, сликаном украсу и покретним налазима, дубоко уверена да исту недвосмислено треба идентификовати са гробним местом београдских мученика.¹² Мада готово идентичног наслова, два чланка се у великој мери надопуњују, а не понављају. Док је у првом тексту дала једну широку слику о историји светачких култова уопште и о историји раног хришћанства на нашим просторима, у млађем напису је покушала да изнесе једну свеобухватнију студију о култу београдских мученика, укључивши у њу и неке њихове ликовне представе. Написани почетком овог столећа, ти текстови су били и непосредни одраз повећаног интереса за култ Ермила и Стратоника. Јанковић је, наиме, већ у

⁸ Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 105–106.

⁹ Мирковић М., *Лициније и његови хришћани у Сингидунуму*, 21–27, посебно 26.

¹⁰ Поповић Р., *Рано хришћанство у Илирику*, 77; *idem*, *Рано хришћанство на Балкану*, 98, где се изричито не наводи 315. година, већ да се страдање Ермила и Стратоника одиграло након Миланског едикта 313, а пре 316. године, када су почели сукоби између Лицинија и Константина.

¹¹ Јанковић, *Сингидунумски мартирји*, 11–28; *eadem*, *Άγιος Έρμιλος και Στρατόνικος*, 47–70.

¹² Јанковић, *Сингидунумски мартирји*, 22–26; *eadem*, *Άγιος Έρμιλος και Στρατόνικος*, 47–51.

насловима својих чланака подвукла то да је Музеј града Београда изабрао Ермила и Стратоника за своје свете заштитнике.¹³ Отуда је, из потребе да се успостави савремено жариште њиховог култа, хипотеза о идентификацији познате римске гробнице у Брестовику са првобитним мартирејумом Ермила и Стратоника лако, али и некритички, прихваћена у црквеним круговима и широј јавности.¹⁴

Прекретницу у установљењу култа ове двојице београдских мученика означила је одлука Светог архијерејског Синода да се један параклис Храма светог Саве на Врачару посвети управо светим Ермилу и Стратонику.¹⁵ Такође, недавно је одлучено да се црква–брвнара у оквиру манастира Богородице Тројеручице под Авалом, у насељу Дробњаца код Рипња, који је тренутно у изградњи, посвети београдским ранохришћанским мученицима.¹⁶ Отуда је и њихова досадашња редовна, минејска, служба допуњена како би постала бденијска.¹⁷ Такође, фигуре Ермила и Стратоника су све чешће део сликаног програма новоустановљених храмова на територији града Београда, у којима, истини за вољу, начин њиховог приказивања није у потпуности устаљен. Иконографија Ермила и Стратоника, међутим, није до сада била предмет посебне студије, али су њихове представе у источнохришћанском свету недавно изложене у оквиру написа о хагиографији и иконографији ранохришћанских мученика из Сирмијума, Сингидунума и Улпијане у Византији и средњовековној Србији.¹⁸

Све претходно речено условило је потребу да се досадашња знања о светим београдским мученицима преиспитају и систематизују у једној свеобухватној публикацији. Редове који следе њени аутори су написали са намером да читаоцу, путем анализе и тумачења уистину скромних писаних (историјских, хагиографских, литургијских), те иконографских извора и археолошких налаза, дају што јаснију слику о хришћанству у Београду у времену у којем су страдали ђакон Ермил и његов сапатник Стратоник, о њиховом култу и представама у источнохришћанском свету, а посебно у

¹³ Музеј града Београда од 26. јануара 1999. године слави славу Ермила и Стратоника. Eadem, *Сингидунумски мартиреји*, 26.

¹⁴ На овом месту су, у години јубилеја – седамнаест векова од страдања Ермила и Стратоника, литургије служили митрополит црногорско-приморски Амфилохије Радовић (24. мај 2015) и епископ топлички, викар Патријарха српског, Арсеније Главчић (14. јун 2015).

¹⁵ Други параклис повећен је деспоту Стефану Лазаревићу.

¹⁶ Грамата његове светости, патријарха Иринеја, од 1. априла 2015. године. Документ се чува у авалском манастиру.

¹⁷ *Службе мученицима београдским*, у штампи.

¹⁸ Preradović, *Les martyrs de Sirmium, Singidunum et Ulpiana*, 145–149.

средњовековној Србији. Овде изложене студије о Ермилу и Стратонику написане су у намери да се подстакну нова, првенствено интердисциплинарна истраживања култова ранохришћанских мученика са наших простора, која ће, верујемо, допунити и резултате нашег рада.

Дубравка Прерадовић

EDITOR'S FOREWORD

Dubravka Preradović

Hermylos, a deacon, and his jailer Stratonikos were martyred in classical Singidunum in the early fourth century, under Emperor Licinius, by being thrown together into the Danube. Their holy relics seem to have been translated already in the mid-fifth century from the tomb located – as stated in their *vita* with unusual precision – eighteen miles downstream from Singidunum to the capital of the Byzantine Empire, where this saints enjoyed remarkable veneration. While there is no doubt that the translation saved the memory of the Belgrade martyrs from oblivion, it also marked the end of their veneration at the site of their martyrdom for many a century. The short hagiographic writings dedicated to them and their few painted representations reveal that the medieval Serbian state had imported the cult of Hermylos and Stratonikos from Byzantium but that they were not given special attention in this milieu. Therefore, the scarcity of available data about the only authentic Early Christian martyrs who fell in the territory of present-day Belgrade is hardly surprising.

The study of their cult has so far rightly focused on the hagiographic texts dedicated to these two martyrs. The history of modern research of the cults of Early Christian martyrs who died in the territory of the central Balkans, including Hermylos and Stratonikos, begins with the name of the notable Bollandist *Hippolyte Delehaye* (1859–1941). He was the first to analyze the *vita* of Hermylos and Stratonikos redacted by Simeon Metaphrastes (ca. 900–960). The research of *François Halkin* (1901–1988) has substantially contributed to the hagiographic dossier of Hermylos and Stratonikos. Among the writings discovered and published by Halkin, the most prominent place certainly belongs to the sixth-century *Passio of Hermylos and Stratonikos*. It was his redaction of this earlier, pre-Metaphrastian *vita* of Hermylos and Stratonikos that was used as the source in the translation of this text into two versions in the modern Serbian language. Hence, reading the *vita* text as a historical source, the contributors to this volume sought to answer two questions: the precise year of the martyrdom of Hermylos and Stratonikos and the site of their original shrine. To a much lesser extent, they have explored questions related to their cult and iconography in the Eastern Christian world.

At the end of the twentieth century, the Serbian Orthodox Church began to show interest in the Early Christian martyrs that had fallen in the territory of modern-day Serbia. The decision of the Holy Synod of the Serbian Orthodox Church to have one parekklesion of the Church of Saint Sava in the Belgrade quarter of Vračar dedicated to Sts. Hermylos and Stratonikos marked a watershed in the establishment of the

cult of the two Belgrade martyrs. It was also decided to dedicate a chapel at the Monastery of the Three-Handed Virgin (*Tricherousa*) at the foot of *Avala* (currently under construction) to this pair of Early Christian saints martyred in Belgrade. Their previous “regular” *menaion* service has been expanded, becoming a service chanted at the Vigil. In addition, the figures of *Hermýlos* and *Stratonikos* are increasingly being included among the frescoes of newly founded churches in the city of Belgrade, although their iconographic representations have yet to become fully standardized.

All of the above has given rise to the need to revisit and systematize the available knowledge about the Belgrade martyrs in a coherent and comprehensive publication. The intention of the contributors to this volume was to use the admittedly scarce textual (historical, hagiographic, and liturgical) and iconographic sources, as well as archaeological evidence, to offer as clear a picture as possible of Christianity in Belgrade in the period when the deacon *Hermýlos* and his co-martyr *Stratonikos* fell for the faith, and of their cult and representations in art in the Eastern Christian world, especially medieval Serbia. This monograph on *Hermýlos* and *Stratonikos* was written in the hope of encouraging new, primarily interdisciplinary research of Early Christian martyrs from the territory of Serbia that will add to the results of our work.

МЕСТО
И ВРЕМЕ
СТРАДАЊА

Врѣпкѡ сопротивилѡ єси, мучениче,
сѣдѣцѣмъ, славне єрмѣле,
и гласъ слышати съ нбсѣ, преблаженне,
сподобилѡ єси, зовѣцѣмъ любовію
приближитисѡ ѣкѡ подвигоположникъ,
и сегѡ ѡкрѣплѣющѣмъ мученики.

Снажно си се успротивио судији,
мучениче славни Ермиле,
и да чуєш глас (Христов) с небеса,
преблажени, удостојио се јеси;
он те је позвао с љубављу да му се приближиш
као подвигоположнику
и укрѣпитељу мученика.

Трећи тропар пете песме канона мученицима

ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈА КАСНОАНТИЧКОГ СИНГИДУНУМА. ОД РИМСКОГ КАСТРУМА ДО РАНОВИЗАНТИЈСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ

Олга Шпехар

Протекла су два миленијума од када се у дугој историји Балкана може пратити постојање насеља на ушћу реке Саве у Дунав. Његов положај на раскршћу важних путева и култура пресудно је утицао на то да антички Сингидунум, а од раног средњег века Београд, постане стратешки важно место не само на Балкану већ и у читавој Европи.

Античка историја данашњег Београда веома је комплексна, будући да је у питању простор насељен од неолита.¹ Писани извори бележе постојање различитих племена, међу којима се својим значајем издвајају Скордисци, келтско племе чије насељавање у близини ушћа Саве у Дунав историчари везују за III век пре н. е.² По свему судећи, ту су били насељени и у време када су Римљани у својој експанзији доспели до Дунава, желећи да од њега начине северну границу Царства. Продирање римске војске у унутрашњост Балкана било је постепено, а успостављање добро браћене границе на Дунаву сматрано је нужним за одбрану од бројних племена која су, било ради насељавања или заради пљачкања, желела да уђу на простор Царства.³ Почетком I века н. е. централни део Балканског полуострва коначно је прикључен Царству, а Римљани су постепено почели да инкорпорирају затечено аутохтоно становништво у римски административни и религијски систем. Процес романизације текао је споро. Стационирање војних трупа, грађење легијских логора, те повезивање

¹ Срејовић, *Културе млађе каменог доба*, 15–30; idem, *Културе њезденог доба*, 65; Поповић М., *Београдска шврћава*, 33.

² Насељавање је уследило након похода Келта ка југу Балкана, који се датује у 279. годину пре н. е. Мирковић М., *Римски градови на Дунаву*, 14; Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 7; Мирковић М., *Римско освајање и организација римске властии*, 66; Срејовић, *Културе њезденог доба*, 65. Њихово насеље може се тражити на простору данашње Карабурме и Роспи Ђуприје, в. Мирковић М., *Римски градови на Дунаву*, 38–40; Поповић М., *Београдска шврћава*, 33.

³ Мирковић М., *Римско освајање и организација римске властии*, 66, 69–71.

Сл. 1. Сингидунум, положај каструма и насеља

утврђења и насеља новим путевима представљали су неке од иницијалних корака у том дуготрајном процесу. Римски Сингидунум био је један од градова који су формиран на раскршћу копнених и водених путева.⁴ Данас се углавном сматра да је најраније римско насеље имало војну посаду већ од почетка I века, управо због свог доминантног и стратешки важног положаја. Као могуће легије помињу се IV Скитика и V Македоника, а каткада и II Адиутрикс или VIII Августа.⁵ Међутим, тек је са

⁴ На то да је римско насеље основано у близини *civitates peregrinae*, то јест насеља перегриних/домородачких заједница, пре свега указује келтски назив насеља Сингидунум, в. Мирковић М., *Римски градови на Дунаву*, 37–38.

⁵ О могућностима присуства неких од ових легија в. Ферјанчић, *Насељавање легијских вештерана*, 154.

доласком IV Флавије Сингидунум добио „сопствену“ легију, чији су припадници, заједно са својим породицама, имали пресудну улогу у развоју римског града.

Легија IV Флавија дошла је из Далмације у Горњу Мезију у време цара Домицијана (81–96) 86. године,⁶ да би вероватно почетком II века била премештена у Сингидунум. Пресељење легије може се везати за доба Трајанових (98–117) ратова против Дачана, или за период непосредно након њих. Иронијом судбине, Трајанови ратови, иако изузетно значајни, нису имали свог историчара-савременика. Због тога не постоје прецизније информације „из прве руке“ о премештању легије нити о улози коју је могла имати у Дачким ратовима.⁷ Постојање легијског логора у Сингидунуму први пут се помиње код географа Клаудија Птоломеја средином II века, али без прецизнијих података о његовом положају у односу на насеље.⁸ Штурост података у писаним изворима делимично су надоместили резултати археолошких ископавања, којима су потврђени трагови легијског логора на платоу Горњег града Београдске тврђаве и у једном делу Калемегданског парка (сл. 1).⁹ Присуство легије омогућило је насељу, које је постепено настајало уз логор, да се развије до величине античког града. Сингидунум је градски статус муниципијума добио релативно брзо након доласка легије. Епиграфски налази указују да је до тога дошло у време Трајана или Хадријана. Један натпис на дечјем саркофагу посебно је индикативан у том смислу. Реч је о саркофагу Улпија Плата, који је био син августала Улпија Трофима. Августали су свештенички колегиј установљен након смрти Октавијана Августа, који су најпре чинили чланови царске породице и сенаторске аристократије, а касније су у њега могли бити укључени и ослобођеници. Титула августала сугерише да је Улпије Трофим био управо царски ослобођеник, будући да су у провинцијама углавном они добијали ту функцију.¹⁰ Гентилно име *Ulpus* додељивано је пак у време цара Трајана или његовог наследника Хадријана (117–138), што значи да ослобођење Улпија Трофима може да се датује у исто време када и давање муниципалног

⁶ Провинција Мезија подељена је на Горњу и Доњу Мезију те исте, 86. године, v. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 68.

⁷ Мирковић М., *Римски трагови на Дунаву*, 40–41, 45.

⁸ Према: Мирковић М., *Римски трагови на Дунаву*, 41; *IMS I*; Поповић М., *Београдска тврђава*, 35. Птоломеј само помиње име града и назив легије без других података, v. Ферјанчић, *Насељавање легијских вештерана*, 154.

⁹ Поповић М., *Београдска тврђава*, 35–38.

¹⁰ Мирковић М., *Римски трагови на Дунаву*, 43–44. О различитом поимању овог колегија v. Beard, North, Price, *Religions of Rome*, 357–359; Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, 229–230; Galinski, *Continuity and Change*, 79–80; Rüpke, *Pantheon. A New History of Roman Religion*, 285.

статуса Сингидунуму.¹¹ Данас се углавном сматра да се то догодило у време Хадријана, чија је политика на дунавском лимесу подразумевала потребу додељивања градског статуса важнијим центрима. Коначно, у III веку град добија статус колоније, највиши у римском административном систему, и то вероватно у време блиско оном када је Виминацијум, као престоница провинције Горња Мезија и седиште легије VII Клаудије, добио исти статус.¹² Ови подаци указују да су, у време свеопште кризе која је током III века потресала Римско царство, централнобалканске области рапидно добијале на значају.

За развој и економски просперитет града пресудни су били његови становници. У случају Сингидунума они су били пореклом из различитих области Царства, на шта указују њихова имена и когномени. Тако се, на пример, на једном надгробном споменику помиње извесна *Apphion*, чије име указује на источнофригијско порекло.¹³ На другом натпису се помиње Тит Аурелије Атик, чије се име везује за западни део Медитерана, највероватније за северни део Апенинског полуострва.¹⁴ Наравно, осим оних који су се доселили из удаљених области, а који су често били ветерани легије IV Флавије, Сингидунум су насељавали и они који су били пореклом из мезијских области.¹⁵ Мултикултуралност сингидунумских становника резултирала је изразитом разноликошћу религија и култова, како оних који су припадали кругу политеистичких религија, тако и оних монотеистичких, што се првенствено односи на, у то време, све популарније хришћанство. Иако је римска званична религија свакако била доминантна, многи су остали „верни“ боговима које су поштовали у земљи свог порекла или су пак поштовали индигена, локална божанства.¹⁶ Ступањ прихватања римских богова, култова и религијских пракси био је директно пропорционалан положају појединца у изразито слојевитом римском друштву: од робова, преко ослобођеника, војника или свештеника, до имућних становника, који су живели у богато опремљеним урбаним вилама.¹⁷ Једну од одлика процеса

¹¹ Добијање градског статуса у римском периоду бивало је пропраћено додељивањем грађанских права домицилном становништву, у које би спадао и Улпије Трофим. Ферјанчић, *Насељавање легијских вештерана*, 158–159.

¹² Виминацијум је постао колонија 239. године. За текст натписа и могућности датовања колоније в. Мирковић М., *Римски трагови на Дунаву*, 44–45; Мирковић М., *Економско-социјални развој*, 81.

¹³ *IMS I*, 63, бр. 42. О натпису више у: Ферјанчић, *Насељавање легијских вештерана*, 156.

¹⁴ *IMS I*, 53, бр. 16. О натпису више у: Ферјанчић, *Насељавање легијских вештерана*, 156. Ферјанчић, *Насељавање легијских вештерана*, 156–157.

¹⁵ Gavrilović-Vitas, *Roman Religion and Cults*, 170–171.

¹⁶ О траговима фреско сликарства и штучко декорације у приватним, а могуће и јавним просторима Сингидунума, в. Vujović, *Prilog poznavanju antičkog zidnog slikarstva*, 169–179.

романизације чинило је прихватање домородних божанстава и отвореност према новим религијама уз малобројна, али круцијално важна ограничења. Наиме, било је нужно да култ асимилованог божанства буде у складу са најважнијим постулатима римског друштва, што је значило и да се не коси са идејом о цару као богу, која је, посебно у касноримском периоду, сматрана пресудном за опстанак ионако уздрманог Царства. Због прихватања нових култова догађало се да се пантеон поштованих божанстава у извесној мери разликовао од средине до средине, каткада и од града до града.¹⁸

Као град насељен становништвом потеклим из различитих области и припадницима различитих етноса,¹⁹ Сингидунум је морао обилovati сакралним грађевинама посвећеним различитим божанствима: званичним боговима римског пантеона, локалним божанствима, па и оним чије су култове са собом доносили досељеници. До краја III века међу њима су се морала наћи и места намењена окупљањима хришћана. Та сакрална средишта представљала су неопходну сценографију за обављање култних радњи, али како саме грађевине до данас нису откривене, натписи и покретни налази најважнији су извори података о култовима поштованим у Сингидунуму. Тако се на простору тзв. Западног подграђа Београдске тврђаве препознају светилиште Немезе и олтар, или чак читаво светилиште посвећено Силвану.²⁰ На истом простору откривена је и икона бога Митре, због чега се претпоставља да се ту могао налазити и митреј, вероватно смештен у пећину.²¹ На ширем простору централне градске зоне данашњег Београда – од Конака кнегиње Љубице до Ташмајданског парка – налажени су жртвеници посвећени Јупитеру.²² Управо се на основу налаза Јупитерових жртвеника и уломака мермерних скулптура претпоставља да би се у близини зграде Народне банке у Улици краља Петра могао очекивати храм врховног бога. У питању је простор за који се сматра да је чинио део градског форума.²³ За очекивати је да је Сингидунум, као град који је своје постојање и положај умногоме дуговао војничкој популацији, поседовао храмове божанстава поштованих међу војницима (*dii militares*). Међутим, доступни налази сугеришу и постојање светилишта божанстава чије је поштовање било више ствар приватног пијетета појединаца него званичне

¹⁸ Stark, *Cities of God*, 32.

¹⁹ Mirković M., *Introduction historique*, у: *IMS I*, 39.

²⁰ Жртвеник посвећен Силвану нестало је одмах пошто је пронађен, v. *IMS I*, 57; Pilipović, *Agriculture and Worship*, 46.

²¹ О смештању митреја у пећине v. Cumont, *The Mysteries of Mithra*; Claus, *The Roman Cult of Mithras*; Beck, *The Religion of Mithras Cult*, 102–152.

²² *IMS I*, 45–52, nos. 3–15.

²³ *IMS I*, 33, nos. 3, 9, 11, 13, 19, 21, 22; Popović, *Antički Singidunum*, 7–8.

Сл. 2. Вотивни натпис посвећен Хекати

религијске политике државе. Такав је, на пример, случај са култом трачког Хероса, који се помиње у натпису на жртвенику посвећеном у име чланова свештеничког колегија.²⁴ Међутим, на јавно изражавање приватног пијетета много директније указује вотивни натпис са једног каменог надвратника откривеног 1935. године у Господар Јевремовој улици, а посвећеног Хекати, малоазијској богињи која се везује за подземни свет чије кључеве чува, те за магију и магијске чини (сл. 2).²⁵ С обзиром на његов изглед, вероватно се првобитно налазио над улазом у светилиште мањих размера, које до данас није откривено.²⁶ Надвратник је датован у средину III века, а на натпису се помиње дедикант Валерије Кресцентије, војник легије IV Флавије. Појава личног имена појединца на натпису на улазу у храм доказује да је приватно донорство било веома значајно. И изван градске зоне Сингидунума постојала су мања светилишта, чија је изградња вероватно била финансирана приватним средствима. Реч је о светилиштима у склопу субурбаних вила, посвећеним божанствима које су власници виле сматрали својим заштитницима. Међу њима су се, на пример, нашли жртвеници посвећени Тера Матер, Либери и Либери, као и Силвану.²⁷ Они су откривени изван претпостављене уже зоне античког града и у потпуности кореспондирају са чињеницом да су у питању божанства заштитници плодно-

²⁴ *IMS I*, 44–45, no. 2.

²⁵ *IMS I*, 43–44; Роровић М., *Antički Singidunum*, 8; Племић, *Сјоменици Хекатиној култи*, 120–121; Милошевић, Нинковић, *Архитектурна преда са посвећеном*, 207–229.

²⁶ О могућим реконструкцијама првобитног изгледа овог храма v. Милошевић, Нинковић, *Архитектурна преда*, 210–220.

²⁷ *IMS I*, 52–53, nos. 16 (Тера Матер, Либери и Либери), 17 (Либери и Либери); *IMS I*, 56, no. 22 (Силван); Мirković М., *Tri nova natpisa iz Singidunuma*, 58–59; Роровић М., *Antički Singidunum*, 10–12; Пилиповић, *Култи Бахуса*, 63–64, 87.

сти њива, поља и стада, с тим што се Силван као заштитник међа сматрао и чуварем граница сваког појединачног имања.²⁸ Стога је инвокација њихових имена у субурбаној зони плодне сингидунумске околине очекивана и може се објаснити снажним пијететом које је богатије рурално становништво имало према божанствима везаним за њихове примарне активности.

Поменути налази из античког Сингидунума и његове непосредне околине доказују једно од подразумеваних правила римског религијског система, а то је да су различита божанства, од староиталских до малоазијских, поштована без икаквих забрана или ограничења наметнутих од стране градских магистрата или државне царске администрације. У том смислу, Сингидунум је „ишао укорак“ са оним што се на плану религије дешавало у другим деловима Царства. Међутим, како је град свој процват доживео у III и IV веку, у време када и остали градови у централном делу Балканског полуострва, али касније у односу на већину великих градова Римског царства, период његовог највећег успона поклапа се са периодом када снажи и хришћанска Црква, постепено преузимајући примат над другим религијама и култовима.

Појава најранијих хришћанских заједница у Сингидунуму могла би се са извесном сигурношћу везати за другу половину, можда и за сам крај III века. Углавном се сматра да је у почетку свог ширења хришћанство било пријемчивије за сиромашније слојеве становништва, као уосталом и све сотериолошке религије. Међутим, међу члановима хришћанске заједнице Сингидунума могу се наћи припадници свих слојева римског друштва, те се може претпоставити да се хришћанство, доспевши касно у ове крајеве, релативно брзо ширило кроз све друштвене стратуме. На основу онога што знамо о социјалној структури сингидунумског становништва, водећу улогу у том процесу могли су имати трговци и војници. Ипак, у недостатку писаних извора и поуздано датованих археолошких налаза, за овакве хипотезе морамо се водити искључиво познатим аналогијама из других делова Царства.²⁹

Током прва три века нове ере историјске околности биле су такве да хришћанство није имало привилегију да буде прихваћено као једна од равноправних религија у Царству. Монотеистичка религија која дозвољава постојање само једног Бога реметила је уврежене постулате римског

²⁸ *The Oxford Classical Dictionary*, 1406; Пилиповић, *Кулић Бахуса*, 65–66.

²⁹ Mullen, *The Expansion of Christianity*, 8–10, са старијом литературом.

друштва. Хришћански Бог није могао бити поиман као једно од бројних божанстава пантеона, већ је био једини и omnipotentан. То значи да из перспективе хришћана римски цар није могао бити сматран богом на земљи, већ искључиво смртником, те ни постхумно није могао постати бог. Сматрајући да религија која анулира политеизам и божанску природу цара угрожава саме темеље римског друштва, бројни владари су, почев од Нерона (54–68) па све до Лицинија (308–324), спроводили прогоне хришћана.³⁰ Ови прогони нису били константни нити истог интензитета у свим деловима Царства, али, судећи по мартиролозима и историјским изворима, они најмасовнији и најсуровији свакако се могу везати за сам почетак IV века. У фебруару 303. године Диоклецијан је издао едикт којим се наређује да се униште места на којима су се хришћани окупљали, да се сви хришћански списи спале, да се декларисани хришћани протерају са државних функција, па чак и да изгубе своје грађанско право, што је сматрано изузетно суровим потезом цара.³¹ Издавањем *Constitutio Antoniniana* 212. године право да се назову римским грађанима добили су сви слободни становници Царства. Овај документ издат је у време владавине цара Каракале (198–217) по коме је и добио име (*Marcus Aurelius Severus Antoninus*), а имао је веома значајне импликације и на религијски живот у Царству.³² Наиме, додељивање римског грађанског права широкој популацији значило је да су богови Рима постали богови које треба и мора да поштује сваки „Римљанин“, али и обратно – да су богови свих народа који су добили римско грађанско право готово равноправни са традиционалним римским божанствима. Ово правило, међутим, није важило за монотеистичке религије – хришћанство и јудаизам. Непоштовање традиционалне званичне религије, а можда и највише од свега одбијање идеје о божанској природи самог цара, сматрано је у најмању руку опасним за опстанак ионако веома уздрманог Царства. Стога су се хришћани поменути едиктом из 303. године још једном, и то последњи пут, нашли на мети римских царева.

Прогонима спровођеним од друге половине I до средине III века, који су се базирали на уклањању утицајних појединаца из хришћанске популације, није постигнут жељени ефекат – потпуно искорењивање нове религије. Стога је цар Диоклецијан почетком IV века проширио мере и на уништавање онога на чему се заснивао успех хришћанске Цркве, а то су

³⁰ О страдањима хришћана на простору Римског царства и о формирању култа мученика v. Brown, *The Cult of the Saint*; Boyarin, *Dying for God*; Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ*.

³¹ Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ*, 29.

³² Campbell, *The Severan Dynasty*, 17–18.

пре свега писана реч (јеванђеоски и апокрифни текстови), те куће-цркве (*domus ecclesia*) – релативно тешко препознатљива места намењена окупљању чланова конгрегације. Број оних који су у периоду од 303. до 305. године изгубили живот искључиво због тога што су хришћани довео је до пролиферације мученичких култова, али и писаних извора који су се тичали религијско-историјских одлика овог периода и личности свих иоле важнијих хришћанских страдалника.³³ Овај последњи, али уједно и најсуровији талас прогона, добро је документован изворима, премда је углавном реч о списима хришћанских аутора или о мартиролозима који се датују каткада и читав век након самих прогона.³⁴ Због хронолошке дистанце, или потенцијалне пристрасности, ови извори никако не губе на значају. Штавише, захваљујући њима поседујемо информације везане за страдања хришћана у централном делу Балканског полуострва, па и у Сингидунуму. Непостојање података о евентуалним страдањима из времена ранијих прогона указује на то да је на овим просторима хришћанска заједница у периоду пре краја III или почетка IV века била недовољно јака, уколико је уопште и постојала. Ситуација се драстично мења у време прогона спроведених најпре у периоду од 303. до 305. године, а потом и касније, све до 324. године – коначног Лицинијевог пада и сједињења источног и западног дела Царства под Константином I (306–337).³⁵

Интензивни прогони из првих деценија IV века резултирали су великим бројем светитеља-мученика у читавом Царству, па и на овим просторима, те се тада датују и страдања познатих сингидунумских мученика, међу њима и светих Ермила и Стратоника. Међутим, нису сви сингидунумски мученици и страдали у Сингидунуму. Из извора знамо да је 304. године у Сирмијуму, као престоници префектуре Илирик, по наређењу преторијског префекта Проба страдао сингидунумски свештеник Монтан са

³³ Бројни су извори који сведоче о страдањима хришћанских мученика. Они су неретко сакупљани у компендијуме намењене писменој хришћанској популацији. Прву познату, али несачувану збирку страдања мученика, пре свега оних чије се мучеништво везује за III век, сакупио је један од најзначајнијих црквених отаца и писаца касне антике, Евсевије из Цезареје. О томе да је ово дело заиста било састављено, иако није доспело до нас, знамо по томе што га сам Евсевије спомиње у својој „Историји Цркве“, v. *Greek and Latin Narratives About Ancient Martyrs*, са старијом литературом и преводом извора. Један од новијих краћих прегледа значаја и улоге расположивих касноантичких извора посвећених мученицима у историографији овог проблема представља и уводно поглавље зборника радова посвећеног хагиографској литератури овог периода, v. *Gemeinhardt, Leemans, Christian Martyrdom in Late Antiquity*, са старијом литературом.

³⁴ Nagy, *Ascetic Christianity in Pannonian Martyr Stories*, 97.

³⁵ Clark, *Third-century Christianity*, 647–665, са старијом литературом.

својом женом Максимом.³⁶ Велики боландиста Иполит Делее у свом делу *Les origines du culte des martyrs* наводи део текста бернског Јеронимовог мартиролога (*Martyrologium Hieronymianum*) за 26. март, који се узима као најтипичнији запис о страдању светих Монтана и Максиме. У тексту се изричито наводи место страдања свештеника и његове супруге: *In Sirmio Munati presbyteri de Singidonis. Cum Sirmium fugisset comprehensus est et missus est in fluvium; nono lapide inventum est corpus eius et Maxima uxoris eius.*³⁷ Судећи према наведеном одломку, Монтан и Максима су бачени у реку Саву. Исти податак наводи и текст „Страдања св. Полиона“ (*Passio sancti Pollionis*), који је такође био свештено лице, лектор цркве у Цидалама (Винковци, Хрватска). За разлику од поменутог навода из бернског Јеронимовог мартиролога, у „Страдањима св. Полиона“ наводи се да је по Пробовом наређењу страдао само свештеник Монтан, док се његова жена не помиње.³⁸ На самом почетку уводног дела Полионовог страдања наводи се: *Quo tempore haec praeeptio cum uenisset ad Sirmiensem ciuitatem, Probus praeses imperatae sibi persecutionis a clericis sumpsit exordium; et comprehensum sanctum Montanum, presbyterum ecclesiae Singidunensis diuque christianae fidei uiribus conluctantem, misit in fluvium.*³⁹ Текст, дакле, истиче да је св. Монтан био први страдалник који је припадао црквеном клиру у читавој области (претпостављамо да се ради о провинцији *Pannonia Secunda*, у којој су се налазили и Сирмијум и Цидале).⁴⁰ Овај је податак тим значајнији јер недвосмислено указује да је Сингидунум и пре 304. године имао организовану хришћанску цркву.

Помињање Монтанове жене Максиме у Јеронимовом мартирологу за 26. март никако није без значаја. Оно указује на парадигматичну улогу коју су жене имале у раној хришћанској заједници, пре свега Богородица, али и жене које су биле активни учесници неких од најважнијих библијских догађаја. У првим вековима хришћанства, оне су биле равноправне чланице

³⁶ AASS Martii III, 616–617.

³⁷ Према: Delehayе, *Les origines*, 294. У препису је дошло до извесне измене имена сингидунумског свештеника, те се јавља као Мунат уместо Монтан, иако је датум прослављања одговарајући, а одступање од оригиналног имена минимално. *Martyrologium Hieronymianum*, 36.

³⁸ Nagy, *Ascetic Christianity in Pannonian Martyr Stories*, 102. Јеронимов мартиролог за 11. мај још једном помиње св. Монтана, али не и Максиму. В. рад Д. Прерадовић, *Култи Ермила и Сирмијоника у византијској пресџоници*, у овој публикацији.

³⁹ *Passio sancti Pollionis*, in: Efthymios Rizos, *The Cult of Saints*, E01095, <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01095> [приступљено 16. 5. 2021.]

⁴⁰ Према: Nagy, *Ascetic Christianity in Pannonian Martyr Stories*, 102. Нађ сматра да је избацивање Максиме из Полионовог страдања последица увођења целибата на који позивају црквени оци последње четвртине IV века, а посебно св. Амвросије, са којим се постојање свештеникове супруге директно коси. V. *ibid.*, 104.

конгрегације, каткад ђаконисе, а имале су важну улогу и у помагању болеснима и сиромашнима. Хришћанке су неретко биле заслужне за откривање тела страдалог мученика. Бележи се и да су богатије матроне сахрањивале земне остатке страдалника на свом приватном имању, па чак и поклањале своја имања како би се на њима могле формирати хришћанске некрополе. Самим тим, жене су у хришћанској историји имале не само важну већ каткад и одлучујућу улогу у креирању појединих светитељских култова.⁴¹ Неретко су жене попут св. Максиме и саме примале мученички венац, жртвовавши сопствени живот за своју, хришћанску веру. Максима је, тако, заједно са својим супругом, постала једна од страдалница ране хришћанске цркве на овим просторима. Јеронимов мартиролог наводи како је још четрдесеторо хришћана осуђено у исто време када и Максима и Монтан.⁴²

Одбијајући да се одрекну своје вере, што се углавном одражавало у одбијању да принесу жртве паганским „идолима“, сингидунумски презвитер и његова супруга осуђени су да буду бачени у реку Саву. Римска администрација је често користила утапање као метод кажњавања хришћана. Реч је о покушају да се онемогући верницима да дођу до тела страдалника из своје локалне заједнице, те да се на тај начин спречи да њихови земни остаци постану средиште мученичког култа. Историја је показала да ниједан, или скоро ниједан, покушај спречавања настанка култа светитеља-мученика није био успешан, будући да су се верници трудили, и судећи по мартиролозима углавном успевали, да пронађу тела својих страдалника, прописно их сахране и поштују као, речима Питера Брауна, „веома посебне умрле“ који су својим страдањем утврдили хришћанску религију.⁴³ Упркос недостатку опипљивих доказа, очигледно се слично догодило и са св. Монтаном и Максимом, на шта упућује чињеница да их каснији мартиролози и пасије бележе као жртве Пробових пресуда. Упркос покушају да буду осуђени на заборав, св. Монтан и Максима ипак су опстали у колективном сећању, што је један од најважнијих предуслова за стварање култа.

Поједини писани извори помињу још неколико сингидунумских мученика који су страдали за време Диоклецијанових прогона. Њихова имена забележена су у *Acta Sanctorum* за месец август, а реч је о лектору Ермагори/Ермогену, ђакону Фортунату и Донату „са друговима“ (*et socii*).⁴⁴ Међу њима, највећа пажња истраживача била је усмерена на сингидунумског лектора

⁴¹ Више о томе v. Шпехар, *Касноантичка архиепископска и ридијал*, 72–73, са старијом литературом.

⁴² Према: Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 105–106.

⁴³ Brown, *The Cult of the Saints*, 69.

⁴⁴ AASS Augusti IV, 587–589.

Ермагору, забележеног још и као Ермоген, за кога се сматра да је, попут Монтана и Максима, страдао у Сирмијуму, где је доведен по наређењу извесног префекта Викторијана.⁴⁵ Међутим, бројни подаци о овом страдалнику одавно су доведени у питање. Тако се, на пример, култ истоименог светитеља веома рано везује за Аквилеју, са којом је Сирмијум одржавао снажне културне везе, због чега је дошло до преплитања и делимичног преклапања легенди и самог култа. Није лако поуздано објаснити поштовање истоимених светитеља у два града, иако је у питању појава која се неретко среће у касној антици. Једно од могућих објашњења било би везано за пренос реликвија мученика из једног града у други – у овом случају вероватно из Сирмијума у Аквилеју – у време неке опасности, какве су биле изузетно честе у Панонији током овог периода. Преношење реликвија свакако би довело и до преноса светитељевог култа, што би могло објаснити и прилагођавање старије хагиографије новим „околностима“, при чему би порекло светитеља временом било заборављено. Уколико је то био случај са мошћима и култом сингидунумског лектора Ермагоре/Ермогена, он је поистовећен са култом Ермагоре, првог градског епископа Аквилеје, којег је по легенди рукоположио лично св. Марко Јеванђелиста по изричитој жељи св. Петра, који је инсистирао да се у Аквилеји оснује епископија. Иста легенда наводи да је Ермагора страдао у време Неронових прогона.⁴⁶ Због недостатка поузданих доказа транслације моштију или култа, истраживачи имају подељена мишљења о пореклу св. Ермагоре, те се у будућности могу очекивати и нека другачија тумачења која можда, због велике историјске дистанце, неће поуздано моћи да разреше питање светитељевог идентитета, али ће свакако продубити питање преноса култова из Илирика на Апенинско полуострво у касној антици, као и повезивања два или више истоимених светитеља у једну личност, коју ће славити каснија Црква.⁴⁷

Иако се на основу до сада поменутих светитеља-мученика чини да су њихова страдања била нужно везана за престоницу префектуре, пример св. Ермила и Стратоника указује да су се погубљења хришћана догађала и у самом Сингидунуму.⁴⁸ Иако би било за очекивати да су повлачењем цара

⁴⁵ AASS *Augusti IV*, 588–589; Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans*, 156–157.

⁴⁶ AASS *Augusti IV*, 589; Prozorov, *The Passion of St. Domnius*, 225.

⁴⁷ О различитим тумачењима порекла овог светитеља v. Bratož, *Die Geschichte des frühen Christentums*, 547; idem, *Il cristianesimo aquileiese*, 68–83; Prozorov, *The Passion of St. Domnius*, 226, п. 26; Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans*, 156–157, п. 61. О могућности везивања бронзане светиљке из Мезула код Смедерева за име св. Ермогена и о различитим тумачењима поводом тог питања v. Тешић-Радовановић, *Представљање свейлосици*, 247–249.

⁴⁸ Мирковић М., *Лициније и његови хришћани*, 21.

Диоклецијана са престола 305. године престали прогони, управо подаци о страдању поменуте двојице мученика указују да то није био случај, те да су прогони настављени за време цезара, а од 313. године августа Лицинија (308–324). Ермил је, будући ђакон, био још један у низу припадника клира који су свој живот изгубили не пристајући да се одрекну своје вере. Утамничен је и, док је чекао погубљење, превео је свог тамничара Стратоника у хришћанство. Обојица су осуђени на смрт и бачени у Дунав, са истим циљем са којим су у Сави утопљени св. Монтан и Максима – да се спречи настанак њиховог култа. Како нас извори извештавају, њихова тела нађена су три дана након утапања и сахрањена на осамнаест миља од Сингидунума.⁴⁹ У неким редакцијама њиховог житија наводи се да су сахрањени на 18 стадија од *castrum*-а,⁵⁰ не помињући име града, премда то ни на који начин не искључује Сингидунум, јер је у позноримско доба термин *castrum* подразумевао свако утврђено насеље, па и оно са градским статусом.⁵¹ Откриће њихових тела и њихово достојно сахрањивање потврђују да је хришћанска заједница имала пресудну улогу у креирању култа ове двојице мученика. Аналогијом са бројним сачуваним касноантичким мартријумима и меморијама можемо претпоставити да је место њихове сахране постало средиште венерације. Наравно, сакрални фокус култа биле су реликвије, које су као веома значајне пренете касније у Константинопољ, вероватно средином V века, где су вековима поштоване међу неким од најважнијих реликвија хришћанске екумене.⁵² Њихове главе видео је 1200. године Антоније Новгородски међу реликвијама које је чувала престоничка Велика црква – Црква Св. Софије.⁵³ Поставља се питање, до данас још увек неразрешено међу истраживачима, где су првобитно могли бити сахрањени св. Ермил и Стратоник, па самим тим и где би се могло убицирати једно од најважнијих сакралних средишта античког Сингидунума. Покушаји да се поједини локалитети идентификују са њиховим мартријумом, на жалост без поузданих доказа, остали су на нивоу хипотеза које се на данашњем ступњу истражености не могу научним путем потврдити.

Уз то што су подаци о сингидунумским мученицима веома штурни, ни података о раној градској црквеној организацији нема много, упркос томе

⁴⁹ AASS *Ianuarii I*, 768–771; Baring-Gould, *The Lives of the Saints*, 179–182; BHG, 104; Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans*, 204.

⁵⁰ *Sim. Log.*, 554–566; Delehayе, *Les origines*, 282–283; Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 106–107; Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 5–45.

⁵¹ Мирковић М., *Лициније и његови хришћани*, 22.

⁵² Видети рад Д. Прерадовић, *Култ Ермила и Стратоника у византијској њресџоници*, у овој публикацији.

⁵³ *Книга ђаломник*, 2.

што је град имао статус епископије. Наше познавање устројства сингидунумске цркве заснива се пре свега на текстовима мартиролога, списима и актима црквених сабора, често одржаваних током IV века као формативног периода хришћанске Цркве, као и на записима савременика, који нам можда пружају и највише информација о личностима појединих епископа и њиховој улози у христолошким расправама или у време ратова. Међутим, ни у једном од расположивих извора не налазимо информације о ономе што се дешавало у сингидунумској градској цркви с краја III и у првим деценијама IV века. Наиме, на основу податка да је на самом почетку IV века страдао свештеник Монтан, а недуго потом ђакон Ермил и, могуће, лектор Ермагора/Ермоген, можемо само наслутити како је могла бити организована и како је могла функционисати црквена организација. Чини се да је била устројена на исти или сличан начин као и друге градске цркве у време прогона, премда не можемо поуздано утврдити када је тачно Сингидунум постао епископија. Чиновни који су поменути мученици имали у црквеној хијерархији јасно сведоче о томе да је Сингидунум морао бити епископија и пре него што су хришћани остварили потпуну слободу своје вероисповести у овим крајевима, дакле пре Лицинијевог пораза 324. године. Имена градских епископа почињу да се појављују тек у другој четвртини IV века, и то углавном у актима црквених сабора и у списима посвећеним јеретичким осуђеним на тим саборима. Будући да епископску катедру Сингидунума у том периоду заузимају осведочене присталице Арија, александријског свештеника осуђеног за јеретичка учења још на Првом васељенском сабору одржаном у Никеји 325. године, имена неких од њих релативно се често помињу у списима.

На челу групе познатих епископа Сингидунума стоји Урсације, аријански саборац знатно познатијег епископа Валенса из Мурсе, веома утицајне личности на двору цара Констанција II (337–361). Обојица се први пут помињу 335. године на првом сабору у Триру, и то међу противницима Атанасија, тадашњег александријског епископа, касније канонизованог светитеља. Сабор је из цркве екскомуницирао Атанасија као великог противника аријанаца и борца за никејску догму, те је он послат у изгнанство. Касније св. Атанасије помиње Урсација и Валенса у свом спису *Apologia contra Arianos*, наводећи да су у питању прелати чија су учења формирана у школи самог Арија, те да су обојица били део групе која је добила задатак да испита злоупотребе за које је он сам био оптужен. Такође их помиње и као део групе која се, на позив цара Константина I, упутила у престоницу како би лично цару појаснила одлуку сабора у Триру.⁵⁴ Из овог навода св. Атана-

⁵⁴ *Contra Arianos*, 239–247; Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 216–217.

сија јасно је колики су значај и утицај поменути аријански епископи имали на константинопољски двор и на самог цара, али и међу епископима.

Сингидунумски епископ Урсације био је више пута осуђиван због потенцирања исправности Аријевог учења, што дознајемо из аката црквених сабора одржаних током друге и треће четвртине IV века, али и из фрагментарно очуваног рукописа Иларија из Поатјеа.⁵⁵ Реч је о документу од прворазредног значаја за историју Цркве у IV веку, будући да сведочи о свим најважнијим дешавањима током овог за Цркву изузетно турбулентног периода. За нас је посебно важан, јер пружа драгоцене податке о првом познатом сингидунумском епископу и његовој делатности на промовисању аријанства. Један од важнијих црквених сабора, чија сачувана акта такође сведоче о Урсацијевој активној улози међу аријанцима, свакако је био сабор у Сердици из 343. године, сазван са циљем да се оконча сукоб између две струје унутар Цркве. Супротно очекивањима, на поменутом сабору дошло је до потпуног раскола међу присутним епископима, па су потписана два засебна акта. У актима које су потписали представници тзв. „источне струје“, односно аријанци, међу потписницима се помињу Урсације из Сингидунума и Валенс из Мурсе. У актима такозваних „западњака“, приклоњених никејском учењу и окупљених око личности Осија из Кордобе, цењеног црквеног ауторитета који је председавао Првим васељенским сабором – као потписници се јављају неки други илирски епископи, попут Еутерија из Сирмијума, Виталиса из Акве, Зосима из Хорум Маргија, Гаудентија из Наиса и Македонија из Улпијане. Као заступник одсутног епископа Аманатија из Виминацијума, међу њима се потписује и свештеник Максим.⁵⁶ „Источна струја“ је са своје стране осудила Осија из Кордобе, Атанасија из Александрије, Македонија из Улпијане и наисуског епископа Гаудентија. „Западњаци“ пак и сами осуђују низ епископа. Њихова имена могу се наћи у писму упућеном папи Јулију, праћеном списком осуђених епископа на коме је прво место припало управо Урсацију из Сингидунума.⁵⁷

Током петнаест година након сабора у Сердици, Урсације је додатно учврстио своју моћ међу проаријанским епископима, заједно са Валенсом из Мурсе и Германијем из Сирмијума. Из наведеног се може уочити да су и сирмијумски епископи, барем на извесно време, били бирани из редова аријанског свештенства. Ипак, улога сирмијумског епископа на саборима који су уследили није била пресудна, па је, речима Жака Зејеа, дуго низ

⁵⁵ *Hil. Fragm.*

⁵⁶ Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 234.

⁵⁷ *Hil. Fragm.* II, 14–15, 642.

година свака меродавна формула у Цркви била резултат деловања, пре свега, епископа Сингидунума и Мурсе.⁵⁸ На њихову важну улогу у хри-столошким расправама током IV века могла је утицати и чињеница да је Констанције II, са којим су били блиски и који је и сам био наклоњен ари-јанству, неретко боравио у Сирмијуму, што објашњава и аријанску ори-јентацију сирмијумских епископа. Подршка цара им је свакако пружила прилику да лакше остваре своје замисли. Да Урсацијева улога у том про-цесу није била нимало занемарљива, сведочи у својим списима Илари-је из Поатјеа, који наводи да су се 366. године у Сингидунуму срели ари-јански епископи Урсације, Валенс и извесни епископи Гај и Павле, за које се не зна у којим су им градовима била седишта. Закључци тог скупа су у форми писма послати сирмијумском епископу Герминују, који је време-ном почео да се окреће никејској догми. У писму се од Герминуја тражи да се оправда за промену свог става и постепено напуштање аријанског учења.⁵⁹ Писмо је поверено представницима сингидунумске Цркве: пре-звитеру Секундијану, лектору Пуленцију и егзорцисти Кандидијану, очи-гледно Урсацијевим људима од поверења.⁶⁰ Урсацијево име се последњи пут помиње у писму из 369. године, у коме се наводи да је осуђен на са-бору који је папа Дамас сазвао у Риму.⁶¹ Не знамо до када је био сингиду-нумски епископ, али нам је познато да га је наследио Секундијан, који је од адолесцентског доба служио истој епископији и који је такође био ари-јанац. Осуђен је на сабору у Аквилеји, који је одржан готово истовремено са Другим васељенским сабором у Константинопољу 381. године. Будући да нас Иларије обавештава да је у време Урсација управо извесном пре-звитеру Секундијану додељена веома важна улога да једно поверљиво пи-смо четворице аријанских епископа достави сирмијумском епископу Гер-минују, с правом се помишља да је у питању личност идентична Урсаци-јевом наследнику на епископском престолу.⁶² Попут свог претходника, и Секундијан је чврсто заступао антинекејске ставове све до осуде у Акви-леји, па се стога може без претеривања рећи да је Сингидунум више од пола века након Првог васељенског сабора и даље био средиште аријан-ске струје, штавише њено последње упориште у овим областима. Секун-дијан је разрешен дужности упркос томе што се, недуго након губљења епископске катедре, лично у Константинопољу обратио цару Теодосију I

⁵⁸ Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 276–277.

⁵⁹ *Hil. Fragm.* XIV, 718; Милин, *Прилози ироучавању хришћанства у Сирмијуму*, 254.

⁶⁰ *Hil. Fragm.* XIV, 719.

⁶¹ Zeiller, *Les origines chrétienne*, 150.

⁶² *Ibid.*

(379–395) са молбом да сачува свој положај.⁶³ Тиме је сингидунумска епископија коначно припојена широко прихваћеној никејској догми.

Да би се боље разумели сукоби који су потресали касноантичку Цркву у првим вековима након Миланског едикта и који су одредили позицију сингидунумске цркве међу водећим центрима христјанизованог Царства, важно је појаснити комплексну улогу епископа у поменутом периоду. Реч је о особама изузетно важним у касноантичком друштву, будући да је епископска функција подразумевала не само дужности према Цркви већ и бројне дужности и привилегије некадашњих римских градских магистрата. Током два века након Миланског едикта, јавни ауторитет епископа као патрона града све више добија на значају. У периоду убрзане трансформације хришћанства епископима су се природно наметале неке дужности које нису могли имати у време пре Едикта. Истовремено, неке раније дужности постепено су губиле на значају или доживљавале корените промене. Речит пример пружа нам податак да, један век након Миланског едикта, савременици називају Александријског патријарха „новим фараоном“, експлицитно наглашавајући изузетну моћ коју је он држао у својим рукама.⁶⁴ Значај који епископи добијају у касноримском друштву последица је неколико фактора. Један од њих је нагло повећање броја хришћана у свим деловима Царства, те је за вернике епископ *de facto* постао заштитник и представник, поготову у оним областима које су биле удаљене од престонице и где је за становништво цар представљао само идеју визуелно оваплоћену у представама на новцу. Стога је улога епископа у очима верника била знатно важнија него што је то био случај у неким каснијим епохама. Други важан фактор је што су епископи неретко бирани из виших друштвених слојева, те су природно већ имали знатан утицај као припадници аристократије. Они су у себи обједињавали државне аристократске функције и углед са једне, и духовне функције и улогу Божјег представника на земљи, са друге стране. Као потврда њихових бројних и важних улога у градском животу могу послужити и поједини Јустинијанови закони, поготову они из 530. и 545. године, који одређују епископе као особе надлежне за прикупљање пореза, за надзор над градском благајном и над новцем који се из државне касе сливао у град или који је пристизао у виду донација богатих грађана.⁶⁵ Дакле, од времена Константина I до времена владавине Јустинијана I два века касније, значај епископске функције порастао је толико да је епископ постао, између осталог, и једна од најзначајнијих

⁶³ О сабору у Аквилеји v. *ibid.*, 328–343.

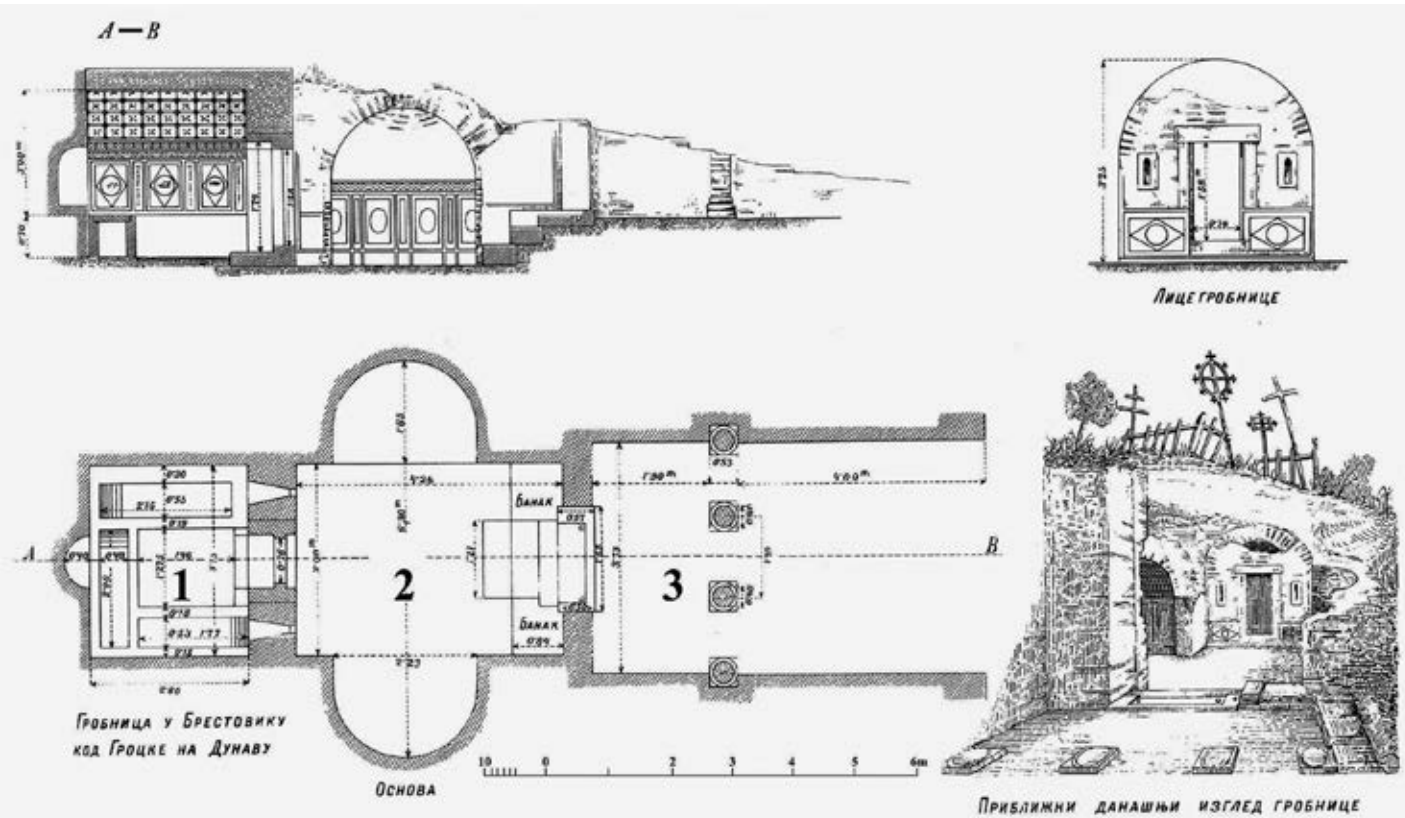
⁶⁴ Haas, *Alexandria in Late Antiquity*, 10.

⁶⁵ Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*, 288–289.

политичких личности у граду. Временом је еволуирала и основна улога епископа као духовног вође. Ипак, основна компонента, која је од времена настанка епископске функције одређивала његов ауторитет, остала је иста. Он је рукоположен као посредник између верника и Бога, те је стога део Светог Духа био усађен већ у саму суштину епископског духовног ауторитета.⁶⁶ Епископ је био узор верницима и, будући медијатор у односу Бога и људи, њихова гаранција за спасење. Стога је за рану Цркву било веома важно да епископи свих важнијих градова у Царству, дакле и Сингидунума, буду правоверни, те да међу својом паством пропагирају званична учења и тиме спрече раскол међу градским црквама, али и међу верницима.

Еминентан положај епископа у касноантичком друштву указује на то да је империјална подршка одиста могла бити пресудна за поједине епископе. У случају Урсаџија, блискост са Констанцијем II утицала је на снажење његове позиције у односу на оне црквене прелате који су као присталице никејског учења заступали идеје супротне онима којима је био склон цар лично. Наравно, царска подршка могла је значити и финансијску потпору, што је могло резултирати изградњом цркава у градовима чији су епископи били под царским патронатом и заштитом. Могуће је стога претпоставити да је Урсаџије, будући изузетно утицајна личност, свој положај морао на неки начин да нагласи – пре свега, ктиторском делатношћу. То сугеришу бројни примери од Хадријановог зида на западу до крајњих источних граница Царства, који сведоче о томе да су епископи не само градили цркве, већ их и украшавали, финансирали постављање подних или зидних мозаика, фресака, поручивали богат црквени мобилијар, реликвијаре и слично. Премда наведени подаци из писаних извора потврђују да је Сингидунум био значајан епископски центар у IV веку, до данас нису откривени налази који би се поуздано могли везати за име било ког од познатих градских епископа. Штавише, на простору касноантичког Сингидунума није откривена ниједна црквена грађевина, иако је морала постојати најмање једна црква са крстионицом, која би имала функцију катедрале. Будући да је хришћанска заједница у граду са статусом колоније и одговарајућом популацијом сигурно и сама морала бити прилично бројна, може се претпоставити да су постојале и друге цркве које би имале улогу парохиских цркава, те биле посвећене различитим светитељима. Вероватно је постојала и барем једна црква на некој од градских некропола. Међу хришћанским сакралним грађевинама Сингидунума и његове околине могу се очекивати и светилишта локалних светитеља-мученика, пре свега управо светих Ермила и Стратоника.

⁶⁶ *Ibid.*, 16.

Сл. 3. Гробница у Брестовику, план и пресек

Досадашња ископавања, на жалост, нису успела да проникну у то где се било која од очекиваних хришћанских културних грађевина могла налазити, упркос бројним покушајима да се поједине локације на широј територији данашњег Београда вежу за ране хришћане Сингидунума. То се пре свега односи на гробницу у Брестовику, која се у популарној култури често вежује за св. Ермила и Стратоника (сл. 3, 4) на основу хипотеза ранијих истраживача.⁶⁷ Наиме, подаци да су тела мученика пронађена на 18 миља низводно од каструма, те да је раскошна касноримска гробница откривена у селу Брестовик, које се заиста налази низводно од Београда, послужили

⁶⁷ Мирковић М., *Лициније и његови хришћани*, 23.

Сл. 4. Гробница у Брестовику, улаз, данашњи изглед

су за идентификацију поменуте гробнице са мартирејумом сингидунумских светитеља-мученика. У питању је гробница која је служила за сахрањивање више особа, а датована је у крај III или почетак IV века, дакле у период близак оном када би се очекивало похрањивање земних остатака св. Ермила и Стратоника и креирање њиховог култа. Међутим, бројни подаци указују да је њена намена ипак била другачија. Она је удаљена од античког Сингидунума знатно више од осамнаест миља – што само по себи не мора бити пресудан аргумент. Ипак, сачувана скулпторална декорација не показује никакве назнаке да је припадала хришћанској популацији. Штавише, портретна статуа покојника, фрагментоване представе војника са мачем, два лава у лежећем положају и два генија смрти сугеришу да је поручилац гробнице био поштовалац званичне римске религије и идеја о загробном животу.⁶⁸ Подаци којима располажемо о гробници, дакле, јасно

⁶⁸ Валтровић, *Римска гробница*, 136–138; Стричевић, *Брестовик*, 411–413; Milošević, *Funerary Sculpture from the Brestovik Tomb*, 741–745.

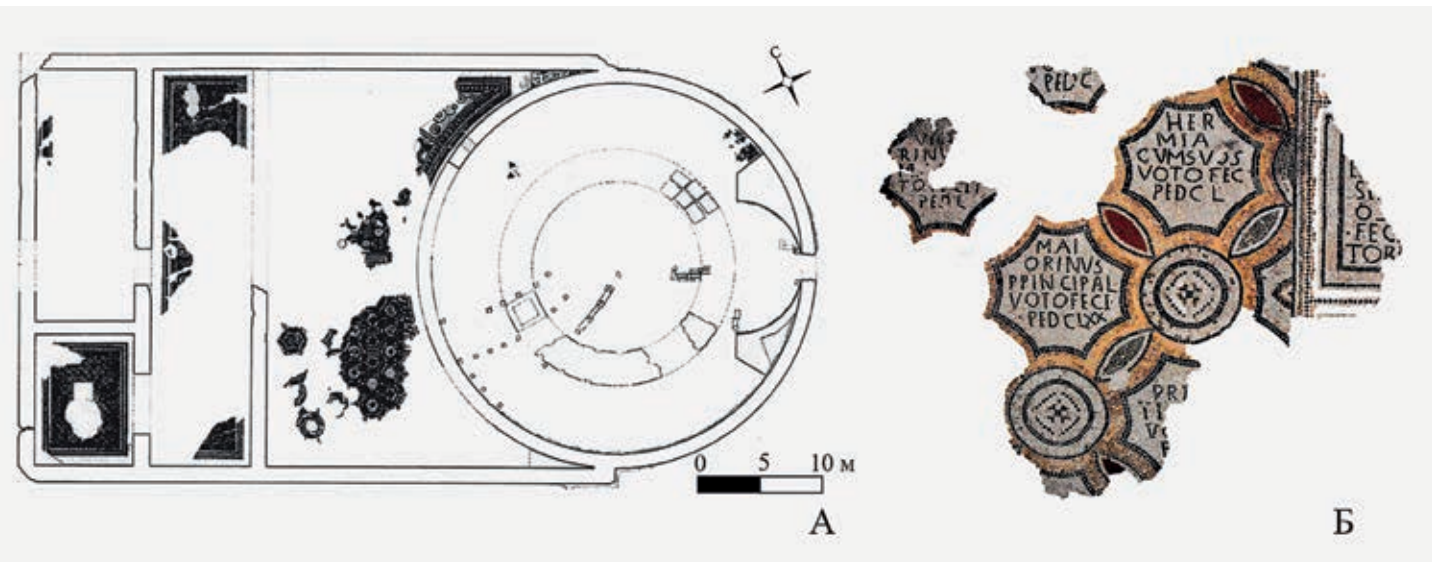
Сл. 5. Гробница у Брестовику, бочна конха

указују на то да је у питању римски породични маузолеј, судећи по томе што има три гробна места унутар ње. Иако је њен финални изглед последица две фазе градње, при чему је у другој добила бочне конхе и извесну лонгитудиналност (сл. 5),⁶⁹ за сада још увек нема доказа да је служила као хришћански мартиријум, будући да би се око тако важног светог места, сакралног фокуса сингидунумских хришћана, свакако могао очекивати велики број каснијих сахрана, покретни налази који би указивали на присуство хришћанске конгрегације, а вероватно и црква која би, као у случају базилике са мартиријумом у Јагодин Мали у Нишу, објединила ритуале посвећене мученицима са редовним литургијским обредима.⁷⁰

Када је трагање за сингидунумским хришћанима у питању, веома је индикативна једна грађевина откривена на локалитету Градиште код села

⁶⁹ Стричевић, *Брестовик*, 412.

⁷⁰ Šrehar, *Private piety or collective worship*, са старијом литературом и аналогијама.

Сл. 6. Објект са ротондом, локалитет Градиште код села Стојник,
 А – основа; Б – остаци мозаичког пода

Стојник на Космају и датована у средину IV века, иако се ни она не може поуздано везати ни за једног познатог сингидунумског светитеља (сл. 6А). Реч је о лонгитудиналној грађевини, димензија 17,6 x 14,3 м, на коју се на истоку наставља ротонда. Објект је откривен на месту где се налазило цивилно насеље. На основу архитектуре грађевине ни за њу се не може поуздано тврдити да је у питању хришћански храм, будући да њен облик није типичан за касноантичке цркве на овим просторима. Ипак, спој лонгитудиналне и централне грађевине у једну целину није непознат у градитељству раних хришћанских цркава. Штавише, два светилишта прворазредног значаја, Црква Рођења Христовог у Витлејему и Црква Светог Гроба у Јерусалиму, спадају управо у ред таквих грађевина. Тешко је испратити пут којим би утицаји из Свете Земље приспели у пограничне области Царства. Недостатак могућности да се прате архитектонски утицаји не значи нужно да овај објект треба *a priori* означити као профан. Наиме, подни мозаици постављени испред улаза у ротонду изузетно су значајни у покушају тумачења њене функције (сл. 6Б).⁷¹ У питању су вотивни подни мозаици на

⁷¹ Душанић, *Мозаички најџиси из Стојника*, 93–96; idem., *La nord-ouest de la Mésie Supérieure*, 151–153; Франковић, *Конзервација и рестаурација мозаика*, 300–302.

којима се могу прочитати имена особа које су их наручиле, као и тачна површина мозаика која је у њихово име изведена. Такви подни мозаици могу се наћи на простору читавог Царства, а неки од географски блиских и боље испитаних примера срећу се на Јадранском приморју.⁷² Име главног приложника, принципала Мајорина, било је смештено у поље на самом улазу у ротонду. Разлог за то лежи пре свега у чињеници да је он имао највиши статус од свих дедиканата, будући да је највероватније реч о управнику космајских рудника, што потврђује и то да је Сингидунум своје богатство делом дуговао и рудницима на оближњим планинама, одакле су сировине извожене по читавом Царству. Судећи по сачуваним фрагментима мозаика, он је уједно приложио и највише стопа подног мозаика, што га је одредило као изузетно важног дародавца.⁷³ Иако су вотивни подни мозаици чести у црквама IV–VI века, њихова појава сама по себи није била везана искључиво за хришћане. Међутим, на једном од панела подног мозаика у Стојнику јавља се име Теодул, које свакако спада у једно од омиљених хришћанских имена.⁷⁴ Само по себи, ово име не мора бити прихваћено као доказ сакралне намене грађевине у Стојнику. Међутим, ако се посматра у истом контексту са великим димензијама грађевине и са појавом ротонде на њеној источној страни, с правом се помишља да је такав објекат могао имати религијску функцију. У том смислу, хришћанско име приложника указује да је то могао бити хришћански храм.

Величина хришћанске популације у касноантичким градовима се, осим по броју цркава, најлакше може испратити на основу хришћанских надгробних обележја. Она се од нехришћанских разликују пре свега по јасним индикацијама на самом натпису, али и по иконографији. Када је у питању Сингидунум, најкарактеристичнији и у науци најчешће коришћен пример јесте тзв. Јонин саркофаг, који се чува у Великом барутном магацину у Доњем граду Београдске тврђаве, данас лапидаријуму Народног музеја у Београду (сл. 7). Реч је о изузетно добро очуваном примерку каменог саркофага датованог у другу половину IV века, дакле у време када је Сингидунум био један од центара у којима је аријанство било дубоко укорено. Пронађен је крајем XIX века на углу улица Капетан Мишине и Јованове, где је вероватно био у секундарној употреби. Његова предња страна украшена је представама изведеним у плитком рељефу, на којима су приказане сцене

⁷² О примерима вотивних подних мозаика v. Yasin, *Saints and Church Spaces*. О мозаицима на Јадранском приморју v. Vicelja-Matijašić, *Istra i Bizant*, 38.

⁷³ Душанић, *Мозаички најписи из Стојника*, 100–101; Франковић, *Конзервација и рестаурација мозаика*, 302.

⁷⁴ Душанић, *Мозаички најписи из Стојника*, 97; Шпехар, *Касноантичка архитектура и ристуал*, 119–120.

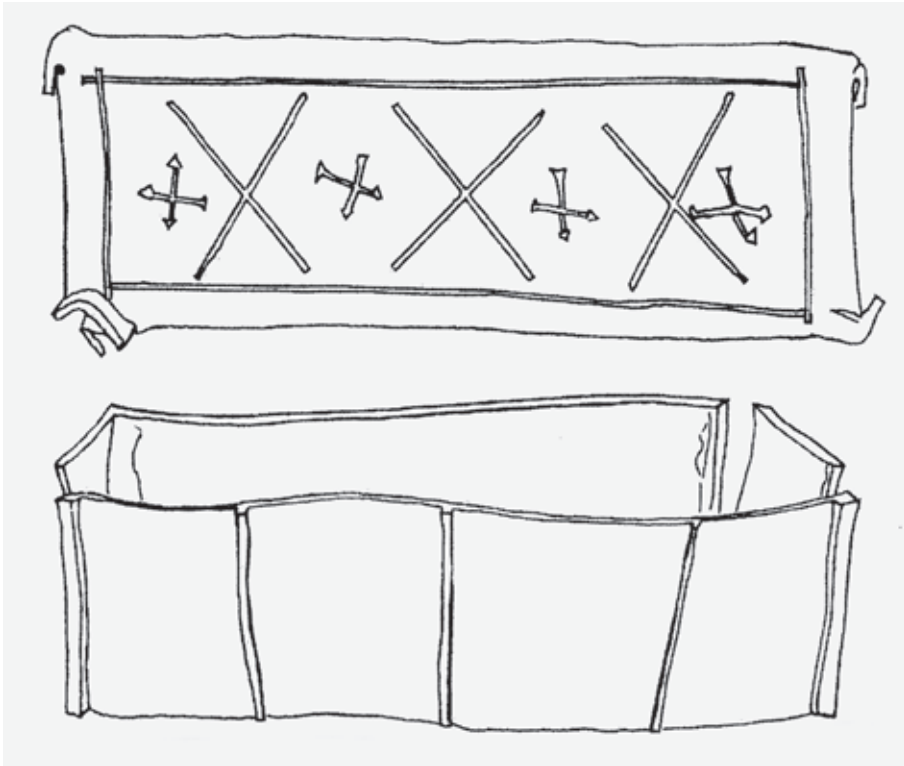

Сл. 7. Јонин саркофаг, детаљ фронталне стране

из библијске приче о Јони, као и пастир са јагњетом пребаченим преко рамена. Ова представа Христа као Доброг пастира, као и брод приказан са катарком у облику крста, несумњиво потврђују хришћански карактер саркофага.⁷⁵ Осим њега, на простору античког Сингидунума до данас је откривен само још један саркофаг за који се на основу представљених симбола може претпоставити да је хришћански (сл. 8). У питању је оловни саркофаг на чијем су поклопцу урезана четири симбола налик крсту чији се краци завршавају у облику стрела. Симболи су неједнаке величине и положаја у односу на замишљену осу симетрије. Саркофаг је откривен на простору који би се могао идентификовати као североисточна некропола Сингидунума, односно у близини места на коме је откривен и Јонин саркофаг, а искључиво на основу присуства „крстова“ на његовом поклопцу датован је у прве деценије IV века.⁷⁶ Иако су представе на Јонином саркофагу наративне, а на оловном саркофагу крајње упрошћене и сведене на симболе, оба споменика сведоче о потреби чланова хришћанске конгрегације за спасењем, што јасно исказују и параболо о Јони и најважнији симбол хришћанства – крст, на коме је Христос страдао за спасење читавог људског рода.

⁷⁵ Pilipović, Milanović, *The Jonah Sarcophagus*, 219–245.

⁷⁶ Црнобрња, *Налаз ранохришћанској оловној саркофага*, 314–315, сл. 2.

Сл. 8. Оловни саркофаг из Сингидунума, цртеж

Процват који је Сингидунум остварио током III и IV века, између осталог захваљујући трговини и рударству, био је само накратко заустављен приликом инвазије Гота почетком последње четвртине IV века.⁷⁷ Град је интензивније страдао крајем прве половине V века, када су га 441. године освојили Хуни предвођени Атилом. Након распада Атилине државе, Сингидунум је доспео најпре у руке Гепида, а потом Сармата. Сарматски краљ Бабај заузео га је након победе над ромејским војсковођом Камундом 470. године. Међутим, сарматска доминација трајала је веома кратко. Већ наредне године, Сингидунум је заузео остроготски вођа Теодорих (471–526). О томе

⁷⁷ Поповић М., *Antički Singidunum*, 1.

колико је ступање на Балкан Теодориху било важно сведочи чињеница да је датум освајања Сингидунума означео као почетну тачку своје владавине.⁷⁸

Не зна се поуздано колико су се дуго Остроготи задржали у Сингидунуму, премда постоје претпоставке да су се ту задржали или до одласка у Италију 488. године или чак до склапања споразума између Острогота и Византије 510. године. Тада је Царство на извесно време повратило територије око Сингидунума, као и сам град.⁷⁹ Упркос споразуму са Остроготима, мир је кратко трајао. Почетком VI века, Херули се на дуже време насељавали око Сингидунума, али је сам град враћен под окриље Царства свакако пре 535. године, када се датује његова обнова у време цара Јустинијана I (527–565).⁸⁰ Први наредни подаци о црквеној организацији Сингидунума потичу из текста Јустинијанове CXXXI Новеле из 545. године, где се Горња Мезија помиње међу провинцијама подређеним архиепископији Прве Јустинијане (*Iustiniana Prima*).⁸¹ Помен провинције не представља непосредан доказ за постојање епископије у Сингидунуму, али готово једновремено Прокопијево сведочење да је Јустинијан обновио Сингидунум као епископско седиште свакако поткрепљује могућност да је епископија у граду постојала и крајем прве половине VI века.⁸² Јустинијанов званични историчар Прокопије доноси драгоцене податке о Сингидунуму:

*Да би њамо настјањеним варварима сјречили ѡрелажење ѡреко Дунава некадашњи римски цареве су зашћиићили чиијаву обалу ѡе реке ућврђењима, ѡоджући ѡрадиће и ѡврђаве не само на десној сјрани реке, нећо ѡнећде и на сучројној [...] Град ѡо имену Сингидунум био је ѡрви који су на ѡамошњој обали ѡодили (Римљани). После извесној времена варвари ѡа освојиише и ѡошћо ѡа одмах разорише до ѡемеља, учиниише ѡа ѡошћуно ѡустим. На истии начин ѡосћуиише и са великом већином осћалих ућврђења. Изѡрадивши изнова чиијав (ѡрад Сингидунум) и оћасавии ѡа веома чврстим бедемом, ѡоново сћвори сјајан и велике хвале досћојан ѡрад [...]*⁸³

⁷⁸ Милинковић, *Германска ѡлемена на Балкану*, 168–169; Шпехар, *Насћанак хришћанске сакралне ѡојоѡрафије*, 57, са старијом литературом.

⁷⁹ Милинковић, *Германска ѡлемена*, 171, са старијом литературом.

⁸⁰ О Остроготима као господарима Сингидунума обавештава нас Прокопије, v. Procopius, *BG I* 15, 157. О турбулентним догађајима у овом периоду v. Мирковић М., *Римски ѡрадови на Дунаву*, 46–47.

⁸¹ *Iust. Nov.* CXXXI.

⁸² Procopius, *De Aedif.* IV 5. Иако не постоје подаци о сингидунумској цркви након 441. године, претпоставља се да је након Јустинијанове обнове могао у граду резидирати суфраган епископа, v. Баришић, *Визанћиски Сингидунум*, 6–7. Из Јустинијанове XI Новеле дознаје се да се седиште горњомезијског епископа, подређеног архиепископији у Јустинијани Прими, налазило у Виминацијуму као престоници провинције: *Iust. Nov.* XI.

⁸³ Procopius, *De Aedif.* IV 4, 122, 15–129, 4. Превод преузет из: *ВИИИЈ I*, 66.

Почетком Јустинијанове владавине Сингидунум се помиње и у Хијерокловом Синекдемусу међу градовима Мезије.⁸⁴ Чини се да је, бар судећи по подацима савременика, Сингидунум у време Јустинијанове обнове још једном повратио свој урбани карактер. Као потврду ове претпоставке, Фрањо Баришић наводи и чињеницу да је у Јустинијановој XI Новели из 535. године некадашња Горња Мезија, у којој се налазио и Сингидунум, третирана као организована област.⁸⁵ Међутим, у немирним временима обновљени градски бедеми служили су све чешће као рефугијум становништву из читавог градског ареала, а све мање као симбол урбаног карактера насеља. Будући да су у време Јустинијанове градитељске делатности обнављане срушене или грађене нове цркве, углавном истовремено са бедемима, може се претпоставити да је и у Сингидунуму хришћански храм обновљен или саграђен. Изградња храмова у поменутом периоду била је нераскидиво везана за цареву намеру да обнови ромејску власт и црквену организацију на читавој територији Царства, па и на централном Балкану – како у делу подунавског лимеса који је најнепосредније био угрожен, тако и у његовом залеђу. Иако је у овој намери цар само делимично успео, у балканским областима које су биле ближе Константинопољу као центру моћи обнова показује завидан ниво – обновљени су разрушени градови и старија утврђења, саграђене нове утврде и насеља, поново успостављена снажна црквена организација на челу са архиепископом новооснованог града Прве Јустинијане.⁸⁶ Међу обновљеним градовима се, како нас је у наведеном одломку речито обавестио Прокопије, нашао и Сингидунум под јурисдикцијом Прве Јустинијане. Стога нема места сумњи у то да је хришћанска црквена организација функционисала у време Јустинијанове обнове. О томе нас посредно обавештавају поједини покретни налази из самог града или његове околине, који указују да је хришћанство још увек снажно укоренено на овим просторима. Један од парадигматичних примера представља бронзана светиљка, додуше датована у нешто дужи временски период V и VI века, чија је дршка изведена у облику крста (сл. 9). Премда нам није позната њена првобитна намена, односно да ли је била део опреме цркве, приватног домаћинства или гроба, ова светиљка свакако указује на то да је њен власник био хришћанин. Исто се може рећи и за керамичку светиљку, пронађену приликом копања темеља за зграду Патријаршије 1937. године, која се чува у Музеју града Београда. Светиљка се на основу типолошких и стилских карактеристика датује у VI–VII век. На њој су приказана два лика у ставу оранса, евидентно један мушки и један женски, као и мотиви крстова, што овај

⁸⁴ *Hier. Syn.* XVIII 657, 3.

⁸⁵ *Iust. Nov.* XI; Баришић, *Византијски Сингидунум*, 5, нап. 22.

⁸⁶ *Iust. Nov.* XI; Zeiller, *Les origines chrétienne*, 385–389.

Сл. 9. Светиљка са дршком у облику крста

жижак дефинитивно опредељује као хришћански (сл. 10). Дуго се сматрало да су ликови на светиљци свети цар Константин и његова мајка Јелена са крстом између њих. Међутим, недавна ближа иконографска анализа указала је да у питању могу бити и св. Мина и св. Текла.⁸⁷ Исто сугерише и златна огрлица са неколико привесака, од којих је један био у облику крста, а која је датована у исти период када и претходно поменута светиљка (сл. 11). Оба налаза указују не само на постојање хришћанске заједнице, већ и на то да су њени чланови и крајем касноантичког периода припадали локалној аристократији, која је себи могла да приушти предмете минуциозне израде.

О постојању хришћанске цркве у граду обавештава нас нешто касније и византијски историчар Менандар, који наводи да су 580. године од аварског кагана Бајана становници Сингидунума добили потврду да их неће нападати. Том приликом, каган се закleo да неће кренути у напад на Ромеје, већ у борбу против Словена, те да је то разлог изградње моста преко

⁸⁷ Gugolj, Tešić-Radovanović, *A Lamp from the Belgrade City Museum*, 124–135; Племић, *Прилој познавању иконографије*, 755–766; Тешић-Радовановић, Јанковић, *Прилој ин-терпретацији иредсјава*, 177–201.

Сл. 10. Касноантичка керамичка светиљка

Саве. Заклетву је најпре дао „по варварском“, а потом и по хришћанском обичају, над Светим Писмом у присуству архијереја, тј. епископа,⁸⁸ што сведочи о томе да је епископија још увек постојала у последњој четвртини VI века. Колико је овакво стање потрајало можемо само да наслутимо будући да нас писани извори информишу да, упркос кагановој заклетви, Сингидунум најпре опседају Авари 584. године, а потом 593. и све бројнији Словени. Ромеји свакако нису изгубили интересовање за град који се налазио на стратешки изузетно значајном месту, са кога су могли да контролишу прелаз преко две реке. Међутим, одбрана града очигледно није била довољно снажна да се одупре Аварима на врхунцу њихове моћи. На то указује податак да су 596. године војсковођи Приску стигли гласници преносећи поруку да је аварски каган порушио бедеме Сингидунума и да приморава становништво да се исели из града.⁸⁹ Осим овог податка, нема потврда да се становништво заиста иселило под аварским притиском, али је могуће да је град био коначно уништен најкасније у време владавине цара Иракли-

⁸⁸ *Men. Excerpta*, II 30, 471, 25–474, 8.

⁸⁹ *Theoph. Sym. Hist.* VII, 10; Баришић, *Византијски Сингидунум*, 10–11.

ја (610–641), када и већина других урбаних центара на централном делу Балканског полуострва. То се могло догодити или пре пада Ниша 614. године, или у налету који је претходио опсади престонице 626. године.⁹⁰

Податак Теофилакта Симокате, забележен у време поменутих аварских напада на Сингидунум 584. године, веома сликовито описује живот становника у том тренутку и у измењеним околностима. Симоката наводи: *Већину градској сѣиановнишѣва зашѣче (аварски каѣан) на њивама, јер је вршигѣда захѣвала да се ѣако ради. Било је, наиме, леѣње доба, и људи су ѣрикуѣљали залихе хране за живоиѣ.*⁹¹ Наведени одломак веома речито сведочи да је у време аварског напада становништво Сингидунума обрађивало земљу која се налазила изван брањеног дела града. У ранијим вековима становници града, дакле они који су живели унутар утврђеног градског ареала, бавили су се трговином, занатима или су били државни службеници, али се нису бавили земљорадњом. Становништво које се бавило пољопривредом живело је изван утврђеног дела града, односно у околним селима, као што се види из трагова субурбаних вила, викуса (села) и откривеног покретног археолошког материјала.⁹² Након упада Хуна 441. године процес обнављања урбаног живота на готово читавом простору централног Балкана текао је споро, а граница између урбаног и руралног често је бивала замагљена. Рурално становништво се све чешће повлачи у релативну сигурност бедема, и они су заправо ти које Симоката наводи као становнике

Сл. 11. Огрлица са крстоликим привеском

⁹⁰ Поповић М., *Београдска ѿврђава*, 47.

⁹¹ *Theoph. Sim. Hist.* I 3–4, 46.

⁹² Видети стр. 32–33 у овом раду.

Сингидунума.⁹³ Обрадива земља остављена је на милост и немилост непријатељима: задржавање завојевача на плодним њивама значило је глад за становнике опкољеног града. Коначно, једна од најупечатљивијих последица таквих околности неретко је и исељавање становника у друге, сигурније делове Царства. Константин VII Порфирогенит извештава да је око 630. године градом, који означава словенским именом Белеградон (Βελέγραδον), управљао стратег цара Ираклија.⁹⁴ Мало је, међутим, вероватно да је Сингидунум остао поштеђен у време аварско-словенских напада, након којих су се Словени трајно населили на Балканско полуострво.⁹⁵ Ипак, Порфирогенитова тврдња, премда написана са знатне историјске дистанце у односу на сама дешавања, можда сведочи о томе да је Сингидунум због своје стратешке важности прелазео из једних руку у друге, што није непознато ни у каснијој историји града. За разлику од нестабилне царске управе над градом, током веома турбулентног периода који је уследио од упада Хуна 441. године па све до краја касне антике, хришћанска Црква ипак је успела да опстане. С обзиром на поменуте историјске околности, она је имала можда и значајнију улогу него царска администрација. На то указују записи Прокопија, текст Јустинијанове XI и СХХХI новеле, а можда најречитије Менандрови наводи, који нам приказују градског епископа као пресудну личност у кагановом заклинању, те као својеврсног гаранта пред Господом да ће заклетва бити испуњена.

Град на обалама двеју река је, током читаве антике, био један од носилаца урбаног живота на овим просторима. Од келтског дунума, преко стратешки одлично лоцираног легијског каструма, муниципијума и коначно колоније, Сингидунум је био типичан репрезент мултиетничког, мултикултуралног и мултирелигијског античког друштва. На концу, као епископско седиште које је своју позицију унутар Цркве дуговало реликвијама мученика и моћним епископима, Сингидунум се позиционирао као важан урбани и религијски центар и у касној антици. Управо због свог погодног положаја недалеко од лимеса и на две пловне реке, неретко је био на мети завојевача. Последице преласка Сингидунума из једних руку у друге биле су велике – град је трпео разарања од којих се тешко опорављао. Међутим, једна константа одржала се током читавог периода, а то је хришћанска Црква, утемељена на моштима њених страдалника, међу којима ће, како касније епохе показују, најважније место припасти св. Ермилу и Стратонику.

⁹³ *Theoph. Sim. Hist.* I 3–4, 46–47.

⁹⁴ *De Administrando Imperio*, 152–153. Овај се назив користи за град од 878. године, в. Мирковић М., *Лициније и пројекти хришћана у Сингидунуму*, 22.

⁹⁵ Баришић Ф., *Византијски Сингидунум*, 12.

THE CHRISTIANIZATION OF LATE ANTIQUE SINGIDUNUM: FROM A ROMAN CASTRUM TO AN EARLY BYZANTINE BISHOPRIC

Olga Špehar

The classical history of modern-day Belgrade is highly complex. The city's territory has been populated since the Neolithic period. Several tribes have inhabited the area, the most notable among them being the Scordisci, a Celtic tribe whose settlement at the confluence of the Sava and Danube rivers has been dated to the third century BC in historical scholarship. In the first century AD, the Romans reached the Danube in their expansion with the ambition of making it the northern frontier of their Empire; it was then that the central part of the Balkan Peninsula finally became part of the Roman Empire, while Singidunum was located in the newly formed province of Moesia. Having established control over much of the Balkan Peninsula, the Romans gradually began to integrate the indigenous population into the Roman administrative and religious system. The process of Romanization was slow. The stationing of troops and the building of legionary camps were some of the initial steps in this protracted process. Roman Singidunum was one of the cities founded at the junction of land routes and waterways. It acquired the status of *municipium* relatively quickly after the arrival of Legio IV Flavia, during the reign of Trajan or Hadrian. Finally, in the third century, Singidunum was given the status of colony – the highest rank a city could have in the Roman administrative system.

The population came from different areas of the Empire ranging from the Eastern provinces to Dalmatia and the Apennine Peninsula. The multiculturalism of Singidunum's inhabitants led to the remarkable diversity of the religions and cults venerated in the city, which must have had many sacral buildings dedicated to various deities: the gods of the official Roman pantheon, local deities, and those whose cults had been brought by the new settlers.

The emergence of the earliest Christian communities in Singidunum can, with some certainty, be dated to the second half or possibly the very end of the third century. In February 303, Diocletian issued an edict ordering the destruction of the places where Christians had been assembling, the burning of their scriptures, and the dismissal of all those who openly confessed Christianity from public service and even depriving them of their civil rights. He then expanded these repressive measures, adding the destruction of the Christian scriptures and house churches (*domus ecclesia*). The ruthless persecutions in the early decades of the fourth century produced many martyr saints throughout the Empire, including the Balkans, and hence the martyrdoms of the known martyrs of Singidunum, among them Hermylos and Stratonikos, are dated

to this period. However, not all of Singidunum's martyrs necessarily died in the city. The sources report that in 304, in Sirmium, the administrative center of the prefecture of Illyricum, the praetorian prefect Probus ordered the execution of the Singidunum priest Montanus with his wife Maxima, who were thrown into the Sava River. The Roman administration often used drowning as a method of punishing Christians to prevent the faithful from recovering the bodies of the martyrs, whose earthly remains could become the focal points of their cults. Saint Montanus was the first member of the clergy to be martyred in the entire region, which unambiguously suggests that Singidunum must have had an organized Christian church well before 304. The *Martyrologium Hieronymianum* reports that another forty Christians were condemned to death at the same time as Maxima and Montanus. Some written sources mention a few other martyrs from Singidunum executed in Diocletian's persecutions: the lector Hermagoras/Hermogenes, the deacon Fortunatus, and Donatus "with companions" (*et socii*). Of these saints, researchers have usually focused on the Singidunum lector Hermagoras, alternately recorded as Hermogenes, also believed to have been martyred in Sirmium. However, scholars have long questioned much of the available information about this saint. The example of Hermylos and Stratonikos suggests that executions of Christians took place in Singidunum itself under Licinius (308–324). As a deacon, Hermylos was one in a series of clergymen who lost their lives because they had refused to renounce their faith. He was imprisoned and, while he was awaiting execution, converted the prison guard Stratonikos to Christianity. Both were sentenced to death and thrown in the Danube. Their bodies were recovered three days after they had drowned and were buried eighteen *stadia* from Singidunum. The discovery of the bodies and their solemn burial confirm that the Christian community had a decisive role in the emergence of the cult of these two martyrs. We can venture to assume that their burial site became the center of their veneration.

Besides the scarcity of data about the Singidunum martyrs, there is also little information about the city's early church organization despite its status as a bishopric. The names of the bishops begin to appear only in the second quarter of the fourth century. Since the supporters of Arius, condemned at the First Council of Nicaea in 325, took over the episcopal see of Singidunum in this period, some of their names are mentioned relatively frequently in documents from this period. This group of known bishops of Singidunum is headed by Ursacius, a supporter of Arius and comrade of the more famous Valens of Mursa, a highly influential person at the court of Constantius II (337–361). Both are mentioned for the first time in 335, at the First Synod of Tyre, among the supporters of Athanasios, Bishop of Alexandria, who was later canonized as a saint. Later on, Saint Athanasios mentions Ursacius and Valens as two of the prelates whose teachings were formulated at Arius' school, adding that both were members of a group tasked with examining the charges of misconduct leveled against him. He also places them in a group that, at the invitation of Constantine I (306–337), traveled to the capital to explain the Synod's decision to the emperor in person. Saint Athanasios' statement reveals the prominence and influence that these pro-Arian bish-

ops enjoyed at the Constantinopolitan court and with the emperor himself, as well as among their fellow bishops. Bishop Ursacius of Singidunum was condemned several times for having claimed that Arius' teachings expressed the truth. The Council of Serdica (343) is another relevant ecclesiastical council whose documents reveal Ursacius' active role among the supporters of Arianism. In a letter addressed on this occasion by the pro-Nicene bishops to Pope Julius, the list of condemned bishops was headed precisely by Ursacius of Singidunum. In the fifteen years following the Council of Serdica, Ursacius consolidated his power among the pro-Arian bishops. Hilary of Poitiers reports that, in 366, the pro-Arian bishops Ursacius, Valens, Gaius, and Paulus (the cathedrae of the latter two are unknown) met in Singidunum. Ursacius' name appears for the last time in a letter from 369, which informs us that he was condemned at the council convened by Pope Damasus I in Rome. There is no information about the time when he ceased to serve as the bishop of Singidunum, but we do know that he was succeeded by Secundianus, another pro-Arian bishop. Secundianus was condemned at the Council of Aquileia in 381. More than fifty years after the First Council of Nicaea, Singidunum was still a center of the pro-Arian faction – its last stronghold in the region. After Secundianus, the Bishopric of Singidunum finally joined the widely accepted Nicene Creed.

Although textual sources confirm Singidunum's status as an important episcopal see in the fourth century, not a single religious edifice has been discovered in the territory of Late Antique Singidunum, but it must have had at least one church with a baptistery, which would have served as the city's cathedral. Since the Christian community in this urban center, which enjoyed the status of a colony and had a proportionally large population, must have been sizeable, it seems reasonable to assume that there were other churches, too. The Christian sacral buildings of Singidunum and its area would have included shrines dedicated to local martyr saints, primarily Hermylos and Stratonikos. Archaeological excavations have so far failed to reveal where any of these presumed Christian cultic structures could have stood, despite numerous attempts to connect some sites in the wider territory of modern Belgrade with Singidunum's early Christian community. This is primarily true of the tomb in Brestovik, which is often associated with the cult of Hermylos and Stratonikos based on the hypotheses of earlier researchers. A longitudinal structure with an adjacent rotunda at its eastern end has been found at the archaeological site Gradište near the village of Stojnik on Kosmaj Mountain. The building has votive mosaic flooring. It has been dated to the mid-fourth century, but there is insufficient evidence to identify it conclusively as a Christian shrine.

The size of the Christian population in Late Antique cities is, besides the number of local churches, most easily reconstructed based on surviving Christian tombstones. The most characteristic example is the so-called Jonah Sarcophagus, now in the Great Gunpowder Magazine in the lapidary of the National Museum in Belgrade. Besides this artifact, only one more sarcophagus whose symbols suggest that it once served as a Christian coffin has been discovered. It has been dated to the early decades of the fourth century.

A Goth invasion at the beginning of the last quarter of the fourth century briefly interrupted Singidunum's flourishing in the third and fourth centuries. The city suffered more extensive damage in 441 when it fell to the Huns. After the collapse of Attila's empire, Singidunum was first captured by the Gepids and subsequently by the Sarmatians and Ostrogoths. The Roman Empire managed to retake the territories around Singidunum and the city itself. Peace terms were agreed with the Ostrogoths, but the truce proved short-lived. In the early sixth century, the Heruli settled around Singidunum more permanently, but the Empire regained control of the city sometime before 535 when Justinian I (527–565) had it restored. Upper Moesia (Moesia Superior) was one of the provinces under the jurisdiction of the Archbishopric of Justiniana Prima. Procopius reports that Justinian restored Singidunum as an episcopal seat. Since Justinian's restoration included the renovation of decrepit or building of new churches, usually concurrently with the construction of city walls, it can be assumed that a Christian church was either restored or built anew in Singidunum too. Small archaeological finds from the city and its vicinity suggest that this was indeed the case. Slightly later, there are references to a bishop in Singidunum in 580. The city was besieged by the Avars in 584 and then by the increasingly numerous Slavs. It could have been finally destroyed no later than the time of Emperor Heraclius (610–641), along with the majority of urban centers in the central Balkans.

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА

ВОДА ЖИВОТВОРНЫХЪ ИСПОЛНИВШЕСА,
И ВЪ РѢЧНЫХЪ ВВЕРЖЕНИ БЫСТЕ СТРОИ,
И ВЪ НИХЪ ПРИЕМШЕ КОНЧИИ,
СЛОВА ПРЕДСТАТЕЛА ОУДАВИТЕ, ВСЕХВАЛЬНИИ:
И НЫНѢ НАМЪ ИЩЕЛЕНІИ ПОТОКИ ИСТОЧАЕТЕ.

ВОДА ЖИВОТВОРНИХ ИСПУНИВШИ СЕ,
У РЕЧНЕ БАЧЕНИ БИСТЕ ТАЛАСЕ
И, У НИМА СКОНЧАВШИ,
ЗЛОБЕ ПОГЛАВАРА УДАВИТЕ, СВЕХВАЛНИ,
И САДА НАМ ПОТОКЕ ИЩЕЛЕНЬА ИЗЛИВАТЕ.

Први тропар шесте песме канона мученицима

КУЛТ ЕРМИЛА И СТРАТОНИКА У ВИЗАНТИЈСКОЈ ПРЕСТОНИЦИ

Дубравка Прерадовић

Свети београдски ранохришћански мученици ђакон Ермил и његов тамничар Стратоник у календарима источнохришћанских цркава славе се 13. јануара, а њихов спомен врши се и првог, односно другог дана јуна.¹ Страдали су у време цара Лицинија (308–324), по свему судећи 315. године,² тако што су стављени у кошару од прућа и бачени у Дунав. Три дана касније река је избацила њихова тела, које су побожни људи пронашли и сахранили на једном „месту усеченом у стени“ или пак „месту направљеном од камена“ (ἐν τότῳ τινὶ λαξευτῷ), које се, како се то прецизно наводи у тексту њиховог *Сїрадања*, налазило осамнаест миља од Сингидунума.³ У једном тренутку, вероватно средином V века, њихове мошти су пренете у престоницу Византијског царства, где су двојица светих усрдно штовани и одакле се њихов култ проширио како на територији под ромејском доминацијом, тако и међу словенским земљама које су прихватиле хришћанство из престонице на Босфору.

¹ Спаский, *Полний месяцослов Востока II*, 12 (13. јануар), 145 (1. јун); Поповић Ј., *Житија светих за јануар*, 309–311; Поповић Ј., *Житија светих за јун*, 24; Столић, *Православни светичник*, 275 (13. јануар), 475 (1. јун).

² О времену страдања Ермила и Стратоника први су писали Данијеле Фарлати и његов сарадник Јакопо Колети, који су дошли до закључка да овај догађај треба сместити у 315. годину (*Illyrici Sacri tomus septimus*, 597–599). Исту годину бележи и архимандрит Сергије Спаски, *Полний месяцослов Востока II*, 12. О историјском контексту и години страдања – 315. – светих Ермила и Стратоника: Мирковић М., *Лициније и његови хришћани у Сингидунуму*, 21–27 (прештампано у: Мирковић М., *Opera Minora Selecta*, 121–128).

³ У овом раду смо користили текст *Сїрадања светих Ермила и Сїраїоника* (ВНГ 744z), чије је критичко издање на грчком језику објављено у: Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 10–20. На основу овог изворника тај је текст преведен на савремени српски језик у два наврата: Поповић Р., *Београдски мученици Ермил и Сїраїоник*, 69–81 (превод: 77–80); и Тодоровић, *Мучења светих Ермила и Сїраїоника*, 15–26 (превод са критичким апаратом: 19–23). Текст страдања Ермила и Стратоника у преводу Дарка Тодоровића поново је објављен у овој публикацији.

У најстаријим мартиролозима, међутим, нема спомена о београдским мученицима. У знаменитом Јеронимовом мартирологу (*Martyrologium Hieronymianum*) – петовековној компилацији неколико извора: једног мартиролога источне цркве који је садржао и имена мученика страдалих на простору Илирика, римског литургијског календара из времена Константина Великог и једног афричког литургијског календара⁴ – наведена су имена мученика страдалих у Сирмијуму, међу којима, између осталих, и она сингидунумског свештеника Монтана и жене му Максиме, који су страдали у том граду,⁵ али не и Ермила и Стратоника. За дан 3. август се помиње извесни *Hermilus martyr*, али без уобичајеног упута на место страдања.⁶ Стога није могуће тврдити да се овај помен односи на београдског мученика. У млађим латинским календарима који су састављени током IX века, оном Флора, Адона и Узуарда⁷, за трећи дан августа наведен је мученик имена *Hermellus*, поред чијег имена стоји да је реч о светитељу из Константинопоља. Могло би се стога помислити да су редактори ових раносредњовековних календара знали за неког мученика сличног имена слављеног у Цариграду. Посреди је, по свему судећи, омашка до које је дошло приликом преписивања старијих календара, у којима је након мученика Ермила/Ермела наведен помен светог из византијске престонице (“Constantinopoli natale S. Acellae”).⁸ Цариградска пак црква 3. августа празнује преподобне константинопољске оце Далмата, Фауста и Исакија из времена Теодосија I (379–395).⁹ Београдски мученици Ермил и Стратоник су се у Цариграду прослављали заједно, како је речено, 13. јануара и првог дана јуна. Треба, међутим, напоменути да су у византијској престоници поред Ермиловог сапатника из Сингидунума била позната бар још двојица светитеља под именом Стратоник. Један се прослављао 17. авгу-

⁴ Duchesne, *Les sources du Martyrologe hiéronymien*, 120–160.

⁵ Свештеномученик Монтан је у Јеронимовом мартирологу наведен два пута. Први пут 26. марта заједно са супругом Максимом, *Martyrologium Hieronymianum*, 36 (Mar. 26; VII Kl. Apr. (...) IN SIRMIA. Munati presbiterri de Lingidonis; cum Sirmium fugisset comprehensus est et missus est in fluium; nono lapide inuentum est corpus eius; et maxime uxoris eius). Други пут је поменут 11. маја, али овај пут без Максиме. *Ibid.*, 59 (V ID. Mai. In SIRMIA Montaniani).

⁶ *Ibid.*, 100.

⁷ *Le Martyrologe d’Usuard*, 278. Тек је кардинал Цезар Баронијус (1538–1607) унео у Римски мартиролог помен светих Ермила и Стратоника за 13. јануар (*Singidoni in Misia superiori sanctorum martyrum Hermyli et Stratonici, qui post saeva tormenta sub Licinio Imperatore in Istrum flumen demersi sunt*), на основу византијских синаксара, док се под 3. августом наводи памјат Ермела из Константинопоља. *Martyrologium Romanum*, 25–26.

⁸ *Martyrologium Hieronymianum*, 100.

⁹ *Syn CP*, coll. 865–866.

ста заједно са Павлом и његовом сестром Јулијаном, мученицима из града Птолемаиде у Феникији.¹⁰ Интересантно је да је и овај Стратоник, целат по занимању, сведочећи о непоколебљивој вери Павла и Јулијане, одбио да учествује у њиховом мучењу и изабрао живот у Христу, због чега му је одсечена глава. Последњег дана септембра вршио се помен дружини светих мученика међу којима је, поред Мардонија, Мигдонија, Горгонија и Доротеја, био и Стратоник.¹¹ Писани извори, три рукописа која се датују најкасније у XII век, бележе постојање једне престоничке цркве/мартиријума посвећене мученику Стратонику у којој се 9. или 10. маја вршио помен светим Епимаху и Гордијану.¹² Мада ти списи не наводе ког дана се обележавао празник патрона овог храма, готово без сумње на овом месту није реч о сингидунумском мученику, већ о неком другом светитељу истог имена. Једнако важи и за цркву светог Стратоника, коју је средином V века саградио свети Маркијан недалеко од Цариграда, у Региону, а која је 557. године порушена у земљотресу.¹³

Да је култ Ермила и Стратоника био установљен у рановизантијском периоду сведочи текст њиховог Страдања – *Μαρτύριον τῶν ἁγίων Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου* (ВНГ 744z), састављен, по свему судећи, већ у VI веку.¹⁴ Мада невелике историјске вредности, ово предметафрастичко житије Ермила и Стратоника, писано лепим језиком, послужило је као предлог за састављање једног дугачког панегирика са похвалама посвећеног деоградским мученицима – *Ἀθλησις μετ' ἐυκαμίῳ τῶν ἁγίων μαρτύριον Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου* (ВНГ 744y).¹⁵ Као и текст мученија, и овај спис је подељен у десет поглавља, али су у њему дијалози између светих и њихових мучитеља знатно елаборирани.¹⁶ Тај се панегирик сачувао у само једном рукопису, менологу за прву половину јануара из XI века, који се данас чува у Па-

¹⁰ *Syn CP*, coll. 905–908. Mateos, *Le typicon de la grande église I*, 376. Помен ових светитеља у српској цркви јесте 4. марта. Поповић Ј., *Житија светих за марту*, <https://svetosavlje.org/zitija-svetih-4/5/> [приступљено 3. 3. 2021].

¹¹ *Syn CP*, col. 94.

¹² Janin, *Les églises et les monasteries*, 494–495; Matéos, *Le typicon de la grande église I*, 284.

¹³ Janin, *Les églises et les monasteries*, 495.

¹⁴ Текст њиховог предметафрастичког житија сачуван је у пет рукописа, који су настали у периоду између X и XV века. По свему судећи, најближи оригиналној верзији је онај који се чита у менологу за месец јануар из XI века, данас у Универзитетској библиотеци у Глазгову (Glasgow BE8x5), те је стога управо тај текст послужио као основа приликом објављивања Мученија светих Ермила и Стратоника. О овом тексту, времену његовог настанка, као и за његову транскрипцију v. Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 5.

¹⁵ За коментар о овом тексту и његов препис v. *ibid.*, 9, 20–39.

¹⁶ *Ibid.*, 9.

риској националној библиотеци (Paris gr. 1449, fol. 229–245v). На то да је врло рано постојало и једно скраћено житије Ермила и Стратоника упућује најстарији, патмоски препис *Тийика Велике цркве*.¹⁷ Житије Ермила и Стратоника (ВНГ 745) приредио је и учени византијски редактор хагиографских текстова Симеон Метафраст († око 1000).¹⁸ На основу његове верзије животописа београдских мученика приређено је и њихово скраћено Житије – *Ἀθλησις τῶν ἀγίων καὶ ἐνδοξῶν τοῦ Χριστοῦ μαρτύριον Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου* (ВНГ 745b), за потребе царског менолога састављеног за Михаила IV Пафлагонца (1034–1041).¹⁹ Поред хагиографских, од значаја су и химнографски извори, који говоре у прилог ванредном поштовању Ермила и Стратоника у византијској престоници. Истини за вољу, није познат кондак посвећен Ермилу и Стратонику,²⁰ али је у њихову част, изузетно, написано више канона. Њих су саставили угледни цариградски песници IX века: Георгије, идентификован са Георгијем митрополитом Никомидијским (од око 860), ђаконом и хартофилаксом Свете Софије, и Јосиф Химнограф или Песмописац (око 816 – око 886). Њихова су имена, како је то уобичајено, забележена у акростиху.²¹ Управо је тај Јосифов канон, појан у престоничким манастирима,²² преведен и на словенске језике.²³ Изворима који сведоче о култу београдских мученика придружују се и њихови помени у *Синаксару Цариградске цркве*, односно синаксарском делу *Тийика Велике цркве*, односно Свете Софије, ванредно значајним литургијском списима коначно уобличеним у X столећу. У њима се чита да

¹⁷ О овом ванредно значајном рукопису и времену његовог настанка видети даље у тексту.

¹⁸ Менолог Симеона Метафраста, па самим тим и из његовог пера произишло житије Ермила и Стратоника, приредио је знаменити Жак-Пол Мињ. Он се приликом објављивања житија београдских мученика послужио само једним његовим преписом, оним сачуваним у рукопису из Париске националне библиотеке (gr. 1467). *PG* 114, 553–565.

Метафрастово житије Ермила и Стратоника сачувано је у више од шездесет кодекса, међу којима је значајан број из XI столећа. Подаци о овим рукописима су доступни на: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/16066/> [приступљено 10. 3. 2021].

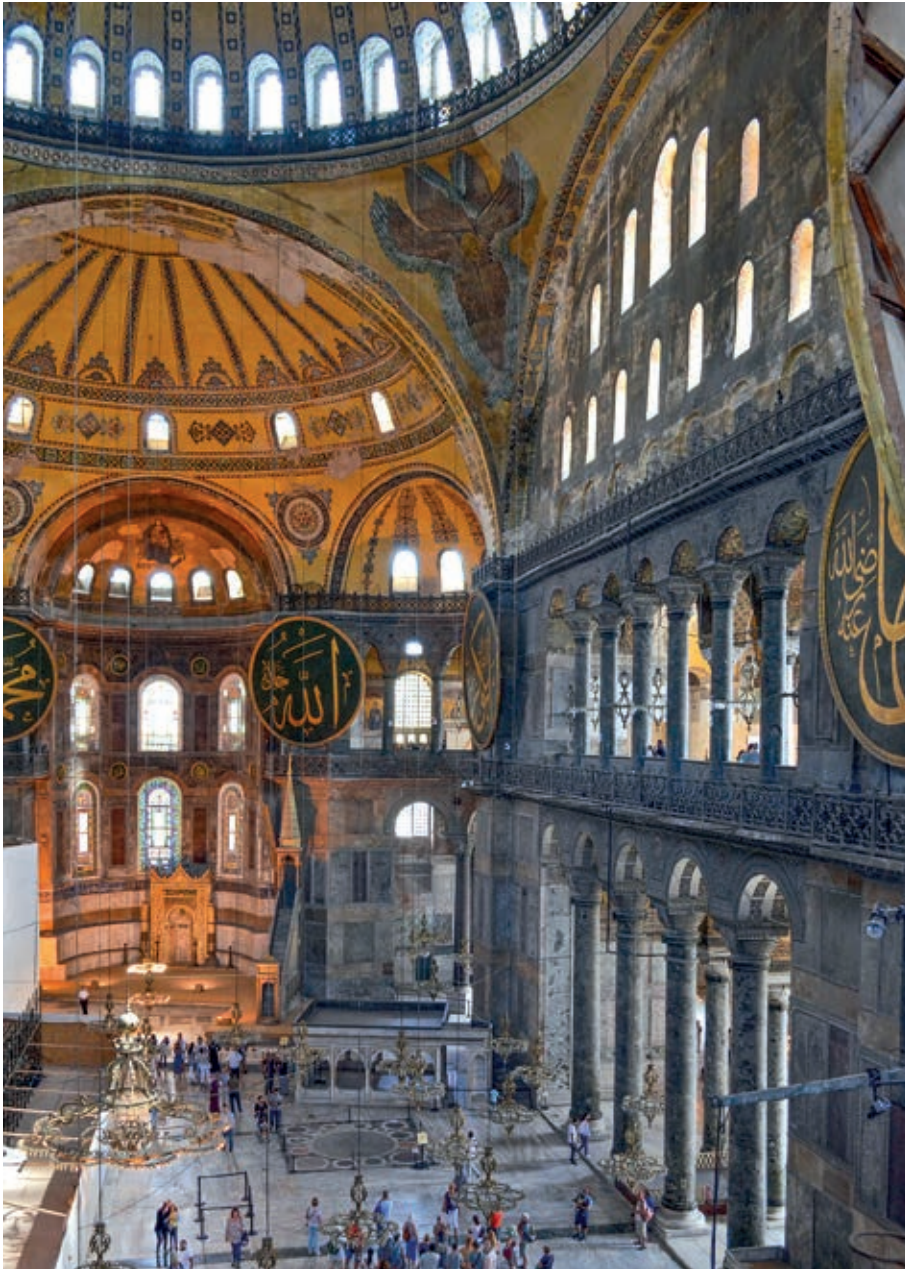
¹⁹ Транскрипт овог текста је објављен у: Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 40–45. Исти аутор је овај текст објавио још једанпут, у оригиналу и у преводу на француски језик: idem, *Le ménologe impérial de Baltimore*, 157–170. У преводу на савремени српски језик: Поповић Р., *Београдски мученици Ермил и Стратоник*, 73–77.

²⁰ Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode*, 1977.

²¹ Гумилевский, *Исторический обзор*, 288 (Георгијев канон), 300–301 (Јосифов канон); Рыбаков, *Св. Иосиф Песнописец*, 224, 452. Јосифово име се чита у четири тропара мученицима и последњем тропару посвећеном Богородици 9. песме канона.

²² О томе да је Јосифов канон певан приликом јануарског помена београдских мученика v. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis I*, 448–449.

²³ Овај канон се и данас поје у дан спомена Ермила и Стратоника. *Миня. Јанварь*, 532–541.

Сл. 1. Цариград, Света Софија, унутрашњи изглед храма

се памјат београдских мученика обележавала два пута годишње, у јануару и јуну, када се синаксис у њихову част вршио у више престоничких храмова.²⁴ Коначно, познато је да су се око 1200. године лобање Ермила и Стратоника, заједно са бројним другим престоничким светињама, чувале у олтару Свете Софије (сл. 1). На том месту им се поклонили руски ходочасник Добриња Јандрејкович, потоњи новгородски архиепископ имена Антоније.²⁵ Тај драгоцени спис је, међутим, једини у којем је забележено постојање реликвија београдских мученика, будући да оне нису поменути у другим описима цариградских светилишта, састављаним пре и после оног из пера архиепископа Антонија.²⁶ Може се претпоставити да су оне нестале приликом крсташког освајања Цариграда 1204. године и до данас није познато да се у неком храму чувају честице моштију светих београдских мученика.

Сва је прилика да су земни остаци Ермила и Стратоника пренети у Цариград 441/2. године, као последица разарајућих Хунских напада на Балкан у којима су страдали најзначајнији градови и када су, примера ради, у престоницу на Босфору пренети и земни остаци свете Анастасије из Сирмијума. Мање је вероватно да се транслација моштију београдских мученика догодила у време аварских, а потом и словенских напада на Сингидунум, крајем VI столећа.²⁷ У прилог ранијем датуму говори и време настанка њиховог житија, у којем се Београд помиње под својим античким именом Сингидунум, који се у историјским изворима није користио након краја VI века. Преношење реликвија са територија угрожених варварским нападима на сигурније место, како би се спасиле од паганских профанација, није било необично, посебно у источном делу Царства.²⁸ У Риму је, међутим, изричито примењиван закон према којем се *requies aeterna* преминулих ничим није смела нарушити, те су самим тим транслације светих из њихових првобитних вечних станишта сасвим изузетне. Понтификални став се по том питању променио тек у другој половини

²⁴ Дмитриевский, *Описание*, 43 (13. јануар), 77 (1. јун); Matéos, *Le typicon de la grande église I*, 196 (13. јануар), 302 (1. јун); *Syn CP*, col. 387 (ms. Sa, 13. јануар), col. 721 (ms. H, 1. јун), col. 726 (ms. S, 2. јун).

²⁵ *Книга паломник*, 2.

²⁶ Mercati, *Santuari e reliquie*, 133–156; Ciggaar, *Une description*, 211–267; Majeska, *Russian Travelers*. О реликвијама чуваним у Светој Софији v. Wortley, *Relics and the Great Church*, 631–647.

²⁷ О варварским разарањима и опсадама Сингидунума детаљније у раду О. Шпехар, *Христијанизација касноантичкој Сингидунума. Од римској касијума до рановизантијске епископије*, у овој публикацији.

²⁸ О пракси преношења реликвија на безбедније место: Herman-Mascard, *Les reliques des saints*, 49–57.

VIII века, што је била последица Лангобардске инвазије на Вечни град 756. године. Суочен са непосредном опасношћу, папа Павле I (757–767) донео је одлуку се реликвије најугледнијих светитеља, њих више од стотину, из гробова у катакомбама пренесу у цркве и манастире унутар градских зидина.²⁹ Ван Вечног града, пракса преношења, па и фрагментовања реликвија, била је другачија. За разлику од Рима, Цариград није био сазидан на крви мученика. Стога су први хришћански цар Константин Велики и његови наследници утврђивали хришћански идентитет новоосноване престонице и преносима светих моштију. Према каснијој традицији, Константину Великом су приписане и транслације земних остатака апостола у Цариград, што се уистину догодило, али неколико деценија доцније. Наиме, 365. године су у престоницу из Ефеса пренете реликвије апостола Тимотеја, а већ наредне апостола Луке и Андреја, све положене у Константинов маузолеј, цркву Светих апостола.³⁰ Каснији извори су пренос Флора и Лавра, близанаца, каменорезаца, мученика из Улпијане, светитеља усрдно штованих у престоници, такође сместили у време владавине цара Константина Великог.³¹ Будући пореклом из Цариграда, ова двојица светих уживали су у граду на Босфору статус локалних мученика, што је додатно утицало на то да њихове мошти буду пренете у престоницу убрзо по њеном оснивању. Идентитет богочуваног града у великој мери је уобличен током владавине царева Теодосијеве династије, када су у Цариград доспеле неке од најзначајнијих престоницких светиња, међу којима посебно место заузимају маријанске реликвије, а о чијим су се преносима старали чланови царске породице.³² С временом су удела у преносима реликвија узимали и црквени и државни великодостојници. Једновремено, земне остатке светих су у престоницу доносиле и избеглице, бежећи пред најездама варвара.

Када је реч о мученицима страдалим у подунавским провинцијама римске империје, њихове су свете мошти из разрушених градова Паноније и Далмације преношене у Рим, Цариград, Солун или пак Аквилеју.³³ Тако су, непосредно након 378. године, као последица првог у низу варварских напада на ове просторе, реликвије свештеномученика Квирина, епископа Си-

²⁹ О папској реликвијарној политици cf. McCulloh, *From antiquity to the middle ages*, 313–324.

³⁰ Mango, *Constantine's Mausoleum*, 51–62.

³¹ Wortley, *The Byzantine Component of the Relic-ward*, 370–373; Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans*, 207–212.

³² Vikan, Holum, *The Trier Ivory*, 114–133; Mango, *The Origins of the Blachernae Shrine*, 67–68; idem, *Constantinople as Theotokopolis*, 17–25; Wortley, *The Marian Relics*, 171–187; Shoemaker, *The Cult of Fashion*, 53–74.

³³ Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans*, 195–213; Preradović, *Jadransko more*, 7–34.

ска на Сави,³⁴ пренете у Рим и похрањене у катакомбе светог Себастијана, и то у исти онај мартирејум у којем су, како се веровало, бар неко време били сахрањени апостоли Петар и Павле.³⁵ Не изненађује, стога, то што је страдање свештеномученика из Сиска било познато Пруденцију, знаменитом римском хришћанском песнику из IV века, који га је опевао у стиховима.³⁶ Највећи је пак број светих моштију пренет из Сирмијума. Будући средиште префектуре Илирика, Сирмијум је био место страдања хришћана, који су венац мучеништва примили у време Диоклецијанових прогона хришћана, када је градом на обали Саве управљао провинцијски гувернер Проб.³⁷ Стога није необично да су се култови и реликвије светих сирмијумских мученика раширили како на Истоку, тако и на Западу. Да су се реликвије свете Анастасије налазиле у Цариграду већ током треће четвртине V столећа потврђује Теодор Анагност или Лектор (? – након 527) у својој *Црквеној историји*, где наводи да су пренете из Сирмијума у престоницу у време владавине цара Лава I (457–474) и столовања патријарха Генедија (458–471).³⁸ Та је транслација била непосредна последица Хунске најезде и разарања Сирмијума 441. године и могуће је да су том приликом избеглице, бежећи према Цариграду, понеле из неког светилишта недалеко од Сингидунума и мошти Ермила и Стратоника. У други град Царства, Солун, из Сирмијума су пренете реликвије ђакона Димитрија, који је скончао три дана након познатог сирмијумског свештеномученика Иринеја.³⁹ Из Сирмијума су у Аквилеју, по свему судећи такође у V веку, пренете реликвије Ермогена/Ермагоре, лектора сингидунумске цркве страда-

³⁴ Bulić, *Sv. Kvirin Biskup*, 121–125; Amore, *Quirino, vescovo di Siscia*, col. 1333; Roncaioli, *S. Quirino di Siscia*, 215–249; Buzov, *Kvirin – sisački biskup*, 1–26 (са старијом литературом и изворима).

³⁵ Ходочаснички итинерери из VII века наводе да се земни остаци светог Квирина налазе на овом месту. Тај податак су потврдила археолошка ископавања. Наиме, 1893. године је у базилици светог Себастијана откривен гроб епископа Сиска. Marucchi, *Le recenti scoperte presso*, 22–50.

³⁶ Prudentius, *Hymnus in Honorem Quirini*, 215–219.

³⁷ *Sirmium и на небу и на земљи*; Mirković M., *Sirmium*, посебно Dodatak I. Skica za istoriju hrišćanstva u Sirmijumu, 115–124.

³⁸ Theodorus Lector, *Ecclesiastica historia*, PG 86/1, I, col. 216B. Црква у којој се налазио Анастасијин pepeo била је у ствари посвећена Васкрсењу господњем (Анастасис), а не светој Анастасији. У њој је, према Созомену, Григорије Назијански изговорио своје хомилије о мистерији свете Тројице и на том је месту започео борбу против аријанаца. Детаљније о Григорију Назијанском и цркви свете Анастасије у Константинопољу: Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church*, 157–186. О култу свете Анастасије: Vedriš, *Štovanje sv. Anastasije*, 191–216.

³⁹ У вези са идентитетом светог Димитрија, као и са преносом његових моштију у Солун, са освртом на раније хипотезе: Tóth, *Sirmian martyrs in exile*, 145–170 (са старијом литературом).

лог 303–304. године. Убрзо је у новој средини његов првобитни идентитет у потпуности заборављен, те је овај мученик због сличности имена идентификован са првим епископом Аквилеје, Ермагором, којег је, према знатно доцнијој традицији, рукоположио јеванђелист Марко и који је страдао у време Неронових (54–68) прогона хришћана.⁴⁰ Избеглице из Сирмијума су, вероватно крајем VI столећа, након што је град 582. године дефинитивно потпао под аварску власт, пренеле у Рим остатке царских каменорезаца, Четворице овенчаних, где се њихов култ убрзо снажно развио.⁴¹ По свему судећи су у папски град пренете и мошти Монтана, свештеника из Сингидунума, и његове супруге Максиме, који су пострадали у Сирмијуму 304. године.⁴² Супружници су, бежећи од прогона хришћана, заустављени у Сирмијуму где су, попут других страдалника са ових простора, скончали у Сави, да би потом њихова тела била пронађена код деветог миљоказа, како је то прецизно забележено у Јеронимовом мартирологу (“*nono lapide inuentum est corpus eius*”).⁴³

У којој мери је било важно заштитити реликвије светих од скрнављења речито говори иницијатива папе Јована IV (641–642), који је током свог недугог понтификата послао свог изасланика, опата Мартина, у Далмацију и Истру, како би откупио робове и пренео мошти светих мученика из Салоне, страдале у најезди Авара и Словена, као и из Пореча.⁴⁴ Једном пренете у Рим, реликвије светих су похрањене у ораторијум посвећен светом Венанцију, саграђен тик уз крстионицу Латеранске базилике.⁴⁵ Папа Теодор (642–649) је за ову капелу наручио мозаике на којима су приказани далматински и истарски светитељи – епископи Венанције, Домнио, Мауро, све-

⁴⁰ О култу светог Ермагоре у Аквилеји са посебним освртом на хипотезе о његовом пореклу v. Bratož, *Il cristianesimo*, 41–90 (са старијом литературом); Tóth, *Sirmian martyrs in exile*, 156–157.

⁴¹ Duchesne, *Le culte romain des Quatre-Couronnés*, 231–246; Guyon, *Les Quatre Couronnés*, 505–561.

⁴² Наша знања о свештеномученику Монтану и његовој супрузи Максими још увек су доста скромна: Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 105–106, 121, 124; Sauget, *Montano e Massima*, 574–575. Светој Максими сингидунумској су приписани ванредно очувани земни остаци откривени у Присцилиним катакомбама 1804. године. До 1927. године, мошти ове светитељке су се чувале у Риму, у приватној капели породице Синибалди, када су поклоњене кларисама из Рима, које су их пренеле у Сједињене Америчке Државе. Након што су неколико пута премештане, данас се мошти за које се верује да припадају светој Максими из Сингидунума чувају и поштују у Византијском католичком манастиру клариса у Северном Ројалтону у Охају.

⁴³ *Martyrologium Hieronymianum*, 36.

⁴⁴ *Liber pontificalis I*, 330.

⁴⁵ О капели светог Венанција, њеном историјском контексту и светитељима у њој поштованим: Mackie, *The San Venzio chapel*, 1–13; Mackie, *Early Christian Chapels*, 212–230.

штеник Астерије, те свети Анастасије и свети Телије, Павлијан, Антиохијан и Гајан, који су приказани у војничком орнату.⁴⁶

То што су мошти светих пренешене на безбедније место само говори у прилог чињеници да су култови тих светитеља у време translација већ били развијени, те отуда и потреба да се њихови земни остаци заштите, као и да је постојало место на којем су се они штовали – мартријум или базилика.⁴⁷ Такав је случај без сумње био и са београдским мученицима. Њихова су тела сахрањена у каменој гробници (у близини места на обали Дунава где су их пронашли верници), недалеко од Сингидунума. Термин који је у сачуваним рукописима употребљен како би се описала њихова гробница није свуда једнак. Наиме, у три од пет кодекса у којима је сачувана старија верзија њиховог *Стрпанања* стоји да су тела мученика положена у пећину (σπήλαιον), док се у друга два помиње место направљено од камена (ἐν τόλφ τινὶ λαξευτῷ).⁴⁸ Било како било, њихова тела су на том месту остала дуже од једног столећа, и током тог времена се свакако установио њихов култ. Управо чињеница да су њихове мошти пред варварским најездама пренете у Цариград говори у прилог раном установљењу њиховог култа. Хагиографски списи о Ермилу и Стратонику не доносе податке о њиховим посмртним чудима. О чудотворењу њихових моштију пише, међутим, Јосиф, који у првом тропару шесте песме Јосифовог канона пише: „они који су у реци страдали, сада истичу потоке исцељења“, што се свакако може разумети и као опште место византијске химнографије. Могуће је претпоставити да су се неке реликвије Ермила и Стратоника чувале у храмовима у којима су у дане њиховог спомена вршени синаксиси. Чињеница да се литургијско прослављање двојице београдских мученика вршило два пута у току године, 13. јануара и 1. јуна, вероватно указује на то да је у цариградском црквеном календару сачувано сећање на дан када су Ермил и Стратоник примили венац мучеништва, као и на дан преноса њихових моштију. Но, сви су ти подаци хронолошки значајно удаљени од времена страдања Ермила и Стратоника и потичу из времена коначног уобличења *Тийика Велике цркве*⁴⁹ и *Цариградској синаксара*.⁵⁰ Иако лапи-

⁴⁶ Oakeshott, *The mosaics of Rome*, 150–153; Matthiae, *Mosaici medievali*, fig. 105–124; Marin, *Mosaik u oratoriju sv. Venancija*, 251–256; James, *Mosaics in the Medieval World*, 281, 283–5, 284, 285, 290.

⁴⁷ О ранохришћанским мартријумима и храмовима на простору данашње Србије: Шпехар, *Касноантичка архитектура и ривуал*, 64–80.

⁴⁸ Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 20, n. 1.

⁴⁹ Дмитриевский, *Описание*, 43 (13. јануар), 77 (1. јун); Matéos, *Le typicon de la grande église I*, 196 (13. јануар), 302 (1. јун).

⁵⁰ *Syn CP*, col. 387 (ms. Sa, 13. јануар), col. 721 (ms. H, 1. јун), col. 726 (ms. S, 2. јун).

дарни, подаци сачувани у овим важним литургијским саставима сведоче о ванредном штовању београдских мученика у византијској престоници.

Коначне редакције ових списа потичу из времена значајних реформи литургијске праксе у Византији, која се догодила током владавине првих царева из династије Македонаца, периода који је означио, поред стабилизације политичких прилика, велики полет уметности и који се стога, не без разлога, назива „ренесансом Македонаца“. У том периоду је Симеон Метафраст⁵¹ прикупио и средιο дотадашњу хагиографску грађу саставивши монументални Месецослов у 10 књига за 9 месеци, стандардизованог и прочишћеног језика, те реторички обогаћеног текста.⁵² Отуда је највећи број житија светих познат управо захваљујући Метафрастовом енциклопедијском подухвату. Средином X столећа, по наредби ученог василевса Константина VII Порфирогенита (913–959), састављен је *Синаксар Цариградске цркве*, о којем ће посебно бити речи у наставку текста.⁵³ Такође, у периоду око средине X века и током његове друге половине, поред Метафрастових састављена су и обимом значајно сведена синаксарска житија, у словенским језицима звана пролошка, примерена литургијском прослављању светитеља, која се читају у синаксарима, минејима и менолозима.⁵⁴ Крајем X или почетком наредног века састављен је један такав хагиографски зборник, тзв. Менолог цара Василија II (976–1025), богато илустровани кодекс који садржи око осам стотина кратких житија уједначене дужине (*Vaticanus gr. 1613*), и у којем је заједно са синаксарским житијем сачувана и најстарија позната представа страдања Ермила и Стратоника.⁵⁵ На основу текста Метафрастових житија приређена су и тзв. скраћена житија, па тако и горепоменуто, скраћено житије Ермила и Стратоника (*BHG 745b*), чији текст се сачувао у познатом Менологу из Балтимора.⁵⁶

⁵¹ Kazhdan, Ševčenko, *Symeon Metaphrastes*, 1983–1984.

⁵² PG 114–16.

⁵³ Luzzi, *Precisazioni sull'epoca*, 75–91.

⁵⁴ О томе да су ова скраћена житија била намењена читању на богослужењу: Delehaue, *Le synaxaire de Sirmond*, 396–434, а посебно 441. нап. 2. (исти текст објављен је и у: idem, *Synaxaires byzantins*, I).

⁵⁵ Текст Менолога Василија II објављен је у PG 117, coll. 19–614. (Житије Ермила и Стратоника, col. 253). Опширније о царским менолозима и иконографији Ермила и Стратоника у раду Д. Прерадовић, *Представе београдских мученика Ермила и Стратоника у средњовековном источнохришћанском свету*, у овој публикацији.

⁵⁶ Транскрипција грчког текста у: Halkin, *Trois textes grecs inédits*, 40–45. Исти аутор је овај текст објавио још једанпут, у оригиналу и у преводу на француски језик: idem, *Le ménologe impérial de Baltimore*, 157–170. У преводу на савремени српски језик: Поповић Р., *Београдски мученици Ермил и Стратоник*, 73–77.

Не улазећи на овом месту у суптилну термилошку расправу која се односи на претходно поменуте литургијске зборнике,⁵⁷ пажњу ћемо посветити за нашу тему најважнијем – *Цариградском синаксару*, односно његовим преписима. Они сведоче о литургијском прослављању београдских ранохришћанских мученика, а самим тим и о развоју њиховог култа, процесу који је био заокружен састављањем тропара у њихову част, свакако до почетка седме деценије XI века, времена из којег потиче рукопис у којем је овај тропар забележен (Paris gr. 1590 из 1063. године).⁵⁸ Стога је на овом месту упутно написати неколико речи о времену формирања и садржају самог *Цариградског синаксара*. Мада је у византијској престоници већ у другој половини VII века постојао један „списак“ синаксиса (συναξογράφιν), који није нужно био посебна књига и који вероватно није садржао библиографске одреднице о светитељима у њему поменутих,⁵⁹ престонички синаксар, каквог га данас познајемо, уобличен је до средине X столећа.⁶⁰ Синаксар (σύναξις) је, дакле, литургијски зборник који се састоји од кратких житија светих⁶¹ распоређених према редоследу датума и месеца у години – од септембра до августа, у складу са византијским лаичким календаром према којем је година почињала 1. септембра – а по којима се комеморација врши током свакодневног богослужења.⁶² По правилу, светитељи наведени у синаксарима имају своју комеморацију у литургији између 6. и 7. оде канона,⁶³ а у ретким случајевима и између 3. и 4. оде.⁶⁴ Синаксари, међутим, могу бити и значајно сведеније форме, где кратка белешка о светом у принципу садржи само два елемента, и за њих је у науци предложен термин типичи-синаксари, какви су управо синаксари *Тийика Велике цркве*.⁶⁵ У њима се поред имена и типа светитеља (мученик, свештеномученик, велики мученик, проповедник, блажени итд.) наводи евентуално још и податак који се односи на храм у којем се одржава синаксис (литургијско окупљање) у част светог чија се памјат тог дана прославља, а сасвим изнимно и хронолошка одредница која се односи на време страдања светитеља. У *Цариградском синаксару* су поред памјати светих забележени и други празници, какви су били преноси

⁵⁷ Noret, *Ménologes, Synaxaires, Ménées*, 21–24.

⁵⁸ О литургијском прослављању Ермила и Стратоника у византијској престоници видети рад Л. Љубића у овој публикацији.

⁵⁹ Mango, *The relics of St. Euphemia*, 82.

⁶⁰ Детаљније о времену настанка овог списка у наставку текста.

⁶¹ Термин за ову врсту хагиографског текста такође је συναξάριον.

⁶² Трифуновић, *Азбучник*, 317–321 (s.v. синаксар).

⁶³ Delehay, *Le Synaxaire de Sirmond*, 400.

⁶⁴ Noret, *Un curieux fragment*, 85–86.

⁶⁵ Noret, *Le Synaxaire Leningrad gr. 240, 124–130, passim*.

реликвија или помени значајних игумана престоничких манастира, царева или пак важних историјских догађаја, као што је инаугурација Цариграда – 11. мај, освећење цркава, али и неки природни феномени или непогоде, какви су помрачење Сунца или пак земљотрес, те је у том смислу овај спис и својеврсна илустрација византијског друштва и његових вредности.⁶⁶ У неким случајевима *Синаксар* је имао чак и функцију ширења владарске идеологије.⁶⁷

Поред *Цариградској синаксара* није сачуван нити један други спис оваквог садржаја за неки византијски урбани центар, осим за Јерусалим, који је нешто другачијег типа, али су оба врло важна за реконструисање сакралних топографија ова два града. У престоничком *Синаксару* су наведени храмови и манастири који су се налазили у граду или у његовој непосредној близини. У њему се, поред Свете Софије и Светих Апостола, помиње још 159 цркава унутар градских зидина, међу којима је 13 манастира, 62 цркве у подграђу и само 12 храмова који су се налазили на нешто већој удаљености од престонице, односно укупно 235 локалитета у којима су вршени помени светих штованих у престоници Царства.⁶⁸

Цариградски синаксар се сачувао у ванредно великом броју рукописа, широког временског распона и различитих провенијенција, што показује да се из престонице проширио на широке просторе Византијског царства, где је његов садржај прилагођаван локалном календару.⁶⁹ За наш рад је, међутим, од највећег значаја синаксарски део *Тийика Велике цркве*, односно Свете Софије. Овај спис је најстарији комплетни типик византијског катедралног богослужења. Његов текст је сачуван у неколико рукописа, међу којима два преписа – патмоски и јерусалимски – садрже његов најпотпунији текст.⁷⁰

Најстарији данас познати рукопис *Тийика* цариградске Катедралне цркве јесте онај који се чува у библиотеци манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (Patmiacus 266). Овај кодекс, исписан минускулом на пергаменту, садржи, како је то и уобичајено за овај тип црквеног устава, два дела: хагиографски, односно синаксар (fol. 1–186) са поменима једног или више светих, дакле циклус непокретних празника за сваки дан у години,

⁶⁶ Kazhdan, *Constantinopolitan Synaxarium*, 484–515.

⁶⁷ Luzzi, *L'ideologia costantiniana*, 113–124.

⁶⁸ Mango, *The relics of St. Euphemia*, 79.

⁶⁹ Обимну и до данас релевантну студију о редакцијама рукописа *Цариградској синаксара* написао је угледни боландиста Иполит Делее, као предговор критичком издању *Цариградској синаксара*: Delehaie, *Prelogmena*, in: *Syn CP*, coll. I–LXXVI.

⁷⁰ Kazhdan, Taft, *Typikon of the Great Church*, 2132–2133.

и литургијски део, односно типик (fol. 186v–242v) са покретним празницима годишњег циклуса богослужења.⁷¹ *Terminus ante quem* састављања овог списка је свакако година смрти патријарха Игњатија, који је преминуо 878. године, а који се према патмоском рукопису прославља 23. октобра.⁷² У складу са тим податком, рукопис је првобитно датован у шири временски оквир – IX–X век,⁷³ а данас се, на основу палеографских особености, сматра да је овај спис настао у последњој деценији IX или првој наредног столећа, прецизније око 900. године.⁷⁴ Но, порекло хагиографског дела овог рукописа је старије од тог датума и у том смислу је изражено мишљење према којем овај део патмоског преписа треба сматрати „протосинаксаром“.⁷⁵ Рукопис није настао у Цариграду, већ по свему судећи у неком палестинском манастиру, према ученом боландисти Иполиту Делееу, у славној лаври Светог Саве Освећеног,⁷⁶ што се објашњава двома, за нашу тему важним карактеристикама.⁷⁷ Наиме, у патмоском рукопису је у великом броју помена, чак у две трећине, изостављена топографска одредница која се односи на престоничке храмове у којима су се вршили синаксиси светима. Такође, значајан број ортографских и топографских грешака упућује на невештог преписивача који није познавао Константинов град. Логично се намеће питање зашто се само на неким местима поред имена светитеља наводи и црква у којој се вршио њихов синаксис, управо као што је то случај и са поменом Ермила и Стратоника за дан 1. јун. У том смислу нам се чини да је хипотеза да је преписивач патмоског рукописа за узор имао неки престонички спис из времена пре литургијске реформе изведене током владавине првих царева династије Македонаца, до средине X века, најближа одговору на ово питање.⁷⁸ Наиме, минуциозна анализа синаксарског дела овог кодекса указује на то да су кратке хагиографске напомене о дневним прослављањима све-

⁷¹ Овај рукопис је, заједно са другим византијским типцима, крајем XIX столећа објавио Алексеј Дмитријевски (1856–1929), знаменити руски византолог и историчар цркве, професор црквене археологије и литургије Кијевске духовне академије. Дмитријевский, *Описание*, 1–152.

⁷² *Ibid.*, 15.

⁷³ *Ibid.*, 1.

⁷⁴ Luzzi, *Il semestre estivo*, 5–6. n. 3; idem, *Synaxaria and the Synaxarion*, 201.

⁷⁵ Иполит Делее је први изразио мишљење да је синаксар патмоског преписа *Тийика Велике цркве* уствари “synaxarium contractum” (Delehayе, *Prelogmena*, in: *Syn CP* col. X). Термин „протосинаксар“ за патмоски рукопис употребио је Андреа Луци (Luzzi, *Osservazioni sull'introduzione*, 182). Детаљније о синаксарском делу овог рукописа: Luzzi, *Il Patmiacus* 266, 239–261.

⁷⁶ Delehayе, *Prelogmena*, in: *Syn CP* col. XI.

⁷⁷ Mateos, *Le Typicon de la Grande Eglise I*, X–XVII (n. 3).

⁷⁸ Luzzi, *Il Patmiacus* 266, 243.

тих преузете из предметафрастичких епитома (βίος ἐν συντόμῳ, μαρτύριον σύντομον),⁷⁹ како им и само име каже, кратких/скраћених хагиографских текстова литургијске намене који се ситуирају између опширних текстова страдања и кратких житија, који су сакупљени у менолозима и синаксарским одредницама.⁸⁰ Прецизне хронолошке индикације везане за свете страдале током иконоклазма упућују на то да је један такав зборник скраћених хагиографских текстова могао бити састављен најраније у VIII, а највероватније у IX веку. По свему судећи, имајући пред собом један такав зборник или пак познајући епитоме, састављач патмоског синаксара изабрао је да на основу њих напише само по једну реченицу или краћу напомену која у суштини представља нешто дужи инципит епитоме.⁸¹ Управо је таква одредница која се односи на помен Ермила и Стратоника који се вршио 13. јануара, где уз имена светих и епитета који се односи на категорију светитеља (у овом случају мученика) стоји и хронолошка одредница, односно податак да су страдали у време цара Лицинија – Ἀθλητῆς τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου ἐπὶ Λικιννίου τοῦ βασιλέως.⁸² За 1. јун се поред имена београдских мученика, чији је спомен на последњем месту за тај дан, наводи и место на којем се обележавала њихова памјат – ἐν τοῦ Πόσειως.⁸³ Још је Дмитријевски поред овог топонима ставио знак питања, алудирајући на могућу омашку преписивача који није познавао престоничке топониме. У питању је, готово без сумње, цариградски квартал који се налазио унутар градских зидина, могуће североисточно од цркве Светих Апостола.⁸⁴ Познато је, наиме, да се 518. године један манастир посвећен арханђелу Михаилу налазио у кварту τὰ Πουσέου,⁸⁵ као и да се патријарх Игњатије (847–858; 867–877) након свргнућа 858. године повукао у кућу која се налазила у том кварту.⁸⁶ Могло би се стога претпоставити да се синаксис Ермила и Стратоника 1. јуна вршио у католичкој манастира арханђела Михаила, посебно када се има у виду да су београдски мученици имали свој помен у једној другој престоничкој цркви посвећеној архистратигу небеских сила, оној у кварту Оксија, како се то чита у јерусалимском препису *Тийика Велике цркве*. Тај кодекс, сачуван у

⁷⁹ *Ibid.*, 245 et passim.

⁸⁰ Детаљније о овом хагиографском жанру: Follieri, *L'epitome della Passio*, 399–423; Detoraki, *Un parent pauvre*, 71–83 (са старијом литературом).

⁸¹ *Ibid.*, 83.

⁸² Дмитриевский, *Описание*, 43. Истог дана се вршио помен и раитским оцима, који су наведени на другом месту.

⁸³ *Ibid.*, 77.

⁸⁴ Janin, *Constantinople byzantine*, 415.

⁸⁵ Janin, *Les sanctuaires*, 51; idem, *La géographie ecclésiastique*, 357.

⁸⁶ Janin, *Constantinople byzantine*, 415.

библиотеци манастира Часног Крста (Ναγίου Σταύρου 40), садржи свакако најпотпунији препис *Тийика Велике цркве*.⁸⁷ Рукопис је без сумње настао и био у употреби у Цариграду, што поред прецизних навода процесиија и синаксиса показују исправна ортографија, чистоћа литургијског речника, као и описи патријархалне литургије.⁸⁸ Реч је о препису насталом у другој половини X века, хронолошки не много удаљеном од времена настанка оригиналног текста, који је био састављен по наруџбини цара ерудите Константина VII Порфирогенита.⁸⁹ Наиме, познато је, на основу епистоле сачуване у јерусалимском рукопису и у једном доцнијем препису Синаксара (Codex Sirmondianus, XIII век),⁹⁰ да је дворски библиотекар, ђакон имена Еварист, на захтев ученог василевса саставио *Цариградски синаксар* у годинама око 950.⁹¹

Оно што нам у вези са култом Ермила и Стратоника доноси јерусалимски препис *Тийика Велике цркве* јесте навод чак три престоничка храма у којима се вршио помен београдским мученицима, од којих су се два налазила у непосредној близини Свете Софије. Наиме, њихов јануарски синаксис се вршио у храму арханђела Михаила у Оксији (τῆ Ὁξειᾷ),⁹² а јунски се поред овог светилишта обављао још у једној цркви у Фирмуполису (Φιρμούπολις),⁹³ те у цркви која се налазила у Спудејима недалеко од сиротишта (πλησίον τοῦ Ὀρφανοτροφείου).⁹⁴ Локалитет Посеос, који се помиње у његовом патмоском препису, не наводи се ни у јерусалимском, нити у било ком другом сачуваном препису *Тийика Велике цркве* или *Цариградској синаксара*. Да су пак београдски мученици посебно поштовани у храму арханђела Михаила у Оксији потврђује и *Цариградски синаксар*, према којем се у овом светилишту помен београдским мученицима вршио

⁸⁷ Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*; idem, *Le typicon de la Grande Église II*.

⁸⁸ О овом рукопису, његовом садржају, датовању и провенијенцији: idem, *Le typicon de la Grande Église I, III–XXIV*; Grumel, *Le typicon de la Grande Église*, 45–57.

⁸⁹ У вези са датовањем настанка овог рукописа и детаљно о *Цариградском синаксару*: Luzzi, *Il semestre estivo*, 5–90; idem, *Precisazioni sull'epoca*, 75–91; idem, *Synaxaria and the Synaxarion*, 197–208.

⁹⁰ За текст епистоле cf. *Syn CP*, coll. XIII–XIV.

⁹¹ За прецизно датовање настанка *Цариградској синаксара*: Grumel, *Le typicon de la Grande Église*, 51 *et passim*.

⁹² Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, 196. *Syn CP*, col. 387. Да је реч о цариградском кварту, а не о истоименом острву, као и о цркви посвећеној арханђелу Михаилу која се у том делу града налазила, cf. Janin, *Études de topographie*, 299–302; idem, *La géographie ecclésiastique*, 356; idem, *Constantinople byzantine*, 400–401.

⁹³ Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, 302.

⁹⁴ *Ibid.*

2. јуна.⁹⁵ Мада се у првом тренутку мислило да се црква арханђела Михаила налазила на једном од Принчевских острва у Босфору по имену Оксија,⁹⁶ даља истраживања су показала да је ипак реч о истоименом градском кварту.⁹⁷ Мада није могуће прецизно га убицирати, овај квартал се налазио на падини (придев ὄξυς, ж. р. ὄξεια, значи „оштар, стрм“)⁹⁸ која је од великог цариградског Базара водила ка Златном рогу. У овом делу града су се поред цркве арханђела Михаила налазиле и цркве Светог Јована Крститеља, Светог Артемија и Свете Февроније, те један манастир (τῆς Θεοφοβίας), као и кућа патријарха Анастасија (вероватно хоспициј у оквиру којег се налазила црква посвећена мартину Лукилијану и његовој дружини), што све заједно говори у прилог томе да је реч о важном престоничком кварту.⁹⁹ О другом светилишту у којем се вршио синаксис Ермилу и Стратонику, цркви у Фирмуполису, могуће је једино рећи да се налазила у европском предграђу престонице.¹⁰⁰ *Тийик Велике цркве* не бележи патрона овог храма нити помиње да су се на овом месту вршили помени другим светитељима осим београдским мученицима, али на данашњем нивоу знања није могуће утврдити да ли им је ова црква била и посвећена. Могуће је, међутим, да је црква у у четврти Спудеу имала за патроне београдске мученике, што би у том случају био и једини њима посвећени храм у Цариграду.¹⁰¹ Тај део града, који је добио име по религиозном братству Спудеја које је постојало у Јерусалиму и Цариграду,¹⁰² није био далеко од једне од најзначајнијих цариградских институција, сиротишта светог Павла, које се налазило у центру престонице „недалеко од Акропоља“.¹⁰³ Овај монументални комплекс посвећен старању и образовању деце без родитеља установио је Јустин II (565–578), а о њему су се посебно бринули владари комнинске династије, пре свих Алексије I (1081–1118) и Јован II (1118–1143).

Дакле, средином X века памјат светим београдским мученицима служила се два пута годишње у најмање три престоничка храма, од којих су се два налазила у централним градским кварталовима. Та околност је посве изузет-

⁹⁵ *Syn CP*, col. 387.

⁹⁶ Janin, *Les sanctuaires*, 50–51.

⁹⁷ Janin, *La géographie ecclésiastique*, 356.

⁹⁸ LSJ, 1236, s.v. ὄξυς.

⁹⁹ Janin, *Études de topographie*, 299–302; idem, *Constantinople byzantine*, 400–401.

¹⁰⁰ Janin, *La géographie ecclésiastique*, 510–511; idem, *Constantinople byzantine*, 453.

¹⁰¹ *Ibid.*, 429.

¹⁰² Pétridès, *Le monastère des Spoudaei*, 225–231; idem, *Spoudæi et Philopones*, 341–348.

¹⁰³ Mango, *Le développement urbain*, 34, n. 66; Најновија археолошка истраживања су показала да се сиротиште налазило у зони која је доцније постала други двор Топкапи сараја: Dark, Harris, *The Orphanage*, 189–201.

на, будући да је сасвим мали број светих којима је у престоници указивано такво поштовање.¹⁰⁴ По свему судећи, жариште њиховог култа налазило се у цркви арханђела Михаила у Оксији, будући да се у овом храму синаксис Ермилу и Стратонику вршио два пута годишње, 13. јануара и 1. односно 2. јуна. То што су двојица мање познатих мученика имали два годишња спомена посве је изузетно. У томе се, како смо већ претпоставили, вероватно огледа сећање на њихов *dies natalis* и на пренос њихових моштију у византијску престоницу. Да ли су се њихове мошти поштовале у храму у Оксији и/или у неком другом светилишту у којима се вршио њихов синаксис није познато, као што није познато ни то са ког места су њихове лобање пренете у олтар Свете Софије.

Спомен београдским мученицима није изостављен ни у стиховном календару који је саставио Христофор Митиленски (око 1000 – после 1050. или после 1068). Овај угледни цариградски патрициј и песник пише да су снажни Ермил и заједно са њим Стратоник племенитог ума стављени у кошару и бачени у реку Истар, односно Дунав.

*Ἡ ξυνωρίς
τῶν Χριστοῦ ἀθλοφόρων,
στερρός Ἐρμύλος
ἄμα καὶ Στρατόνικος γενναίοφρων,
ἐν τῇ σαργάνῃ
ἐμβληθέντες ἀσμένως
ἐν τῷ Ἰστρῷ προσεπαφίενται,
ἕτερον θεὸν πλὴν Χριστοῦ οὐ γινώσκοντες.*¹⁰⁵

О београдским мученицима пева и славни дворски песник Теодор Продром (око 1100–1170), познат, између осталог, по својим панегирицима пуним суптилних запажања и емоција и духовитим пародијама сцена из свакодневног живота. Он је саставио и низ тетрастиха који су посвећени фиксним празницима и светитељима византијског календара, између осталих и Ермилу и Стратонику.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Према *Цариградском синаксару* помен у три престоничка храма имао је свети Григорије Богослов (25. јануар), а потом и свети апостоли Петар и Павле (29. јун), мученица Христина (24. јул) и мученици Татуил и Ија (4. август).

¹⁰⁵ Follieri, *I calendari in metro*, 133, 386–387:

„Победна двојка / атлета Христових, / стамени Ермил / и с њим Стратоник одважна срца, / у кошару / вргнути – но радосни стога – / у Истар бачени беху, / јер не признаваху другога бога до Христа“ (први тропар пете песме канона за јануар, 58–65; прев. Д. Тодоровић).

¹⁰⁶ Giannelli, *Tetrastici di Teodoro Prodromo*, 299–336.

Ὑδασι πολλοῖς ἡ τρίβος Στρατονίκω,
 ἔχνη δ' ἄγνωστα ψαλικῶς¹⁰⁷ σὺν Ἐρμούλῳ·
 ἄμφω γὰρ Ἰστροῦ πρὸς ῥοὰς ἐρριμμένοι
 εἰς οὐρανοῦς ἀνῆλθον, ᾧ καινὴ τρίβος¹⁰⁸

Поред градских, парохијских цркава, Ермил и Стратоник су били поштовани и у престоничким манастирима, где се њихов помен обележавао само једном годишње и то не 13. већ 12. дана у месецу, будући да се дан уобичајене памјати београдских мученика поклапао са оданијем Богојављења, о чему сведочи синаксар Евергетидског манастира с краја XI столећа. Стога су се Ермил и Стратоник прослављали заједно са светом Татјаном, на другом месту тог дана, када су у њихову част током вечерње службе певане две стихире, а на јутрењу Јосифов канон и седални тропар, те читано њихово синаксарско Житије.¹⁰⁹ Та је пракса без сумње преузета из старијег Студијског типика, о чему сведоче и други престонички црквени устави, какав је Типик патријарха Алексија Студитског (1025–1043).¹¹⁰ Овај Типик је убрзо, крајем седме и почетком осме деценије XI столећа, преведен на староруски језик, што показује да је празновање Ермила и Стратоника 12, 13. или изузетно 14. јануара прихваћено у другим срединама управо путем Цариграда.¹¹¹ Познати типик манастира Христа Спаса у Месини на Сицилији из 1131. године, још један у низу оних који се ослањају на Студитски црквени устав, прописује да се помен београдским мученицима врши 13. јануара.¹¹² У итало-византијској средини није, међутим, у потпуности изгубљен јунски спомен Ермила и Стратоника, па се оба датума њихове памјати јављају у минејима XI и XII из манастира Светог Нила у Гротаферати.¹¹³ У познатом палестинско-грузијском календару из X века (*Sinait. georg.* 34) помен Ермила и Стратоника померен је на 14. јануар, дан после, а не као

¹⁰⁷ Пс 76, 20.

¹⁰⁸ Giannelli, *Tetrastici di Teodoro Prodromo*, 324.

Захваљујемо се проф. Дарку Тодоровићу који је превео стихове Теодора Продрома које доносимо на овом месту:

„Стратоник водом силном ступа с Ермилом, / а траг, по речи псалма,* нико не позна: / обојица у воде Истра бачени, / на небо стигоше – да чудне пречице!“

* Пс 76, 20 (77, 19) „По мору дијаше пут твој, и стазе твоје по великој води, и траг твој не познаваше се.“ (прев. Ђ. Даничић).

¹⁰⁹ Jordan, *The Synaxarion of the monastery of Theotokos Evergetis I*, 448–449. Детаљније о овом питању у тексту Л. Љубића у овој публикацији.

¹¹⁰ Пентковски, *Студийски устав*, 69–80; *idem*, *Типикон патријарха Алексија Студита*, 319.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine*, 106.

¹¹³ Спаскиј, *Полний месяцеслов Востока II*, 12, 145.

у Цариграду дан пре Попразништва Богојављења.¹¹⁴ Београдски мученици су, међутим, на познатом синајском хексаптиху с краја XI или почетка наредног столећа, са натписима на грчком и грузијском језику, насликани на дан 13. јануар, као што је то случај и на другим календарским иконама које се чувају у синајском манастиру.¹¹⁵ Међутим, недовољно проучени синајски канонар датован у IX–X век Ермила и Стратоника спомиње под 1. јуном, и у тај дан је било предвиђено служење свете литургије у њихову част.¹¹⁶ У млађем пак синајском канонару (X–XI) нема њиховог помена.¹¹⁷

Оба спомена Ермила и Стратоника, јануарски и значајно ређе јунски, јављају се и у синаксарима и календарима словенских литургијских зборника. Поред горепоменутог превода Типика Алексеја Студита, јануарски спомен наших светитеља налазимо у месецослову придруженом Мстислављевом јеванђељу (крај XI – почетак XII века), као и у календару познатог Охридског апостола с краја XII века, а јунски у Јеванђељу новгородског кнеза Остромира састављеном 1056–1057. године.¹¹⁸ Двојица београдских мученика нису, међутим, нашла своје место у најстаријем рукопису старосрпске редакције словенског језика, у месецослову Мирослављевог јеванђеља (претпоследња деценија XII века), чије је цариградско порекло одавно запажено.¹¹⁹ Мада у науци још увек није у потпуности разрешено питање времена превода литургијског дела Евергетидског типика на српско-словенски, два литургијска зборника која се чувају у библиотеци синајског манастира – старији (Sin. slav. 14/N) из друге половине XIII века и млађи (Sin. slav. 2) из друге половине XIV века, прецизније из 1359. године или које године раније – показују да је у српској заједници на Синају у богослужбеној употреби био синаксар произишао из Евергетидског типика.¹²⁰ Млађи кодекс, исписан руком познатог писара Равуле,¹²¹ могуће је консул-

¹¹⁴ Garitte, *Calendrier palestino-géorgien*, 44. О изворнику овог календара: Outtier, *La source "grecque"*, 580–601.

¹¹⁵ У вези са овим иконама у раду Д. Прерадовић, *Представе београдских мученика Ермила и Стратоника у средњовековном источнохришћанском светљу*, у овој публикацији.

¹¹⁶ Дмитриевский, *Описание*, 217, п. 6.

¹¹⁷ *Ibid.*, 172–221.

¹¹⁸ Спаский, *Полный месяцеслов Востока II*, 12, 145.

¹¹⁹ У календару Мирослављевог јеванђеља нема помена светих ни за дан 13. јануар, ни за 1, односно 2. јун, када су се према *Цариградском синаксару* славили свети Ермил и Стратоник. У вези са цариградским пореклом месецослова Мирослављевог јеванђеља в. Мирковић Л., *Мирослављево јеванђеље*, 5–9.

¹²⁰ Савић, *Српски превод „Евергетидског синаксара“*, 205–231.

¹²¹ О писару Равули и његовој књижевној продукцији: Темчин, *Сербский столпный апостол*, 131–177 (о синајском зборнику посебно на странама 136, 138–139, 142–143, 145).

товати и он показује да приликом његовог преписа није изостављен спомен Ермила и Стратоника 13. јануара (fol. 148v), као једини за тај дан,¹²² док се 1. јуна наводи само Јустин Филозоф (fol. 167v).¹²³ Други писани, као и ликовни извори показују да је и у српској средини 13. јануар прихваћен за датум памјати двојице светих, али да није у потпуности изостављен ни њихов помен 1. јуна непосредно преузет из *Цариградскої синаксара*, будући да рукописна грађа показује да је у краткој напомени за тај дан сачуван упут на Оксију, место синаксиса Ермила и Стратоника у византијској престоници.¹²⁴ Коначно, под 13. јануаром су забележени у Никодимовом типичу (1318–1319),¹²⁵ а истог дана су представљени и у средњовековним сликаним менолозима српских цркава.¹²⁶

Све претходно речено показује да ван византијске престонице, у којој су чуване њихове мошти и где су двојица београдских мученика без сумње били ванредно штовани, култ београдских мученика није могао да заживи. Сећање на Ермила и Стратоника је стога с временом сведено на један годишњи помен (13. јануар) без значајнијег литургијског прослављања, а њихове представе су изузетно ретко сликане.

¹²² <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279387387-ms/?sp=154> [консултовано 31. 3. 2021]

¹²³ <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279387387-ms/?sp=173> [консултовано 31. 3. 2021]

¹²⁴ У вези са Оксијом видети изнад. О спомену Ермила и Стратоника, односно о њиховим пролошким житијима у српском рукописном наслеђу, видети рад М. Јовановића у овој публикацији.

¹²⁵ *Тийик архиепискоја Никодима II*, 83б.

¹²⁶ О представи страдања Ермила и Стратоника у сликаним менолозима видети рад Д. Прерадовић, *Представе београдских мученика Ермила и Стратоника у средњовековном источнохришћанском свешћу*, у овој публикацији.

THE CULT OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN THE BYZANTINE CAPITAL

Dubravka Preradović

In the calendars of Eastern Christian churches, the Early Christian martyrs Hermylos and Stratonikos of Belgrade – deacon Hermylos and prison guard Stratonikos – are commemorated on 13 January and 1 or 2 June. They were martyred under Emperor Licinius (308–324), probably in 315, by being put in a woven basket and thrown into the Danube. Three days later, their bodies resurfaced by the river and were found by pious Christians, who buried them at a “rock-hewn site” or possibly in a “place made of stone” located, as their *Passio* states with unusual precision, eighteen miles from Singidunum. At some point, probably in the mid-fifth century, their relics were translated to the Byzantine capital, where the two saints were highly venerated and from whence their cult spread both in the territory under Byzantine domination and the Slavic lands that had adopted Christianity from the capital on the Bosphorus. The earthly remains of Hermylos and Stratonikos seem to have been moved to Constantinople due to the devastating Hun invasions of the Balkans (441/2). The fact that their relics were translated to Constantinople amid those barbarian invasions suggests that their cult emerged early on. The earliest martyrologies, however, make no mention of the Belgrade martyrs.

The text of their *Passio*, likely compiled already in the sixth century, testifies that the cult of Hermylos and Stratonikos was established in the Early Byzantine period. Despite its modest historical value, this pre-Metaphrastian, elegantly worded piece of hagiography served as the source for compiling a long panegyric in praise of the Belgrade martyrs. Like the *Passio*, this text is also divided into ten chapters, but the dialogues between the saints and their torturer have been considerably elaborated. A *vita* of Hermylos and Stratonikos was also edited by the learned Byzantine redactor of hagiographic writings Symeon Metaphrastes. Based on his version of the *vita* of the Belgrade martyrs, their abbreviated hagiography was prepared for the imperial menologion commissioned by Michael IV the Paphlagonian (1034–1041). Besides hagiographic writings, hymnographic texts constitute another relevant group of sources that provide further evidence about the extraordinary veneration of Hermylos and Stratonikos in the Byzantine capital. Admittedly, there is no known (or surviving) kontakion dedicated to them, but several kanons were written in their honor. The authors of those kanons were prominent Constantinopolitan poets of the ninth century: George, identified as George, Metropolitan of Nicomedia (ca. 860), deacon and charophylax of Hagia Sophia; and Joseph the Hymnographer (ca. 816 – ca. 886), whose

names are given in acrostic, as per the established custom. Joseph's *kanon*, chanted in Constantinopolitan monasteries, was translated into the Slavic languages. The sources that attest to the cult of the Belgrade martyrs also include their mentions in the Synaxarion of Constantinople and the synaxarion part of the *Typikon* of the Great Church (Hagia Sophia) – remarkably important liturgical texts that received their final form in the tenth century. Both inform us that the memory of the Belgrade martyrs was held twice a year, in January and June, when a *synaxis* in their honor was performed in multiple churches in the capital. The memory of the Belgrade martyrs appears in the verse-calendar by Christopher of Mytilene (ca. 1000 – after 1050 or after 1068), and they were also eulogized by the prominent Constantinopolitan poet Theodore Prodromos (ca. 1100 – ca. 1165/70). Finally, we know that around 1200, the skulls of Hermylos and Stratonikos were kept in the sanctuary of Hagia Sophia, along with many other of the city's relics. It was there that the Russian pilgrim Dobrynya Yadreikovich, later the Archbishop of Novgorod Anthony, paid homage to them. His valuable text is, however, the only source that reports the existence of the Belgrade martyrs' relics in the capital on the Bosphorus. It seems likely that they disappeared from the city during the Crusader conquest of Constantinople in 1204. Some relics of Hermylos and Stratonikos were presumably kept in the churches that held *synaxes* on their feast days. The fact that celebratory liturgical rites in honor of the Belgrade martyrs were performed twice a year, on 13 January and 1 June, seems to suggest that the Constantinopolitan church calendar commemorated both the day of their martyrdom and the day of the translation of their relics. However, all of these data are chronologically very far removed from the time when Hermylos and Stratonikos fell for the faith and date from the period when the *Typikon* of the Great Church and the Synaxarion of Constantinople received their final form. Although succinct, the information preserved in these important liturgical writings bears witness to the extraordinary veneration of the Belgrade martyrs in the Byzantine capital. The earliest known manuscript of the *Typikon* of the Great Church is the one in the library of the Monastery of Saint John the Theologian on the island of Patmos. This document is believed to have been written ca. 900, probably at a Palestinian monastery. Its entry for 13 January reads: Ἀθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἑρμούλου καὶ Στρατονίκου ἐπὶ Λικιννίου τοῦ βασιλέως. The entry for 1 June, in addition to the names of the two Belgrade martyrs, listed as the last memory of the day, also specifies the place where their commemoration was held – ἐν τοῦ Πόσσεως. Orthographic errors suggest that the scribe was unfamiliar with Constantinopolitan toponyms. There can be little doubt that this was, in fact, a reference to a Constantinopolitan quarter located within the city walls, possibly to the northeast of the Church of the Holy Apostles. The Church of Archangel Michael is known to have stood in this neighborhood. According to the Jerusalem copy of the *Typikon* of the Great Church, written in the second half of the tenth century and kept in the library of the Monastery of the Cross in Jerusalem, the Belgrade martyrs were commemorated in another Constantinopolitan church dedicated to the archangel Michael – the one in the city quarter of Oxeia.

This manuscript names as many as three Constantinopolitan churches where the memory of the Belgrade martyrs was held, two of them located in the vicinity of Hagia Sophia. More specifically, their January synaxis was performed in the already mentioned Church of Archangel Michael in Oxeia, and the June one in the same church, the center of their cult, as well as in a church in Phirmoupolis and another one in Spoudaioi, not far from the orphanage. The locality of “Posseos” mentioned in the Patmos copy does not appear either in the Jerusalem one or any other transcription of either the Typikon of the Great Church or the Synaxarion of Constantinople. However, the special veneration of the Belgrade martyrs in the Church of Archangel Michael in Oxeia is also confirmed in the Synaxation of Constantinople, which informs us that this church commemorated the Belgrade martyrs on 2 June. The city quarter in question was located on a slope that led from the grand bazaar of Constantinople to the Golden Horn. Little is known about the second church that performed the synaxis of Hermylos and Stratonikos, the church in Phirmoupolis, except that it was in the European suburban part of the capital. The Typikon of the Great Church provides no information about the patron of this church and mentions no other saints commemorated there besides the Belgrade martyrs, but there is insufficient evidence at present to determine whether the church was dedicated to them. To summarize, in the mid-tenth century, the Belgrade martyrs were commemorated twice a year in at least three Constantinopolitan churches, two of which were located in central city quarters. Given that very few saints enjoyed such a high level of veneration in the capital, this is very remarkable. It is unknown if their relics were kept in the church in Oxeia and/or in another sacral building that held their synaxis. Similarly, there is no information about the place whence their skulls arrived at Hagia Sophia.

Besides urban parochial churches, Hermylos and Stratonikos were celebrated in Constantinopolitan monasteries, where they were commemorated once a year, on 12 rather than 13 January, because the day of their usual commemoration coincided with the afterfeast of Epiphany, as explained in the late eleventh-century synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis. Hence Hermylos and Stratonikos were celebrated together with Saint Tatiana of Rome, as the second memory of the day; on that occasion, two stichera were sung in their honor at Vespers; Joseph’s kanon and a poetic kathisma were sung and their synaxarion *vita* read at Orthros. This practice was, no doubt, adopted from the older Stoudite Typikon, as attested by other Constantinopolitan typika such as the Typikon of Patriarch Alexios Stoudites (1025–1043). By the late 1060s or early 1070s, this typikon had been translated into Old Russian (Old East Slavic), suggesting that the cult of Hermylos and Stratonikos made its way to Russia via Constantinople. Hence, the celebration of Hermylos and Stratonikos on 12, 13 or, very rarely, 14 January came to be accepted in other areas, too. The well-known typikon of the Monastery of Christ the Savior (Santissimo Salvatore) in Messina, Sicily (1131), one of many that draw on the Stoudite Typikon, prescribes the commemoration of the Belgrade martyrs on 13 January. However, the June memory of Hermylos and Stratonikos did not completely disappear in the Italo-Byzantine milieu, and so

both dates appear in the eleventh- and twelfth-century menaia of the Abbey of Saint Nilus in Grottaferrata. A well-known Palestinian-Georgian calendar from the tenth century pushed the memory of Hermylos and Stratonikos to 14 January. On a Sinai hexptych from the late eleventh or early twelfth century, however, the Belgrade martyrs were painted in the field for 13 January, which is also the case on other calendar icons kept at the Sinai monastery. On the other hand, an under-researched Sinai kanonarium dated to the ninth-tenth century lists Hermylos and Stratonikos under 1 June and prescribes dedicating the divine liturgy in their honor.

Both commemorations, in January and June (the latter much more rarely), are present in the synaxaria and calendars of Slavic liturgical codices. Besides the abovementioned translation of the *Typikon* of Alexios Stoudites, the January memory is found in the menologion appended to the Gospel of Mstislav (late eleventh – early twelfth century) and in the calendar of the Ohrid *Apostolos* from the late twelfth century. The June memory appears in the *Ostromir Gospels* (1056–1057). However, there is no mention of the two Belgrade martyrs in the oldest manuscript in the Serbian reversion of Old Slavonic, the menologion of the *Miroslav Gospel* from the 1180s. A liturgical codex copied by the notable scribe Raboulas (Ραβουλάς) in the second half of the fourteenth century, kept in the library of the Sinai monastery, lists the memory of Hermylos and Stratonikos under 13 January as the only commemoration of the day. Other textual and visual sources show that 13 January was also accepted in the Serbian milieu as the date of their commemoration but that 1 June, directly adopted from the *Synaxarion* of Constantinople, was not entirely dropped. Finally, the *Typikon* of Archbishop Nikodim (1318–1319) records 13 January as their feast day, as do the painted menologia of Serbian churches.

All of the above suggests that the cult of Hermylos and Stratonikos could not take hold outside of the Byzantine capital, where their relics were kept and where the two Belgrade martyrs certainly enjoyed a remarkable level of veneration. The memory of Hermylos and Stratonikos in the Eastern Christian world was gradually reduced to a single yearly commemoration (13 January) without a more substantial liturgical celebration, and their representations in art were very uncommon.

Вз ко́шницѸ ввѣрженн бѣвше,
воу́сѣрднѡ преда́стесѧ глѣбннѣ, стѣ́тотѣрпцы,
и кз жѣзні вознесо́стесѧ бжѣтвеннѣй,
ѣже ѿ вѣка вѣки на дѣлаа ѡбрѣтше радостнѡ,
велемѡдрїи стїи мѣнницы.

Укотарицу убачени бивши,
усрдно сте се предали дубини, страдалници,
и ка животу се божанственом узнесосте,
оно вечно, наду вашу, пронашавши радосно,
велемудри свети мученици.

Други тропар шесте песме канона мученицима

ПРЕДСТАВЕ ЕРМИЛА И СТРАТОНИКА У СРЕДЊОВЕКОВНОМ ИСТОЧНОХРИШЋАНСКОМ СВЕТУ

Дубравка Прерадовић

Сачуване представе светих Ермила и Стратоника, иако скромне бројем, срећу се како у минијатурном тако и у монументалном сликарству, те на календарским иконама.¹ Двојица светих су приказивани као мученици без посебних светачких атрибута, у пару или појединачно. Ређе је свети Ермил сликан и као ђакон. У оквиру сликаних календара и менолога, поред њихових представа као светих мученика, познат је и приказ њиховог заједничког страдања утапањем у Дунаву.

Најстарији познати приказ светих Ермила и Стратоника, односно сцена њиховог страдања, налази се у најраскошније илустрованом византијском литургијском рукопису, чувеном Менологу Василија II (976–1025), који се данас чува у Ватиканској библиотеци (gr. 1613).² Иако се уобичајило да се овај рукопис назива менологом, у питању је синаксар, будући да његов садржај чине кратки текстови страдања светих, проналаска и преноса њихових реликвија, те Великих празника, који се прослављају током прве половине литургијске године, од септембра до краја фебруара. Да је рукопис био намењен византијском василевсу Василију II, по којем и носи име, сазнаје

¹ Sauget, *Ermilo e Stratonico*, 58–59; Aubert, *Hermilos*, col. 122–123; Boberg, *Ermilus (Hermylus) und Stratonikus*, col. 168; Аноним, *Ермил и Стратоник*, ПЭ, XVIII, 627; Preradović, *Les martyrs de Sirmium, Singidunum et Ulpiana*, 146–147.

² Менолог Василија II, са текстом у оригиналу и у преводу на латински и са гравурама илустрација, први пут је објављен у Италији у време папе Бенедикта XVII (1724–1730): *Menologium Graecorum*. Текст Менолога, на грчком и латинском језику, објавио је Мињ у: PG 117, col. 19–614. Прво фототипско издање са детаљним описом свих минијатура – *Il Menologio di Basilio II*, појавило се почетком прошлог века. Недавно је објављено и луксузно фототипско издање (*El Menologio de Basilio II, fascimile*) које прати и публикација са низом важних студија у којима су сумирана досадашња знања о овом рукопису (*El Menologio de Basilio II*). Дигитализована верзија рукописа је доступна на: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613 [приступљено 1. 12. 2020].

се из посветне поеме која се чита на тринаестој страни кодекса.³ Менолог Василија II садржи 430 минијатура које је илустровало осам, без сумње у том тренутку најбољих цариградских уметника.⁴ Писар је њихова имена – Пантелејмон, Георгије, Михаило Влахернски, Михаило Млађи, Симеон, Симеон Влахернски, Мина и Нестор – забележио поред сваке минијатуре коју су извели. Стога је, захваљујући овој ванредној околности, могуће анализирати рад сваког од сликара, као и боље разумети рад оновремене уметничке радионице. Минијатуре су прилагођене композицији листа и заједно са иницијалима и текстом образују јединствену ритмичку целину. На свакој страници рукописа је по један спомен светог са кратким житијем и одговарајућом илустрацијом. У заглављу сваке стране је инципит коме претходи знак крста. Сви текстови пролошких житија имају по 16 редова. Минијатуре су распоређене тако да наизменично заузимају горњу или доњу половину листа како се, када је рукопис затворен, не би међусобно додиривале и тиме оштетиле. Све минијатуре су изведене на златној позадини, што им даје карактер наглашене апстрактности. Фигуре светитеља су готово по правилу насликане у фронталном положају, приказане грађевине изразито дводимензионалне, а пејзаж схематизован. Засићене боје, без полутонов, својим нијансама подсећају на скупоцени емаљ. Својим стилем, минијатуре Василијевог менолога се могу одредити у период прелаза између тзв. „ренесансе Македонаца“, која је свој врхунац доживела за време ученог цара Константина VII Порфирогенита (913–959) и строгог, изразито духовног, експресивног стила, снажних боја и фигура лишених волумена, који се јавља у монументалном сликарству почев од друге четвртине XI века.

Највећи број минијатура Менолога Василија II јесу илустрације мучења и страдања светих, које, како је то добро запажено, „подједнако задивљују како количином насиља на њима тако и изразито рафинираном изведбом и одсуством карикатуралности“.⁵ Илустрација која прати кратко пролошко житије београдских мученика Ермила и Стратоника (fol. 314) управо је приказ њиховог страдања у Дунаву (сл. 1). Кроз стеновити пејзаж изведен мрком и нијансама љубичасте боје на златној позадини, са посве скромним растињем у првом плану доњег десног угла, протиче валовита река. Једног мученика, смеђих увојака и посве кратке смеђе браде, који на нагом телу носи само бело платно око бедара, руку везаних на леђима, с каменом на црној вези око врата, већ гутају водени таласи. Он не плута, већ

³ Longo, *El poema introductorio*, 77–90.

⁴ Ševčenko, *The Illuminators of the Menologium*, 243–276; Zacharova, *Los ocho artistas del Menologio*, 131–195.

⁵ Ševčenko, *Menologion of Basil II*, 1341.

Сл. 1. Менолог Василија II, страдање Ермила и Стратоника, крај X – почетак XI века

тоне, што је назначено плавим таласастим линијама нацртаним преко његовог тела. Другог, са леве обале реке, крвник баца у уморану воду. Младолики безбради целат, кратке смеђе таласасте косе, обучен је у плаво-сиву тунику украшену златним орнаментима и подвезану бело-сивим појасом испод груди, као и уске панталоне (*ἀναξυρίδες*) црвене основе испресецане плавим линијама које формирају ромбове у чијем центру су златне перламе, са бело-сивим обојцима који досежу до половине листова. Он је приказан како у замаху држи светог изнад свог левог рамена, спремајући се да га баци у реку. Мученик у рукама погубитеља приказан је с леђа, са бујном, кратком, кудравом смеђом косом. Он је, као и његов сапатник, наг, само са белом перизомом око бедара и рукама везаним на леђима. И око његовог врата, на црној узици, виси камен. Оба мученика имају ореоле око главе.

Поред ове илустрације стоји „потпис“ сликара Михаила Влахернског. Он је извео укупно 61 минијатуру у Менологу. Квалитет његовог рада променљив је и свакако слабији од оног водећих сликара Менолога и вероватно његових учитеља Пантелејмона и Георгија.⁶ У поређењу са минијатурама најбољих сликара Менолога, Михаиловим композицијама недостаје рафинираности. Његове фигуре су троме, робусне, широких и округлих лица. Овај минијатуриста, као што је то случај и у сцени страдања Ермила и Стратоника, слика посве једноставне пејзаже загаситог колорита са скромним, али бујним растињем, чије гране и лишће моделира златном бојом.

Будући да у тексту прошлог житија није прецизирано на који начин су Ермил и Стратоник скончали у Дунаву – τῷ ποταμῷ Δούναβι τελειώθησαν – за разлику од обимнијих хагиографија, где стоји да су заједно стављени у једну кошару и бачени у реку, Михаило се одлучио да ову сцену прикаже по узору на друга страдања светих утапањем, каквих има неколико у овом кодексу. Смрт у води, било да је у питању река или море, пронашли су, између осталих, света Харитина (5. октобар, fol. 92), свети Дасије, Гај и Зотик (21. октобар, fol. 127), свети Никомидијски мученици (28. децембар, fol. 280), свештеник Теоген (3. јануар, fol. 294), браћа Павле, Павсирије и Теодотион (24. јануар, fol. 348), презвитер Ананије, његов тамничар Петар и седам војника (26. јануар, fol. 352), свети Папије, један од сапатника светог Викторина (31. јануар, fol. 361). Све набројане представе, иако дело руку различитих сликара, композиционо су блиске једна другој. Кроз стеновити пејзаж са врло скромним растињем протиче уморна река, односно море. Већина светих који су страдали дављењем у води носи камен око врата. Оне приказане у води гутају таласи, што је назначено плавим линијама насликаним преко њихових нагих тела. Друге извршитељи, увек исто обучени, држећи их високо изнад рамена, у залету бацају у воду.

Минијатуре Менолога Василија II су неколико деценија доцније послужиле као узор приликом илустровања две вишетомне колекције „царског менолога“, обе настале у време цара Михајла IV Пафлагонца (1034–1041). У „царском менологу“ житија светих су знатно дужа него што је то случај у његовом славном узору, али ипак краћа од Метафрастових хагиографија, па стога овај рукопис припада типу такозваних „скраћених менолога“ у којима су објављивани βίοι ἐν συντόμῳ, односно кратки животописи светих. На крају сваког житија су молитве за здравље, добробит и спасење душе цара, написане у истом акростику који доноси име владара током чије владавине је овај настао (ΜΙΧΑΙΛ Π). Ови менолози су вероватно били на-

⁶ О овом сликару v. Zacharova, *Los ocho artistas del Menologio*, 158–163.

мењени неким од цариградских царских манастира. Данас се сматра да су два сачувана кодекса чинила део две различите целине тзв. „царског менолога“.⁷ Први који је препознат као такав јесте рукопис који се чува у Москви, у Државном историјском музеју (Codex Mosquensis 183, стара сигнатура 376) и садржи житија светих за фебруар и март,⁸ међу којима и оно свештеночученика Иринеја из Сирмијума са илустрацијом његовог страдања.⁹ Овај рукопис је донет у Русију са Свете Горе, из манастира Кастамонита, 1654. године. Броји 269 листова на којима је текст исписан мрким мастилом у две колоне, руком калиграфа Николе¹⁰ и украшен са 57, на златној позадини изведених, правоугаоних минијатура, ширине обе колоне.¹¹ Други, који нас на овом месту посебно интересује, јесте менолог за месец јануар – за дане од 4. до 25. јануара – са 24 минијатуре. Чува се у Уметничком музеју „Волтерс“ у Балтимору (W. 521).¹² До почетка прошлог столећа био је део колекције библиотеке Александријске патријаршије у Каиру (cod. 33).¹³ Кодексу из Балтимора припада и један лист из Државне библиотеке у Берлину (gr. fol. 31) на којем је почетак текста житија светог Силвестра (2. јануар) са њему одговарајућом минијатуром.¹⁴

У Балтиморском кодексу сачувано је и житије светих Ермила и Стратоника (13. јануар, fol. 88–92). У питању је скраћена верзија Метафрастовог житија (ВНГ 745b).¹⁵ Уоквирена минијатура са приказом страдања београдских мученика, ширине две колоне, налази се у заглављу текста житија (fol. 88r)

⁷ Zakharova, *Miniatures of the Imperial Menologia*, 131–132.

⁸ Текст рукописа објављен је у: *Menologii anonimi Byzantini*, а минијатуре у: Попов, *Минијатури іреческаіо минолоіа XI века № 183*.

⁹ Прерадовић, *Страдање светиоі Иринеја Сирмијумскоі*, 7–8.

¹⁰ D'Aiuto, *Nuovi elementi per la datazione del Menologio Imperiale*, 715–747.

¹¹ Zakharova, *Los ocho artistas del Menologio*, 131–153.

¹² Patterson-Ševčenko, *The Walters 'Imperial' Menologion*, 43–64; Оригинални текст на грчком са кратким уводним напоменама за свако житије и са преводом на француски језик објављен је у: Halkin, *Le ménologe impérial de Baltimore*, 157–170. Овај кодекс је могуће консултовати на: <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W521/description.html> [приступљено 2. 2. 2021].

¹³ Купио га је за своју колекцију Хенри Волтерс 1930. године у Паризу, удећен да је у питању, како је то тврдио продавац, рукопис пореклом из Трапезунта. Убрзо се, међутим, показало да је реч о рукопису који је на прелазу векова нестало из библиотеке Грчке патријаршије у Александрији. Овај рукопис је идентификовао и први објавио знаменити белгијски боландиста Ф. Алкен: Halkin, *Le mois de janvier*, 225–236.

¹⁴ Patterson-Ševčenko, *The Walters 'Imperial' Menologion*, 43, 45, fig. 4.

¹⁵ Транскрипт овог текста објавио је Ф. Алкен: Halkin, *Trois textes grecs inédites*, 40–45. Исти аутор је овај текст објавио још једанпут, у оригиналу и у преводу на француски језик: idem, *Le ménologe impérial de Baltimore*, 157–170. У преводу на савремени српски језик: Поповић Р., *Београдски мученици Ермил и Стратоник*, 73–77.

Сл. 2. „Царски менолог“, страдање Ермила и Стратоника, 1034–1041. год.

и заузима нешто мање од половине странице. У питању је дословна копија минијатуре из Менолога Василија II, са малим разликама које се запажају на светитељу који не тоне већ плута по површини реке и коме се око врата не налази камен (сл. 2).¹⁶

Када је реч о приказу страдања Ермила и Стратоника, ова сцена се у минијатурном сликарству поново среће готово три столећа доцније, у илустрованом календару из Солуна који је, како то стоји записано у јампским стиховима, зарад помоћи и утехе извео деспот Димитрије Палеолог Анђео Дука (1297 – након 1343), син цара Андроника II (1282–1328) и намесник другог града Царства. Рукопис је настао у годинама између 1322. и 1340, у време када је Димитрије управљао Солуном, а данас се чува у библиотеци Бодлеани на Универзитету у Оксфорду (MS Gr. th. f. 1).¹⁷ Садржи илустрације за све дане литургијске године, од 2. септембра до 31. августа, по четири на свакој страници, као и сцене циклуса Великих празника и светог Димитрија, заштитника Солуна по којем је царски син и добио име, насликане преко целе странице. Невешто сликане минијатуре су изведене на златној позадини и уоквирене јаркоцрвеном бордуром. Нажалост, услед љуспања боје, већина минијатура је до нашег времена дошла у врло лошем стању. Илустрација страдања Ермила и Стратоника (fol. 24v) једна је од оних минијатура које су оштећене (сл. 3). Сцена је постављена у стеновити пејзаж изведен мрким, зеленим и ружичастим тоновима, кроз који протиче река насликана сивом бојом са таласастим линијама. Несразмерно велико у односу на пејзаж, тело потпуно наог мученика, слободних руку, плута на стомаку. Глава је несразмерно мала у односу на тело. Има кратку смеђу косу и нема браду. Инкарнат је насликан зеленим тоновима са акцентима изведеним белом и ружичастом бојом. Око главе му је златни ореол уоквирен дебљом црвеном линијом. У првом плану композиције, у доњем десном углу, назире се остаци допојасне фигуре светитеља са ореолом око главе. Његово лице је потпуно уништено, али су видљиви остаци седе косе. На себи има ружичасту тунику или плашт који је јако оштећен. Временски блиски минијатурама овог рукописа јесу сликани календари у црквама српских владара о којима ће бити речи у наставку текста.

Осим у сцени страдања, Ермил и Стратоник су приказивани и као Христови страдалници, одевени у патрицијску одећу, тунику и огртач украшен тавлионом, како у илустрованим рукописима, тако и на иконама и у мо-

¹⁶ Patterson-Ševčenko, *The Walters 'Imperial' Menologion*, 50–51, fig. 26.

¹⁷ Joannou, *Das Menologion des Despoten Demetrios*, 307–309. Рукопис је могуће консултовати на: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/p/66143aef-8169-46e5-a560-98444e8191ff> [приступљено 13. 3. 2021].

Сл. 3. Илустровани календар деспота Димитрија Палеолога Анђела Дуке, страдања светих (10–13. јануар), страдање Ермила и Стратоника доле десно, 1322–1340. год.

нументалном сликарству. Они су на такав начин представљени у два илустрована менолога Симеона Метафраста, који се датују у средину, односно другу половину XI века, као и у једном јеванђелистару из XI века.

Метафрастов менолог, својеврсна хагиографска енциклопедија, био је подељен у десет томова и прва половина јануара, у којој се налазило житије београдских мученика, била је његов седми део. Менолог је сачуван у великом броју преписа – знаменити немачки теолог и историчар цркве Алберт Ерхард је пописао више од осам стотина рукописа Метафрастовог менолога¹⁸ – који су настали у широком временском раздобљу од XI до XVIII века. Метафрастово житије светих Ермила и Стратоника се налази у 62 рукописа, од којих је већина из XI века.¹⁹ Међутим, сразмерно мали број тих кодекса је био илустрован, тек њих педесетак, који највећим бројем потичу из XI и XII века. Ти илуминирани рукописи су, према типу илустрација, подељени у неколико категорија. Првој групи припадају рукописи у којима су светитељи чије хагиографије тај кодекс садржи приказани заједно на једној минијатури на почетку књиге. У другој су рукописи у којима је свако житије имало по једну или изузетно две илустрације животописа светог, портрет светитеља, уоквирен или не, на почетку поглавља или инкорпориран у сам текст, те једну наративну сцену из живота светог, најчешће његовог страдања на крају житија. Посебну целину чине менолози чија су једина декорација украшени иницијали.²⁰ Представе светих Ермила и Стратоника сачувале су се у два једанаестовековна рукописа Метафрастовог менолога за месец јануар.

Први рукопис јесте седми том Метафрастовог менолога, односно прва књига менолога за јануар, који садржи девет житија светих, од 5. до 17. јануара. Њега је могуће прецизно датovati у 1055–1056. годину. Кодекс се чува у библиотеци манастира Свете Катарине на Синају (Sinai, gr. 512).²¹ Тако су на почетку овог кодекса (fol. 2v) насликани οἱ ἅγιοι τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Ἰαννουαρίου μηνός, односно свети прве књиге месеца јануара, од Павла Тиверијског (5. јануар) до Антонија Великог (17. јануар), распоређени у три регистра, одвојена бордуром украшеном орнаментом на цр-

¹⁸ Ehrhard, *Überlieferung und Bestand*.

¹⁹ Списак рукописа у којима се налази метафрастичко житије Ермила и Стратоника може се консултовати на: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/16066/> [приступљено 13. 3. 2021].

²⁰ За класификацију илуминираних Метафрастових менолога v. Patterson-Ševčenko, *Illustrated manuscripts*, 181–186.

²¹ *Ibid.*, 22–23; Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of St. Catherine*, cat. no. 27 (70–73). Дигитализовани микрофилм рукописа настао 1952. године доступан је на: <https://www.loc.gov/item/00279382432-ms/> [приступљено 10. 3. 2021].

Сл. 4. Менолог Симеона Метафраста, светитељи прве књиге месеца јануара (5–17. јануар), 1055–1056. год.

веној подлози (сл. 4).²² У другој зони су приказани преподобни Теодосије Велики (11. јануар) у великомонашкој схими са свитком у руци, затим свети Ермил и Стратоник (13. јануар), те страдање преподобних синаитских и раитских отаца (14. јануар), а у трећој Јован Каливит, као млади монах који држи крст (15. јануар), затим представа светог Петра којом је илустрован празник Поклоњења часним веригама (16. јануар), као и Антоније Велики (17. јануар).

Нажалост, фигура светог Ермила је јако оштећена, али га је могуће идентификовати захваљујући сачуваном натпису – ὁ ἄγιος Ἐρ(μ)υ(λ)ο(ς).²³ Видљиви су остаци његове црвене тунике са богато украшеним бордурама, те златни ореол око главе. Крај њега је Стратоник приказан као мушкарац средњих година, кратке црне косе и црне браде и бркова. Око главе има златни ореол. Обучен је у светлозелену тунуку са бордуром, наруквицама и нарамницама и светлоплави плашт пребачен иза рамена. Руке држи испред себе у висини груди, леву у молитвеном ставу са дланом окренутим према посматрачу, док је у десној вероватно држао крст који се данас не види. Свети су приказани на плавој позадини, како стоје на зеленом појасу (сл. 5). Натписи уз фигуре су изведени црвеним мастилом. Издужене, дводимензионалне, аскетске, фигуре светитеља стилем и бојама упућују на то да је рукопис настао у монашкој средини, али да се илуминатор угледао на уметност престонице друге половине XI века.

У још једном једанаестовековном илустрованом менологу Симеона Метафраста за јануар, за дане од 9. до 18, који се чува у венецијанској Библиотеци Марчани (gr. Z 585 (=829)), Ермил и Стратоник су приказани према уобичајеној иконографији мученика. Њихове фигуре су смештене у колони изнад почетка текста њиховог житија, које је означено уском заставицом са вегетабилним мотивима (fol. 54v). Фигуре светих су, услед љускања боје,

Сл. 5. Свети Ермил и Стратоник (деталј сл. 4)

²² Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of St. Catherine*, pl. XV, fig. 198.

²³ Patterson-Ševčenko, *The Walters 'Imperial' Menologion*, 23.

делимично оштећене. Ермил је приказан као младић смеђе косе, са увојцима који му падају иза ушију, брковима и кратком брадом. Одевен је у плаву тунику са бордуром и црвени огртач са тавлионом и копчом на десном рамену. Стратоник је пак насликан као старији мушкарац равне седе косе која му пада преко ушију и кратке седе заобљене браде. Носи црвену тунику преко које је пребачен плави плашт са тавлионом. Оба светитеља су у десној руци држала крст у висини груди (сл. 6).²⁴ Двојица мученика су на истоветан начин представљени и у календару богато

Сл. 6. Менолог Симеона Метафраста, свети Ермил и Стратоник, XI век

илустрованог јеванђелистара из Ватиканске библиотеке, где су фигуре светих практично инкорпориране у текст (gr. 1156, fol. 294v).²⁵ Један свети је приказан у плавој туници са златном бордуром и златним наруквицама и црвеним огртачем са тавлионом, док је други обучен у црвену тунику преко које је плави огртач са тавлионом. Светитељ у плавој туници има кратку црну косу са шишкама које му падају на чело и кратку браду. Други је приказан као младић тамне косе која му са стране у таласима пада преко ушију и низ врат и са посве кратком брадом. Обојица држе руке у висини груди, дланова окренутих према посматрачу, и имају око главе златне ореоле (сл. 7). Будући да нема сигнатура поред њихових фигура, није могуће одредити ко је од њих двојице Ермил, а ко Стратоник.

Ермил је понекад сликан и као ђакон, на календарским иконама са Синаја, као и у монументалном сликарству, као што је то случај са његовом најстаријом познатом фреско-представом из цркве Свете Софије у Кијеву. Када је пак реч о минијатурном сликарству, Ермил је у ђаконском орнату приказан у једном јануарском минеју који се датује у XIII век (Paris, gr. 1561, fol. 61r). У овом рукопису су сви светитељи, па тако и Ермил и Стратоник, приказани како стоје испред зидина града које фланкирају две

²⁴ *Ibid.*, 45; *Oriente Cristiano e Santità*, 170–171, fig. 16.

²⁵ D'Aiuto, [Vat. gr. 1156] *Lezionario dei Vangeli*, 244–248; О византијским јеванђелистарама и њиховом украсу: Zakharova, *The Relationship between Text and Image*, 283–311; Yota, *The Lectionary*, 287–299.

Рукопис је доступан на: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156 [приступљено 2. 12. 2020].

Сл. 7. Јеванђелистар, свети Ермил и Стратоник, XI век

куле, које чине и својеврстан архитектонски оквир композиције (сл. 8).²⁶ Ермил је приказан као безбради младић кратке косе обучен у бели стихар са ораром. У левој руци прекривеној платном носи дарохранилницу, а у десној, једнако као и његов састрадалник, држи крст. Стратоник је насликан као мушкарац средњих година, таласасте косе дужине до врата, зачешљане иза ушију, и кратке заобљене браде. Обучен је у тунику и плашт и у десној руци носи крст, симбол своје мученичке смрти.

Једновремено са појавом илустрованих Метафрастових менолога, у монашкој средини, у синајском манастиру Свете Катарине који се налазио под јурисдикцијом јерусалимског патријарха, током XI и XII столећа насликане су календарске иконе, јединствене у источнохришћанском свету средњег века.²⁷ На тим иконама су своје место нашли и београдски мученици.

Један од најранијих, ако не и најранији сачувани пример тих минејних икона јесте диптих скромних димензија (сваки пано износи 24 × 36 cm) који садржи представе светитеља за сваки дан у години и тек понеку наративну

²⁶ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10086090x/f70.image> [приступљено 2. 12. 2020]

²⁷ Sotiriou, *Icons du mont Sinai I*, figs. 126–144; idem, *Icons du mont Sinai II*, 115–128; Мијовић, *Менолої*, 179–182.

Сл. 8. Минеј за јануар, свети Ермил и Стратоник, XIII век

сцену (сл. 10, 11).²⁸ Ове иконе су у горњој зони завршене тролистом у којима су насликане представе Христа Пантократора на левом, и Богородице Галактусе на десном панелу, око којих су у кружним медаљонима приказане сцене из циклуса Великих празника, по шест са сваке стране. На левом крилу су у осам регистара приказани свети за прву половину литургијске године, за дане од септембра до краја фебруара, па тако, у реду са светитељима чије су памјати током јануара, и Ермил и Стратоник (сл. 9). На другом панелу су, такође у осам редова, насликани свети који се славе од марта до краја августа. Представе светитеља су на овом диптиху организоване у тријаде, и за овакав начин њиховог груписања није пронађен узор у илустрованим рукописима менолога, већ у синајским рукописима Хомилија Григорија Назијанског (Sinait. 339) из XI века, Козми Индикоплову (Sinait. 186) из XII века, као и у познатом Григорију Назијанском, који се чува у париској Националној библиотеци (Paris. gr. 550), такође из

²⁸ Sotiriou, *Icônes du mont Sinai I*, figs. 131–135; idem, *Icônes du mont Sinai II*, 119–120.

Сл. 9. Свети Ермил и Стратоник
(деталј сл. 10)

XII века.²⁹ Будући да стилски одговара строгом монашком минијатурном сликарству, овај диптих је датован у последње године XI или прве XII века.³⁰ Курт Вајцман је мишљења да су овај диптих, као и хексаптих о којем ће бити речи у наставку текста, били намењени за приватну употребу, а не за црквену службу.³¹

Међу синајским календарским иконама посебну пажњу заслужује тзв. синајски хексаптих, са натписима на грчком и грузијском језику, датован у крај XI или почетак XII века. Он се од осталих синајских календарских икона издваја како својом структуром и иконографским програмом, тако и својим местом у литургијској, теолошкој, историјској и уметничкој традицији источнохришћанског света.³² Синајски хексаптих представља један од најранијих сликаних примера комбиновања непокретних црквених празника са пасхалним циклусом.³³

На четири панела је приказан, у по девет редова, Менолог за читаву литургијску годину, по три месеца на сваком панелу и то првенствено сцене страдања светих, на петом је насликан Страшни суд, док се шести панел издваја својом иконографијом. На њему је, наиме, у горњој зони представљено пет различитих иконографских приказа Богородице – око Богородице на престолу са малим Христом у наручју, насликане по узору на ону из апсидалне конхе Свете Софије у Цариграду, како је то назначено у натпису на грузијском језику,³⁴ приказане су по две чудотворне иконе Мајке

²⁹ Мијовић, *Тријаж*, 175–190; idem, *Менолої*, 112–115; Sotiriou, *Icons du mont Sinai II*, 120.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Weitzmann, *Icon Programs*, 108.

³² Galavaris, *An Eleventh-Century Hexptych*; Skhirtladze, *The Image of the Virgin*, 369–386 (са старијом литературом).

³³ Мијовић, *Менолої*, 117–128, 194–196, 205; idem, *Грузинские менолоици*, 20.

³⁴ У питању је, иначе, најранији ликовни извор који сведочи о првобитном изгледу апсидалног мозаика цариградске Свете Софије.

Сл. 10. Синај, манастир Свете Катарине, минејна икона, прва половина литургијске године (лево крило), крај XI – почетак XII века

Сл. 11. Синај, манастир Свете Катарине, минејна икона, друга половина литургијске године (десно крило), крај XI – почетак XII века

Божије које су се чувале и посебно поштовале у цариградским Богородичиним светилиштима, са леве стране Влахернитиса и Одигитрија, а са десне Агиосотириса³⁵ и Богородица Химевти, све сигниране натписима на грчком и грузијском језику – док су испод у шест редова са по шест поља насликане сцене из циклуса Чуда, у четири регистра, и Страдања Христових у два најнижа реда. Полеђина свих панела је једнака. На средини црвене позадине насликан је крст са акронимима који упућују на познате литургијске стихове, а у горњој и доњој зони су у јампском стиху исписани епиграми на грчком језику, који сведоче о имену сликара овог хексаптиха. Коначно, у молитви упућеној Господу исписаној на грузијском језику, која се налази на панелу са представом Страшног суда испод данас уништене представе Христа на престолу, још једанпут се чита и име сликара и донатора иконе Јована Тохабија, ученог грузијског монаха који је живео у манастиру Свете Катарине на Синају.³⁶ Он се у монашкој одори и у клечећем положају представио подно ногу Богородице на престолу са Христом у наручју.

Избор Богородичиних представа, као и избор приказаних светитеља који се у потпуности заснива на синаксару Свете Софије, као и прикази специфично цариградских празника попут преноса реликвија светог Јована Златоустог у престоницу, или пак проналажење главе Јована Крститеља, једне од најзначајнијих цариградских реликвија, недвосмислено упућују на цариградско порекло узора за ову сликану целину. Мада је Вајцман мислио да је овај хексаптих служио у сврху приватне побожности, вероватнијим се чини мишљење Зазе Схиртладзе, који сматра да управо централни лик Богородице са уопштеним натписом на грчком и детаљним описом на грузијском језику “underscores that the hexptych was intended to be used by the local Georgian brethren in their church as a pictorial calendar, along with other objects necessary for divine service, whether donated or produced locally. The creation of a pictorial calendar seems to have been part of the long-term project of the Georgian colony established at Sinai to increase the prominence of their community both at the monastery and within Eastern Christendom.”³⁷

На панелу на којем се налазе празници за месеце од децембра до фебруара (сл. 12) у петом реду је приказано и страдање светих Ермила и Стратоника

³⁵ О томе да је на овом месту вероватно приказана Богородица Халкопратејска v. Effenberger, *Marienbilder*, 312.

³⁶ За транскрипцију текста на грузијском и његов превод на енглески језик v. Skhirtladze, *The Image of the Virgin*, 68, figs. 3–4. О сликару Тохабију v. Lidova, *The Artist's Signature*, 77–98.

³⁷ Skhirtladze, *The Image of the Virgin*, 385.

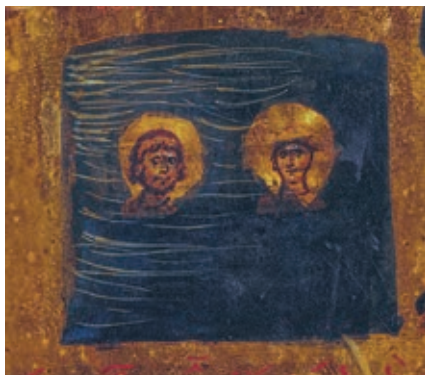
Сл. 12. Синај, манастир Свете Катарине, доњи део панела са месецима од децембра до фебруара, XI или почетак XII века

(13. јануар), између усековања главе свете Татјане (12. јануар), којом почиње тај регистар, и мученија синајских отаца (14. јануар).³⁸ Као што је наведено, сваку фигуру или сцену прати натпис на грчком и на грузијском језику, који поред дана у месецу и имена светитеља доноси и кратку информацију о њиховом страдању.³⁹ Тако изнад приказа београдских мученика пише да су скончали у реци: Π. Οἱ ἄγιοι ἔρμιολ(ος) κ(αὶ) στρατόνικο(ς) ἐν τῷ ποτ(αμῶ) τε(λειοῦνται).⁴⁰ Слика је страдање београдских мученика приказао на начин који се разликује од иконографског модела познатог из сликаних менолога (сл. 13). Он је у пољу плаве боје, на којем су белом бојом назначени тала-

³⁸ Сачуван је само доњи део овог панела, последњих пет редова. Његов горњи део се чувао у Кијеву, али је током Другог светског рата нестало. На срећу, на основу описа и сачуваних негатива било је могуће реконструисати његов садржај. Galavaris, *An Eleventh-Century Hexptych*, 22–23.

³⁹ Натписи на грчком су ишчитани и објављени у: Galavaris, *ibid.*, док натписи на грузијском нису. Њихово публикавање је најављено у новој монографији о синајском хексаптиху из пера грузијског истраживача Схиртладзеа.

⁴⁰ *Ibid.*, 79.

Сл. 13. Страдање Ермила и Стратоника (деталј сл. 12)

си, насликао две светитељске бисте са златним ореолима око главе. Обојица светих су приказани у младој доби, онај са леве стране је мало старији, има кратку мрку браду и косу која му пада на чело и иза ушију, док је свети на десној страни голобрад. Судаћи по доступним репродукцијама, Ермил и Стратоник на себи носе сиве тунике. На једнак начин – само као главе које израњају из воде са или без камена око врата – насликани су и други мученици који су страдали утапањем и за ове композиције нису пронађени иконографски узорци.⁴¹ На сличан начин је, два века доцније, приказано

страдање београдских мученика у оквиру сликаног календара у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (сл. 21), о којој ће бити речи у наставку текста.

Дванаест календарских икона, свака за по један месец у години, значајних димензија (94.7–95.7 × 66–67.4 cm), закачено је на дванаест стубова који деле централни од бочних бродова цркве Свете Катарине.⁴² Према постојећој традицији, оне од памтивека нису промениле своје место. Смештај ових икона јединствен је у источнохришћанском свету и није познат ниједан други пример из истог или доцнијег времена који указује на такву употребу календарских икона. На овим иконама, издељеним у по шест правилних хоризонталних регистара, светитељи су приказани у стојећем положају, по петнаест фигура у реду. Мајестетичност и положај фигура указују на провинцијског уметника који се угледао на уметност престонице Царства, те су стога ове иконе, на основу њихових стилских карактеристика, датоване у XII столеће.⁴³ Из истог времена су и четири двостра-

⁴¹ Тако се на панелу на којем су свети који се прослављају од марта до краја маја налазе четири овакве композиције. *Ibid.*, 96 (4. април, свети Теодул и Агатопис), 98–99 (16. април, свети Леонид, Хариеса, Нунехија и Галина, са каменом око врата), 104–105 (17. мај, свети Солохон Египћанин, Пафамир и Памфалон), 107 (29. мај, Теодосија из Цезареје Палестинске).

⁴² Sotiriou, *Icônes du mont Sinai I*, figs. 126–130 (репродуковане су иконе за месец фебруар, мај и јул); *idem*, *Icônes du mont Sinai II*, fig. 4, 117–119; Weitzmann, *Icon Programs*, 108, fig. 37 (репродукована је икона са светима за месец јануар).

⁴³ Sotiriou, *Icônes du mont Sinai I*, 119. Вајцман на основу стилских карактеристика наративних сцена предлаже да се ова икона датује у сам почетак XIII века. Weitzmann, *Icon Programs*, 112.

не календарске иконе за месеце од јануара до априла, некада део целине од дванаест икона, које су стилски блиске монашкој уметности Палестине. Ове иконе су значајно мањих димензија (око 25 × 15 cm) од оних смештених у храму.⁴⁴ Оне са једне стране имају приказе светитеља, а са друге христолошке сцене, чиме су у њима сједињена два циклуса – менолошки циклус непокретних празника и пасхални циклус покретних празника. Судаћи по каснијим примерима сличних, знатно млађих, календарских икона из Новгорода и Суздаља,⁴⁵ те су иконе чуване у посебним кутијама/ковчежићима, и почетком сваког месеца је на проскинитар изношена икона за тај период године.⁴⁶ У прилог тој хипотези иде и чињеница да ове иконе нису биле међусобно спојене. За разлику од иконографије монументалних календарских икона где су светитељи приказани као стојеће, хијератичне фигуре, на овим мањим иконама, помало изненађујуће, заступљеније су наративне композиције (сл. 14). Управо је такав био случај са избором илустрације за 13. дан јануара. На икони за месец јануар, која се налази на стубу храма Свете Катарине, Ермил и Стратоник су приказани на средини трећег регистра, и то Ермил као голобради ђакон са дарохранилницом у левој руци, а Стратоник као мученик средњих година обучен у хитон и химатион са крстом у десној руци. На мањој икони се сликар, међутим, определио да представи тренутак њиховог страдања – један свети је приказан у реци, док другог целат баца у њу – према већ познатом моделу који је преузет из сликаних царских менолога (сл. 15).

⁴⁴ Са задње стране ових икона су сцене из циклуса Христових страдања. Sotiriou, *Icônes du mont Sinaï I*, figs. 126–130, figs. 144–145; idem, *Icônes du mont Sinaï II*, 123 ff; Weitzmann, *Icon Programs*, 108–109, fig. 38 (репродукована је икона са светима за месец јануар).

⁴⁵ Лазарев, *Сѣраницы истѳории новѳгородской живописи*.

⁴⁶ О овој пракси сведочи опис антиохијског епископа Макарија, који је посетио Русију средином XVII века и том приликом, између осталог, забележио: „Знай, что в этой великой церкви, а также в соборах Архангельском и Благовещенском и во многих больших церквах и монастырях находятся ковчеги наподобие книги, крытые бархатом или парчой, посеребрённые и позолоченные. Они заключают в себе двенадцать изящных икон на тоненьких дощечках, на каждой иконе с обеих сторон изображены святые одного месяца; или ковчег заключает в себе шесть образов, и тогда на каждой стороне образа бывает изображение святых одного месяца. Эти ковчеги именуются годовыми, ибо в них заключаются иконы всех святых, коих память совершается в течение дней года, со всеми господскими праздниками, семью (вселенскими) соборами и иными праздниками и святыми, греческими и русскими. В каждой церкви имеется не один такой ковчег, но три и четыре, разных видов и размеров. Они хранятся на полках аналоев, покрытых пеленой и стоящих перед дверьми алтарей. Экклезиарх вынимает икону каждого месяца и кладет лицевою стороною (на аналой), оставляя до конца месяца. После него вынимает другую. Перед ней всегда стоит свеча.“ Алеппский, *Путешествие Анѳохиѳскойѳ ѳаѳириарха*, 130.

Сл. 14. Синај, манастир Свете Катарине, двострана минејна икона за месец јануар, XII век

Сл. 15. Страдање Ермила и Стратоника (деталј сл. 14)

Ван Синаја и контекста календарских икона није позната ниједна друга средњовековна иконописана представа београдских мученика. Када је пак реч о монументалном сликарству, према данашњем нивоу сазнања, најстарије представе Ермила и Стратоника потичу из средине XI века, када су двојица светих насликани у цркви Свете Софије у Кијеву. Поред мозаика који су изведени на зидовима у периоду између 1043. и 1046. године, у наредним деценијама је на сводовима и у куполама монументалног катедралног храма кијевских кнежева изображено готово осам стотина

светитељских ликова, међу којима и они београдских мученика. Њих двојица су насликани на јужној унутрашњој галерији, у пролазу између два западна травеја.⁴⁷ У самом луку пролаза су приказани свети Ермил на левој половини и свети Созонт на десној, обојица као допојасне фигуре. Испод њих су приказане стојеће фигуре два светитеља у орнату ратника, крај којих се, нажалост, нису сачували натписи. Према најновијим истраживањима, светитељ представљен испод Ермила може се идентификовати као свети Стратоник, док је преко пута њега, а испод светог Созонта, по свему судећи, приказан свети Лукилијан/Лукијан. Допојасна фигура младог и безбрадог Ермила, кратке смеђе косе са тонзуром, у ђаконском орнату – зеленкастим стихаром и ораром преко левог рамена – са дарохранилницом у левој руци, представљена је на црвеноокер позадини и уоквирена смеђим рамом (сл. 16). Крај његовог лика је очуван натпис на грчком језику: Ο Α ΕΡΜΥΛΟΣ. Стратоник је приказан као средовечни ратник, густе таласасте косе дужине до испод ушију и кратке браде, одевен у ружичасти хитон са богато украшеним наруквицама и огрнут плавим плаштом са тавлионом који је везан на десном рамену (сл. 17). У десној руци, стегнуте шаке у висини груди држи крст, симбол свог мученичког страдања.

У годинама након 1185. Ермил и Стратоник су се нашли међу мученицима насликаним у медаљонима у потрбушју северног лука јужне, Богородичине капеле манастира и цркве Светог Јована Богослова на Патмосу. Медаљони са ликовима двојице светитеља су смештени на два краја лука, док су

⁴⁷ Герасименко, Захарова, Сарабьянов, *Изображения святыих во фресках*, 45–47, сл. 20, 22.

Сл. 16. Кијев, Света Софија, свети Ермил, средина XI века

између њих насликани они са приказима седам ефеских младића.⁴⁸ Ермил и Стратоник су приказани као мученици, обучени у тунике украшене наруквицама и оковратницима и огрнути плаштемима са тавлионима закаченим на десном рамену. Обојица су представљени као мушкарци средњих година, са брковима и кратком брадом, таласасте косе дужине до испод ушију, која Ермилу пада до половине чела (сл. 18, 19). У десној руци, у висини груди, носе бели крст, симбол своје мученичке смрти. Крај оба лика су сачувани натписи.

На самом крају XII века, 1199. године, осликана је црква Светог Спаса на Нередици, задужбина новгородског кнеза Јарослава Владимировича, у којој је приказан и свети Стратоник.⁴⁹ Његова стојећа фигура се налази у средишњем делу јужног зида, у трећем регистру одоздо, са источне стране прозора. Стратоник је приказан као мушкарац средњих година кратке зашиљене браде и кратке косе зачешљане иза ушију. Приказан је као војник-мученик, обучен у панталоне украшене бисерима, кратку белу тунуку са бордуром и наруквицама. Плашт завезан на средини груди му је пребачен иза десног рамена. Око главе, попут других светих ратника насликаних у Нередици, има венац украшен бисерима, а у десној руци у висини груди носи мученички крст. Са леве и десне стране његове фигуре стоји натпис на грчком језику. Свети Стратоник је насликан у јужном тренасепту, у делу храма у којем су приказани и други свети ратници, и то као један неидентификовани ратник у истој зони са друге стране прозора, док су у регистру изнад насликани свети ратници

Сл. 17. Кијев, Света Софија, свети Стратоник, средина XI века

⁴⁸ Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο*, 220–221, εικ. 2 (по. 33, 41), 31 (са старијом литературом); Kollias, *Patmos*, P. 14. Plan N33, 41. fig. 14.

⁴⁹ Пивоварова, *Фрески цркве Спаса на Нередице*, 32, 141 (бр. 251), ил. 132, 207.

Сл. 18, 19. Патмос, црква Светог Јована Богослова, свети Ермил и свети Стратоник, после 1185. године

под аркадама, међу којима су свакако свети Прокопије, Теодор и вероватно свети Ђорђе.⁵⁰ Познато је да су се у византијским календарима поред мученика из Београда прослављала још двојица светих по имену Стратоник,⁵¹ али је на овом месту вероватно насликан сапатник светог Ермила. Посредно у прилог томе говори и податак да је недалеко од Стратоника, у медаљону на западној страни југоисточног ступца приказан свети Созонт,⁵² исти онај светитељ који је заједно са београдским мученицима био приказан у кијевском храму Свете Софије.⁵³

Временски не много удаљен од претходно поменутих примера јесте првобитни фреско-ансамбл Богородичине цркве у Студеници (1208–1209). Као што је на то већ скренута пажња, представа светог Ермила са Патмоса, будући хронолошки блиска времену осликавања Студенице, могла би говорити у прилог претпоставци да је лик овог мученика био део првобитног сликаног програма задужбине родоначелника светородне династије Не-

⁵⁰ *Ibid.*, 140 (бр. 246–248), ил. 149, 207.

⁵¹ Један свети Стратоник се прослављао 17. августа (*Syn CP*, coll. 905–908; Matheos, *Le typicon de la grande église I*, 376), а други 31. септембра (*Syn CP*, col. 90).

⁵² Пивоварова, *Фрески цркви Спаса на Нередице*, 32, 144 (по. 271), ил. 16.

⁵³ Cf. *supra*.

мањића.⁵⁴ Наиме, лик светог Ермила налази се у Студеници на источној страни југозападног пиластра, непосредно изнад представе Богородице Студеничке, али у слоју сликарства из 1568. године (сл. 20). Свети је овде представљен као старац, дуге седе браде раздељене по средини и дуге седе косе са увојцима који му падају низ рамена. Обучен је у ружичасту тунику украшену наруквицама, окрватником, перибрахионима и бордуром и зелени огртач са округлом, бисерима оперваженом копчом на грудима и тавлионом. Отвореном десном шаком у висини груди придржава врх белог крста који држи левом руком прекривеном огртачем. Око нимба се налази сигнатура: с(ве)тѣи/ермиль.⁵⁵ На овом месту је лик светог Ермила близак представама светих монаха које су коју годину раније насликане у припрати Пећке патријаршије,⁵⁶ и у том смислу је мало вероватно да је он првобитно био на такав начин насликан, будући да је у време живописања Студенице приказиван као млади мученик, односно ђакон. Није могуће утврдити да ли је и где у Студеници био приказан и Стратоник. Крај Ермила је насликан Свети Јустин,⁵⁷ који са Ермилом има заједничко то да су обо-

Сл. 20. Студеница, Богородичина црква, свети Ермил, 1568. год.

⁵⁴ Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 179–180 (необјављена докторска дисертација).

⁵⁵ Петковић В., *Манастир Студеница*, 50.

⁵⁶ О овоме даље у тексту.

⁵⁷ Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 180–181.

јица светих у синаксару *Тийика Велике цркве* прослављани истог дана, 1. јуна, било да је реч о Јустину Филозофу, или пак о Јустину Мученику.⁵⁸ Изнад Ермила се нашла фигура светог Лукијана,⁵⁹ односно Лукилијана, истог оног мученика који је у кијевској Светој Софији насликан заједно са Ермилом и Стратоником.⁶⁰

Иако је по свој прилици чинио део програма првобитног сликарства Богородичине цркве, чији је творац био ондашњи студенички архимандрит Сава Немањић, лик светог Ермила неће заживети у српској средини током XIII столећа.⁶¹ Он је ипак, заједно са Стратоником, приказан у неколико храмова у наредном столећу. Наиме, током XIV века су се нова богословска и уметничка схватања одразила на иконографски програм српских храмова. То је период током којег се умножавају Христови и Богородичини циклуси, као и број појединачних фигура светитеља, а у припратама слика Календар.⁶² Стога је Ермил нашао место у сликаној декорацији наоса Старог Нагоричина, а заједно са својим састрадалником и у сликаном менологу истог храма, а потом су двојица светих насликани у Дечанима и доцније у Раваници и Ресави.

Црква посвећена светом Ђорђу у Старом Нагоричину једна је од многобројних задужбина краља Милутина (1282–1321). Саграђена је 1312–1313. године на темељима старијег храма. Краљ Милутин је за њено осликавање ангажовао солунског сликара Михаила Евтихијевог, односно сина Евтихијевог,⁶³ који је овај посао окончао 1317. или 1318. године. Ермил је приказан поред свете Зиновije на јужној страни југоисточног ступца, и то у зони испод највише.⁶⁴ Мада је у истом појасу, само на северној страни овог ступца, насликан Свети Јустин Филозоф,⁶⁵ не стиче се утисак да је постојао одређени критеријум на основу којег су бирани светитељи приказани на овом месту. Штавише, сапатник свете Зиновije, њен брат, свештеномученик Зиновije, са којим је уобичајено сликана у пару, приказан је на јужној страни североисточног ступца у истој зони као и његова сестра.⁶⁶

⁵⁸ Mateos, *Le typicon de la Grande Église*, 302.

⁵⁹ Живковић, *Најстарије зидно сликарство*, 177–179.

⁶⁰ Петковић С., *Зидно сликарство*, 123.

⁶¹ О светитељима посебно поштованим и сликаним у српској средини в. Прерадовић, Милановић, *Ојшњехришћански светици*, 103–117.

⁶² Војводић, *Српска уметносћ*, 271–297, посебно 275–281.

⁶³ За то да је реч о једном сликару, а не двојици под именима Михаило и Евтихије, како се то дуго сматрало у литератури, в. Марковић, *Уметничка делатносћ Михаила и Евтихија*, 95–112.

⁶⁴ Тодић, *Старо Нагоричино*, 78.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*

Поред њега, међутим, није насликан, како би се могло очекивати, Ермилов састрадалник, већ свети Парамон.⁶⁷ У истом храму је у оквиру сликаног Календара своје место нашла композиција страдања београдских мученика. Нагорички Календар углавном следи комеморације светитеља према *Цариградском синаксару*, мада се у њему запажају и извесни оријентални, палестински утицаји.⁶⁸ Такође, на овом месту су легенде уз илустрације написане на грчком језику, па тако за 13. јануар стоји: ὁ ἅγιος Ἐρμιλος κ(αὶ) Στρατόνικος ἐν τῷ βῆθῳ.⁶⁹ Сцена страдања београдских мученика насликана је на јужном зиду јужног дела припрате у трећој зони (сл. 21). Двојица светих, један млађи, кратке браде и кудраве мрке косе дужине до испод ушију, и други, седе косе и седе, кратке заобљене браде и дркова, приказани су у води, из које им вире само главе и нага рамена. Иконографски, ова композиција најближа је представи страдања београдских мученика на синајском хексаптиху (сл. 13).⁷⁰

Сл. 21. Старо Нагоричино, страдање Ермила и Стратоника, 1317/1318. год.

Сва је прилика да је приказ страдања београдских мученика имао своје место и у неколико година млађем сликаном Календару Грачанице, будући да је утврђено да су нагорички и грачанички менолог имали исти архетип, како у иконографском, тако и у литерарном погледу.⁷¹ Нажалост, у овом храму није сачуван део Календара са илустрацијама за јануар, који је био насликан на источном зиду спољне припрате.⁷²

Календар је био насликан и на зидовима, стубовима и сводовима монументалне спољне припрате Пећке патријаршије, за чију је изградњу заслужан

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*, 116.

⁶⁹ Мијовић, *Менолої*, 271; Тодић, *Старо Нагоричино*, 83.

⁷⁰ Cf. *supra* 110.

⁷¹ Мијовић, *Менолої*, 35–40, посебно 35.

⁷² Мијовић, *Менолої*, 295; Тодић, *Грачаница. Сликарсџиво*.

Сл. 22. Пећка патријаршија, припрата, страдање Ермила и Стратоника, 1567. год.

епископ Данило II (1324–1337), али нема трагова који би то потврдили. На том месту је, међутим, сачувано сликарство из 1565. године, када је менолог пећке припрате насликао, вероватно, зограф Лонгин.⁷³ Месец јануар, дани од 1. до 19. јануара, у оквиру пећког сликаног Календара насликан је у северном травеју источног брода припрате, и то на његовом западном и северном зиду. Страдање Ермила и Стратоника се налази на крајњем северном делу западног зида, у стопи лука, и њоме је, како је то уобичајено, илустрован 13. јануар. Сцена је смештена у брдовит пејзаж (сл. 22). Испод

⁷³ За то да је Лонгин насликао пећки Менолог в. Мијовић, *Менолој*, 89–90; Петковић С., *О фрескама XVI века*, 60–62, 64, 65; Бурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 255–258, 264–265; Тодић, *Српски сликари*, 311, 314.

Сл. 23, 24. Дечани, свети Ермил и свети Стратоник, 1345–1347. год.

планина насликаних ружичастим и мрким тоновима, две трећине композиције заузима река у којој се утапају двојица мученика. Они су одевени у дугачке ружичасте тунике и на ногама носе црне чизме. Један светитељ је приказан као голобради младић кратке смеђе косе, а други као мушкарац средњих година са кратком заобљеном смеђом брадом и косом уредно зачешљаном иза ушију. Изнад композиције је натпис на српскословенском: иг · стын мочѣнїкъ ермыла и стратоника.

Најмонументалнији српски средњовековни сликани Календар јесте онај насликан у припрати Пантократоровог храма у Дечанима (1345–1347). Нажалост, део Календара за месец јануар који се налазио на јужном и западном зиду јужног брода у потпуности је уништен, па тако, између осталих, недостаје и илустрација за 13. јануар, смештена у четврту зону западног зида јужног брода.⁷⁴

Са друге стране, међу многобројним ликовима светитеља насликаним на најнижим зонама зидова, на ступцима и у потрбушју лукова наоса и боч-

⁷⁴ Кесић-Ристић, Војводић, *Менолої*, 394.

Сл. 25. Црква Светог Николе у Плаци, свети Ермил, Стратоник и Трифун, 1337–1338. год.

них параклиса нашли су се и београдски мученици. Њихове фигуре су смештене у потрбушје лукова уз југозападни стуб, изнад пролаза из западног травеја у параклис Светог Николе. Како је то запажено, на овом месту је сликар направио грешку и, супротно уобичајеној пракси да се мученици који су страдали заједно и сликају један поред другог, раздвојио фигуре београдских мученика. Тако је Стратоник насликан у пару са Полијевктом, а свети Ермил са Теопемптом.⁷⁵ Њихова имена су написана на грчком, а не на српском језику. Упркос томе што живописац није насликао у пару Ермила и Стратоника, чини се да се у избору светитеља насликаних у потрбушјима два југозападна лука руководио датумима њихових помена, будући да се сва четворица светих прослављају у првој половини јануара, Теопемпт 5. дана у месецу, а Полијевкт 9. Није немогуће ни да је дошло до омашке у исписивању сигнатура, будући да су и Ермил и свети Полијевкт, који је насликан у пару са Стратоником, приказани као млади, голобради мученици у патрицијској одећи. Наиме, свети Ермил је приказан у ружичастој тунци украшеној бордуром, наруквицама, перибрахионом и оковратником (сл. 23). Преко левог рамена му је пребачен зелени плашт са бордуром и белом поставом. У десној руци подигнутој у висини рамена носи мали бели крст, симбол своје мученичке смрти. Приказан је као голобради младић, смеђе таласасте косе дужине до врата, подељене на средини и зачешљане иза ушију. Стратоник је пак приказан као мушкарац средњих година, мрке заобљене браде средње дужине и таласасте мрке косе, са увојцима који му падају

⁷⁵ Марковић, *Појединачне фигуре*, 256–257.

низ врат (сл. 24). Он носи плаву туну са бордуром, наруквицом и перибрахионом и ружичасти плашт са бордуром, закопчан на десном рамену. У десној руци, спуштеној уз тело, држи мали бели крст.

Готово све познате представе београдских страдалника из XIV века јесу њихови прикази у српском сликарству. Изузетак је црква Светог Николе у Плаци у области Мани на Пелопонезу (сл. 25), где су насликани у слоју сликарства из времена њене обнове (1337–1338).⁷⁶ Крајем тог столећа, Ермил и Стратоник су се нашли међу фигурама светих приказаних у Раваници (око 1385) кнеза Лазара. Они су насликани на западној страни северозападног ступца, и то Стратоник у реду стојећих фигура, а Ермил изнад њега у медаљону.⁷⁷ Неколико десетлећа доцније, у Манасији (око 1417), задужбини и маузолеју деспота Стефана Лазаревића, београдски мученици су представљени једнако као и у цркви деспотовог оца, међу светитељима насликаним у медаљонима на јужној страни југозападног ступца.⁷⁸ У овом храму је поуздано идентификован свети Ермил (сл. 26), па се стога са правом сматра да је испод њега насликан његов састрадалник (сл. 27).

⁷⁶ Mouriki, *The Frescoes of the Church of St. Nicholas at Platsa*, 30, 51, fig. 101.

⁷⁷ Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, 43.

⁷⁸ Проловић, *Представе мученика у Ресави*, 198–199, цр. 7; Стародубцев, *Српско зидно сликарство*, 140, п. 650; Prolović, *Resava*, 304–305.

Сл. 26, 27. Манасија, свети Ермил и Стратоник, око 1417. год.

Сл. 28, 29. Дионисијат, свети Ермил и Стратоник, 1547. год.

У овим храмовима се запажа промена у Ермиловој иконографији. Он, наиме, није приказан као голобради младић или ђакон, већ као мушкарац средњих година са брадом. Таква његова иконографија се задржала и у поствизантијском монументалном сликарству Свете Горе, где су двојица мученика насликани руком Теофана Критског у Ставроникити (1546)⁷⁹ и годину дана касније у Дионисијату, за чије је осликавање био задужен сликар Зорзи, такође са Крита, где је, међутим, Стратоник насликан као голобради младић (сл. 28, 29). Двојица београдских мученика су насликани и међу светитељима приказаним на ступцима цркве Светог Николе у Хопову (1608), Стратоник на северној страни југоисточног ступца, а Ермил на западној страни североисточног ступца (сл. 30, 31).⁸⁰

Када је пак реч о иконопису поствизантијског периода, Ермил и Стратоник су сликани у оквиру календарских икона, првенствено руских, какав је, примера ради, монументални диптих из прве половине XVI века, данас у Музеју икона у Реклингхаузену (Ikonen-Museum, Recklinghausen).⁸¹ Мада није сачувана минејна икона за месец јануар из познате колекције

⁷⁹ Chatzidakis, *The Cretan painter Theophanis*, 23, 57, fig. 200.

⁸⁰ Петковић С., *Зидно сликарство*, 207.

⁸¹ Boberg, *Ermilus (Hermylus) und Stratonikus*.

Сл. 30, 31. Хопово, свети Ермил и свети Стратоник, 1608. год.

икона строгановске сликарске школе,⁸² у познатом приручнику за сликање икона (тзв. „Строганов“) са краја XVI и почетка наредног века, који поред кратких иконографских упутстава садржи илустрације за сваки дан у години, стоји да се Ермил слика у ђаконском образу, а Стратоник као мученик.⁸³ На цртежу придруженом тексту Ермил је приказан као безбради младић, кратке кудраве косе, а Стратоник као мушкарац у зрелим годинама, заобљене браде и са великим залисцима (сл. 32). Међутим, колебања у њиховој иконографији, која се запажају од XIV века, огледају се и у описима ових светитеља у познатим иконографским приручницима. Наиме, у

⁸² https://www.museumofrussianicons.org/wp-content/uploads/2016/09/The_Stroganov_Minuya_Icons.pdf [приступљено 6. 4. 2021]

⁸³ *Stroganow Ikonenmalerhandbuch*, 184–185. Да двојицу светих треба сликати као младиће, и то Ермила без браде, а Стратоника са тек изниклом брадом стоји у једном старијем сликарском приручнику (Евсеева, *Афонская книга образцов XV в.*, 268/Бр. 113/13.)

Сл. 32. Строганов приручник за сликање икона, свети Ермил и Стратоник, крај XVI – почетак XVII века

Ермил био ђакон, двојица светих су углавном приказивани, посебно у монументалном сликарству, у оквиру опште категорије страдалника за Христову веру, и то најчешће у медаљонима. Изузетак је Ермилова представа у цркви Свете Софије у Кијеву, где је насликан у ђаконској одежди. Будући да се двојица београдских мученика по правилу представљају у пару, Ермил никада није сликан у близини олтара заједно са другим свештенослу-

сликарским ерминијама у одељку са описима мученика стоји да се Ермил слика као старац округле браде, а Стратоник као голобради младић,⁸⁴ док у делу посвећеном илустровању Календара стоји да се за тај дан (13. јануар) слика њихово страдање у реци или Ермил као ђакон „тек проникле браде“, а свети Стратоник као старац заобљене браде.⁸⁵

Све претходно речено показује да Ермил и Стратоник припадају групи Христових страдалника који су сасвим ретко сликани током средњег века. Будући да су, услед најезде варвара на простор централног Балкана, њихове мошти из гробнице недалеко од Сингидунума пренете у Цариград, култ ове двојице мученика временом је у потпуности ишчезао са места њиховог страдања. С обзиром на сложене историјске околности, он на том месту није могао да оживи ни у време значајних обнова ранохришћанских култова у XI веку, када је Београд био византијско погранично утврђење, а ни касније. Иако је Ер-

⁸⁴ У складу са таквом иконографијом београдских мученика изнета је и хипотеза о њиховој представи на једној двостраној минијатурној икони сликара Радула из Збирке Старе цркве у Сарајеву: Марковић, *Поводом нове књије*, 152. fig. 2a.

⁸⁵ Медић, *Сѣтари сликарски љручници II*, 200–201 (Први јерусалимски рукопис, 1566), 374–375 (Књига попа Данила, 1674), 519, 543 (Ерминија породице Зографски, 1728); Медић, *Сѣтари сликарски љручници III*, 402–403, 492–493 (Ерминија Дионисија из Фурне, 1730–1733).

Сл. 33. Зоран Михајловић, свети Ермил и Стратоник, мозаик на фасади горионика за свеће цркве свете Петке на Калемегдану, 2014. год.

житељима.⁸⁶ Поред појединачних фигура Ермила и Стратоника, у оквиру сликаних менолога, у монументалном и минијатурном сликарству, као и у иконопису, приказивана је и сцена њиховог утапања у реци. Ова композиција се јавља у две варијанте: у једној, где су приказане целе фигуре страдалника, било да се обојица даде у реци или да једног од њих целат баца у Дунав, и у другој, сведенијој, где су у води насликане само њихове главе.

⁸⁶ Пример једног другог ранохришћанског мученика – ђакона Исавра, чији је култ заживео тек у XI веку, показује да је он, иако ретко, приказиван заједно са другим свештенослужитељима у олтарском простору или недалеко од њега, на месту уобичајеном за сликање ђакона. Прерадовић, *Кулиј и иконографија*, 1–12.

Сл. 34, 35. Храм светог Саве, свети Ермил и свети Стратоник, 2020. год.

Мада је захваљујући тексту њиховог житија познато да је Ермил био младић, на шта упућује и његов статус ђакона, а његов тамничар, војник Стратоник, свакако мушкарац у зрелим годинама, познати сликани примери, као и иконографски приручници из поствизантијског периода, показују да је с временом практично дошло до замене/инверзије њихових физиономија. Стога се од XIV столећа Ермил све чешће сликао као мушкарац средњих година, чак и као старац, а Стратоник као младић. Отуда не изне-

нађује ни то што у савременим сликаним програмима храмова Београдско-карловачке архиепископије, где су онедавно учињени напори да се култ Ермила и Стратоника обнови, још увек није устаљен иконографски образац по којем се ова двојица мученика приказују (сл. 33, 34, 35). Уз савремене представе Ермила и Стратоника се понекад истиче то да је реч о мученицима београдским што, међутим, није био случај током средњег века.

REPRESENTATIONS OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN THE MIEVIAL ART OF THE EASTERN CHRISTIAN WORLD

Dubravka Preradović

Although few, the surviving representations of saints Hermylos and Stratonikos are found in both miniature and monumental painting, as well as on calendar icons. The two saints were shown as martyrs with no special attributes, either as a pair or individually. More rarely, St. Hermylos could be depicted as a deacon. Besides their representations as holy martyrs, scenes of their joint martyrdom by being drowned in the Danube appear in painted calendars and menologia.

The earliest known depiction of Hermylos and Stratonikos, a scene of their martyrdom, is in the most ornate Byzantine liturgical manuscript – the famous Menologion of Basil II (976–1025), now in the Vatican Library (gr. 1613, f. 314). The illustration, signed by painter Michael of Blachernai, reflects the text of their short prologue *vita*. A wavy river runs through a craggy landscape, swallowing one of the martyrs while, on the left bank, an executioner pushes the other martyr into the whirling waters. Both are nude save for white loincloths around their hips; their arms are tied on their backs, and each has a stone around his neck. A literal copy of this miniature appears in the so-called Imperial Menologion (Baltimore W 521, fol. 88r). The scene of the martyrdom of Hermylos and Stratonikos resurfaces in miniature painting almost three centuries later, in an illustrated calendar from Thessalonike (Bodleian Library MS Gr. th. f. 1, fol. 24v). This illustration is heavily damaged, but it is still possible to discern the craggy landscape and the running river, with the floating body of one martyr in the water and the half-length figure of the other on the river bank.

Besides in execution scenes, in illustrated manuscripts, icons and monumental painting, Hermylos and Stratonikos could be shown as Christ's martyrs wearing patrician clothing: tunics and cloaks decorated with *tablia*. That is how they were depicted in two illustrated menologia of Symeon Metaphrastes (Sinai, gr. 512, fol. 2v; Marciana gr. Z 585 (=829), fol. 54v), dated to the middle and second half of the eleventh century, respectively, and in an eleventh-century evangelistary (Vatican gr. 1156, fol. 294v). Hermylos could sometimes be shown in deacon vestments, which is how he appears in a January menaion dated to the thirteenth century (Paris, gr. 1561, fol. 61r).

Concurrently with the creation of Metaphrastes' illustrated menologia, in the monastic milieu, more specifically at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, at the time under the jurisdiction of the Patriarch of Jerusalem, calendar icons unique in medieval Eastern Christian art were painted in the eleventh and twelfth century. These icons include representations of the Belgrade martyrs. One of the earliest (if not the earli-

est) extant example of these menaion icons is a modestly sized diptych (each panel measures 24 x 36 cm) with representations of saints for every day of the year and a few narrative scenes. The left panel of this diptych has eight registers with figures of saints celebrated in the first half of the liturgical year, including Hermylos and Stratonikos, shown here with no distinctive attributes. Hermylos as a deacon and Stratonikos as a medieval martyr appear on the January icon from a set of twelve calendar icons (twelfth century) hung on the twelve pillars separating the nave from the nave-aisles at the catholicon of the Monastery of St. Catherine. Four small double-sided calendar icons (measuring approximately 25 x 15 cm) for January to April date from the same period. These icons feature figures of saints on one side and Christological scenes on the other. The January icon shows the moment of Hermylos and Stratonikos' martyrdom based on the well-known model adopted from painted imperial menologia. The scene of their execution also appears on a well-known Sinai hexaptych with inscriptions in Greek and Georgian (late eleventh or early twelfth century). Here the artist showed two busts with golden haloes in a blue field with waves outlined in white. There is no known medieval icon representation of the Belgrade martyrs outside of Sinai and the context of calendar icons.

In monumental painting, according to the available knowledge, the earliest representations of Hermylos and Stratonikos date from the mid-eleventh century, when the two saints were painted in the Cathedral of St. Sophia in Kyiv. The pair is shown on the south inner gallery, in the passage connecting the two west bays. The passageway arch features Saint Hermylos in deacon vestments on the left side and Stratonikos below him. Sometime after 1185, Hermylos and Stratonikos were among the martyrs shown in medallions on the soffit of the north arch in the south chapel of the Mother of God at the monastery and church of Saint John the Theologian on the island of Patmos. Both are portrayed as middle-aged, with a short beard and moustache, and wavy, ear-length hair reaching halfway down Hermylos' forehead. Saint Stratonikos appears without Hermylos at the Church of the Transfiguration of Our Savior on Nereditsa Hill frescoed at the very end of the twelfth century (1199).

Chronologically close to the abovementioned examples is the ensemble in the original fresco layer at the Virgin's Church of Studenica (1208/1209). At Studenica, the image of Saint Hermylos is on the east side of the southwest pilaster, directly above the Virgin of Studenica, but in the fresco layer dating from 1568. Here the saint is old, with a long, white, bifurcated beard, and long white hair cascading down his shoulders. It is unlikely that he was originally depicted like this because, at the time of Studenica's frescoing, he was routinely shown as a young martyr or deacon. It is impossible to determine if (and if so, where) the frescoes of Studenica included a representation of Stratonikos.

Although representations of Saint Hermylos did not become widespread in the Serbian milieu in the thirteenth century, he does appear, together with Stratonikos, in a few fourteenth-century churches. In the fourteenth century, the iconographic pro-

grams of Serbian churches began to reflect new theological and artistic views. It was a period when Christological and Marian cycles were growing more and more extensive, and the number of individual figures of saints was multiplying. The Calendar was usually painted in narthexes. Hermylos found his place in the painted decoration of the naos of Staro Nagoričino, where he was also shown with his companion in the monastery's painted menologion. The pair was then painted in Dečani and, later on, in Ravanica and Resava.

At Staro Nagoričino, Hermylos is on the south side of the southeast pillar in the second zone from the top. The Calendar of the same church includes the scene of the martyrdom of the Belgrade pair of saints, iconographically most reminiscent of the one on the Sinai hexptych. The slightly younger Calendar at Gračanica probably also included the execution scene, but the frescoed illustrations for the month of January have been destroyed. It is highly likely that, in the 1330s, the Calendar was painted in the monumental exonarthex of the Patriarchate of Peć, but there is no evidence to confirm this hypothesis. The menologion in the Peć narthex seems to have been painted by the artist Longin during its restoration in 1565. The martyrdom of Hermylos and Stratonikos is in the far north part of the west wall, in the pier of the arch, and it is an illustration for 13 January, as per the usual custom. The painted Calendar of the Pantokrator Church in Dečani probably included representations of the two saints, but unfortunately, the part illustrating the month of January has suffered severe damage. On the other hand, the numerous saints painted at Dečani include the Belgrade martyrs. Their figures are found on the soffits of the arches adjacent to the southwest pillar, above the passage leading from the west bay into the parekklesion of St. Nicholas. However, the artist chose to separate them here, pairing Stratonikos with Polyeyktos and Hermylos with Theopemptos.

Almost all known fourteenth-century representations of the Belgrade martyrs are found in Serbian painting. A notable exception is the Church of Saint Nicholas (Agios Nikolaos) in Platsa in Mani in the Peloponnese, where they were depicted in the fresco layer painted during the restoration of the church (1337–38). In the late fourteenth and early fifteenth century, Hermylos and Stratonikos were included among the saints shown on the pillars of Ravanica (c. 1385), an endowment of Prince Lazar's, and Manasija (c. 1417), one of the foundations of Despot Stefan Lazarević. These churches reveal a noticeable change in Hermylos' iconography: he is no longer a beardless martyr or deacon but a middle-aged, bearded man. This iconography continued to be used in the Post-Byzantine monumental painting of Mount Athos, where the pair appears in Stavronikita (1546) and, a year later, Dionysiou, although Stratonikos is a beardless youth in the latter. The two Belgrade martyrs are among the saints that grace the pillars of the Church of St. Nicholas in Hopovo (1608): Stratonikos, shown as a young martyr, is on the north side of the southeast pillar, and Hermylos, an elderly man, on the west side of the northeast pillar. In Post-Byzantine icon-painting, Hermylos and Stratonikos were featured in calendar icons, primarily Russian ones, which retained their usual medieval iconography.

All of the above suggests that Hermylos and Stratonikos belong to the group of martyrs very rarely painted in the medieval period. After their relics were transferred to Constantinople from their tomb in the vicinity of Singidunum due to the barbarian invasions of the central Balkans, the pair's cult eventually disappeared at the site of their martyrdom. Given the complex historical circumstances, it could have hardly taken hold there during the eleventh-century revival of Early Christian cults, when Belgrade served as a Byzantine border stronghold, or later on. Although Hermylos had been a deacon, the pair was routinely shown, especially in monumental painting, within the general category of martyrs who fell for the faith, usually in medallions. An exception is Hermylos' representation in the Cathedral of St. Sophia in Kyiv, where he wears deacon vestments. Because the Belgrade martyrs were generally represented as a pair, Hermylos, although a deacon, was never painted in the sanctuary area with other members of the clergy. Besides the individual figures of Hermylos and Stratonikos, the scene of their drowning could appear in painted menologia, monumental and miniature painting, and icon painting. This composition has two variants: the first shows their full-length figures, either both drowning or one being thrown into the Danube; in the other, simplified version, only their heads are visible in the water.

Although their *Passio* informs us that Hermylos was young (which is also suggested by his status as deacon) and the soldier and prison guard Stratonikos a mature man, their known representations and Post-Byzantine iconographic manuals reveal a replacement or inversion of their physiognomies. From the fourteenth century, Hermylos increasingly appears as middle-aged or even elderly and Stratonikos as young.

It is, therefore, unsurprising that the modern-day painted programs of the Archbishopric of Belgrade and Karlovci, which has recently made efforts to revive the cult of Hermylos and Stratonikos, have yet to establish a standardized iconographic model for representing this pair of martyrs.

ХАГИОГРАФИЈА И ЛИТУРГИЈА

ΕΡΜΕΝΕΥΤΙΚΟΝ

ΣΤΡΑΤΩΝ

ΖΗΤΑΤΩΝ

ΑΓΙΩΝ

ТЕЧАШЕ МЕДОТЪЧНОЕ Ѡ ОУСТЪ ТВОИХЪ СЛОВО,
ГОРЕТЬ ОУНЫИНА СТРАТОНІКА, ТВОЕГѠ СОСТРАДАЛЬЦА,
ОУКРОЦІАЮЩЕЕ, КОПІЮЦАГѠ, ЕРМИЛЕ:
БЖЕ, БЛГОСЛОВЕНЪ СІИ ВО ВѢКИ.

ИЗЛИВАШЕ СЕ МЕДОТЪЧИВА ИЗ УСТИЈУ ТВОЈИХ РЕЧ,
КОЈА ЈЕ ГОРЧИНУ ОЧАЈА СТРАТОНІКА, ТВОГ САСТРАДАЛНИКА,
ЕРМИЛЕ, УКРОТИЛА И ОН ВАПИЈЕ:
БОЖЕ, БЛАГОСЛОВЕН СИ У ВЕКОВЕ.

Први тропар седме песме канона мученицима

МУЧЕЊА СВЕТИХ ЕРМИЛА И СТРАТЕНИКА

Дарко Тодоровић

Уз црквену химнику, свѣтачко житије (гр. βίος), или животопис свѣтитеља (хагиографија, гр. ἁγιογραφία), представља без сумње најоригиналнији и највиталнији жанр византијске књижевности. Историјско језгро најстаријих житија чине документарни записи о страдањима првих хришћанских мученика (гр. μάρτυρια, лат. acta martyrum). Писани без литерарних претензија, ови најранији *мартирологији* – или „мученија“, како гласи словенски превод грчке жанровске ознаке – одликовали су се једноставним језичким изразом, лишеним реторских украса и приступачним сваком, па и најнеобразованијем члану ранохришћанске општине. Првобитни мартирологији држали су се и једнако упрошћене композиционе схеме: иза кратког увода са неопходним подацима о свѣтитељевом пореклу и животу пре мучеништва долазило би сажето приповедање о његовом утамничењу и саслушању пред царским властима, претње и понуде да се одрекне Христове вере у име државног култа, и његово упорно и неустрашиво одбијање, за којим би следио живи приказ тортуре и погубљења. У лику свѣтитеља-мученика, међутим, не би требало тражити индивидуално-психолошке црте какве налазимо код јунака античке, Ксенофонтове или Плутархове биографије: пред нама су, као што је то исправно утврдио знаменити боландиста Иполит Делее (Hippolyte Delehaye, 1859–1941), не историјске индивидуе, већ *типични* – идеални обрасци узорног живота и још узорније страдалничке смрти у славу Христову.

Када су у време Константинових наследника архиви Царства постали доступни следбеницима нове религије, на светло дана изишли су и многи стари записници са саслушања хришћанских мученика II, III и првих деценија IV века. Објављени у изворној, нередигованој форми, без књижевне стилизације, па и без побожног коментара, ови „проконзуларни акти“ (лат. acta proconsularia) – сувопарни судски протоколи са њиховим стереотипним низањем питања и одговора у вербалном дуелу судије (цар, проконзул, префект) и окривљеног – послужиле затим као основ за изград-

њу новог књижевног жанра, а овај жанр временом ће проћи кроз значајну еволуцију, гранајући се у велики број посебних врста.

Тако, насупротив првобитним, „историјским“ мартиријима, који су били засновани на документарним случајевима мучеништва у претконстантиновском периоду (фр. *passions historiques*), Делее разликује и оне познијег датума (од IV в. па надаље), чији аутори нису били обични преписивачи и редактори архивске грађе, него прави писци-хагиографи, ствараоци понекад изразито оригиналних и књижевно успешних адаптација древне житијне грађе (фр. *passions artificielles*). Овде ваља нагласити да је аутор литерарне обраде често био и по више векова удаљен од догађаја и личности о којима је приповедао, тако да су историјска факта морала бити замењена његовим сопственим маштовитим додацима. Хагиограф је у ту сврху прибегавао устаљеним жанровским стереотипима: измишљао је питања и одговоре, пуштао је машти на вољу особито у призорима мучења и погубљења, а није презао ни од тога да многе већ готове епизоде и мотиве напросто преузме из многобројних постојећих приповести о страдањима легендарних мартира. Ова литерарна житија спајала су у себи неке особине плутарховске биографије (уравнотежена композиција, класицистички језик) са сижерним мотивима старе пустињачке повести и општом педагошко-морализаторском или панегиричком тенденцијом, карактеристичном и за друге родове византијске књижевности. Такав тип хагиографије добија свој класични лик у *Житију њрејодобној оца Анџионија* из пера Св. Атанасија Александријског (IV в.), ремек-делу источне хагиографије, које ће послужити као узор свим потоњим ауторима византијске и старе словенске житијне књижевности.

За византијску читалачку публику X и XI века, која је свој литерарни укусу неговала на хеленским класицима V и IV века пре н. е., језичко-стилски аспект једног старинског житија (које једва да је било нешто више од овлаш редигованог судског записника или анегдоте о пустињачком подвигу) стајао је у грубом раскораку са његовом благочестивом садржином. Велики подухват *меџафразе*, „превођења“ старе хагиографске баштине са штурог и мање-више немарног на високо стилизовани, реторски језик византијске уметничке прозе, заслуга је високог царског службеника (логотета) Симеона († око 1000), коме је традиција, уз светачки чин, доделила и почасни надимак *Метафраст*, „Преводилац“. У другој половини X века он је саставио велики хагиографски зборник *Менолої* (гр. Μηνολόγιον; ‘Месецослов’) са 148 текстова у 10 књига, обухватајући готово целу црквену годину (без последња четири месеца): сваком дану, изузев господњих празника, било је намењено у начелу по једно житије. *Метафраст* није свугде по-

ступао на исти начин: негде је његова интервенција била замашнија, мада никад није дирао у садржај старе повести, држећи се искључиво језика и стила; другде би, опет, била само делимична, док је само мали број житија био преузет у неизмењеној форми. *Менолої* је уживао огромну популарност у каснијим временима, о чему сведочи велики број његових проширених и скраћених издања.

Међу овим издањима, можда су најзанимљивији тзв. царски менолози из XI века, названи тако по карактеристичној молитви за цара којом се завршавало свако житије у њима. Као и Метафрастов зборник, и царски менолози се прилично слободно односе како према старом хагиографском предању, тако и према текстовима самог Метафраста, које дају у прерађеном и сажетом облику.

Житије које је пред нама припада предметафрастичком периоду и представља најранију верзију мартиреја двојице ранохришћанских светитеља Ермила и Стратоника, мучених и погубљених у Сингидунуму за царевања Галеријевог и Константиновог савладара Лицинија (308–324). О томе да су ова двојица локалних мартира уживала трајни углед међу Византинцима сведочи чињеница да је њихово легендарно житије – редиговано свакако пре VII в. (када се губи античко име Сингидунума, споменуто у тексту), а највероватније у VI в., ако не и раније – доживело у наредним вековима чак неколико литерарних обрада, проширења и скраћења.

Прва таква обрада имала је облик дужег наративног панегирика (под насловом Ἀθλησις μετ' ἐγκωμίου, 'Прење с похвалом'). Текст се јавља само једанпут, у рукопису из XI в. (Parisinus gr. 1449), са менологом за прву половину јануара. Има све одлике византијске реторизоване прозе обележене класицистичком благоглагољивошћу, тако далеком од трезвене (иако понешто неспретне) једноставности старинског житија.

За овим долази Метафрастова литерарна амплификација, која је нашла своје место у *Менолоїу* под датумом 13. јануар. Она је заступљена већим бројем рукописа, који нуде само незнатне варијанте. Објављена је у 114. тому Мињове *Грчке њаїролоїје* (Μαρτύριον τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου, PG 114, coll. 553B–565C).

Метафрастов текст је скраћен већ почетком XI в. и увршћен у царски менолог посвећен цару Михаилу IV Пафлагонцу (1034–1041), једном од безначајних епигона македонске династије. И овај, као и текст панегирика, сачуван је у само једној варијанти, у рукопису из XI в. пореклом из Патри-

јаршијске библиотеке у Александрији, сада у Уметничком музеју „Волтерс“ у Балтимору (Baltimorensis Walters 521). Балтиморски кодекс садржи месец јануар из царског менолога, са сажетком Метафрастовог текста и завршном молитвом за цара. Ова молитва обухвата седам редака чији иницијали – истакнути употребом великих слова – образују акростих ΜΙΧΑΝΛ Π, откривајући нам тако царско име и прво слово његовог надимка Παφλαγών.

Не задовољавајући се постметафрастичким скраћеним верзијама приповести о мучеништву светог Ермила и Стратоника, доцнији синаксари су уносили драгоцене допуне о различитим локалитетима у Цариграду и његовој околини, где никад није престао да се негује култ двојице сингидунумских мученика.

Евангелизација Сингидунума, на крајњем северу римске провинције Горње Мезије (Moesia Superior), пада у трећи век – век најдубље кризе и брзог смењивања војничких царева, махом неспособних да зауставе епохални процес унутрашњег и спољашњег осипања екуменске државе. Уз бројне култове увезене са Оријента, велики размах доживљава и хришћанство, које током III и почетком IV века стиче далеко највише присталица, да би временом постало најкрупнија опасност по традиционалну државну религију и укупно идеолошко устројство Царства. Мере које поједини цареви предузимају да би изишли на крај са изазовом нове експанзивне религије имају по правилу спољашњи, репресивни карактер и своде се на мање-више опсежне полицијске акције, прогоне и физичку ликвидацију најупорнијих међу следбеницима Христове вере. Прогони посебно добијају на замаху и ширини око половине III века, за царева Деција и Валеријана, да би – после привременог затишја иза 260, када цар Галијен издаје два едикта о толеранцији – били обновљени са још већом жестином под Диоклецијаном и његовим савладарима и наследницима. На Балкан, у област данашње Србије, нова религија стиже заједно с легијама доведеним са хеленистичког Истока, или са трговцима пореклом из истих крајева; на то указују како грчка имена првих хришћанских мученика у овим крајевима, тако и чињеница да су ови испрва малобројни сведоци (гр. μάρτυρες) нове вере махом били концентрисани по градовима или великим радилиштима у доњој Панонији и српском Подунављу (Сирмијум, Сингидунум, фрушкогорски каменоломи), не наилазећи на шири пријем код локалног становништва у унутрашњости провинције. Карактеристично је, такође, да је јужно од Дунава и у централним деловима Балкана христијанизација текла много спорије, свакако и због оштрих мера одмазде и сурових прогона које су

у овим областима спроводили њихови господари крајем III и почетком IV века – цареви Диоклецијан, Галерије и Лициније. Године 303. Диоклецијан издаје три антихришћанска декрета, које ће његов савладар, август Галерије, наредне, 304, допунити и четвртим, састављеним у посебно оштром и искључивом тону: поштовање паганског култа и, посебно, његових спољашњих, ритуалних форми (приношење жртве боговима, засипање олтар тамјаном и др.) постаје строга обавеза за све поданике Империје, а одбијање да се поступи у складу с царским указом повлачи казну смрћу или тешким принудним радом (истина, тек после редовног судског поступка и више пута поновљених понуда оптуженом да се одрекне Христове вере). Диоклецијанови едикти, као и онај Галеријев, били су примењивани строго и доследно као ниједан претходни, а велики прогон 303–311. одвео је у смрт небројене упорне следбенике Христовог наука, поред осталих и неке од најпознатијих светитеља источне цркве. Међу тзв. сремским мученицима, уз младог епископа Иринеја, ваља поменути и његовог ђакона Димитрија, погубљеног одсецањем главе године 304. или 305. у Сирмијуму. Одатле ће његов култ бити пренет у Солун (који га прихвата као свог патрона), да би се у наредном периоду проширио по читавом византијском Истоку. У Сирмијуму ће наћи смрт и један свештеник сингидунумске цркве, Монтан: он је почетком Диоклецијановог прогона (303) потражио уточиште у Панонији, где је ухваћен, мучен и напослетку бачен у Саву.

Чини се да овај последњи детаљ – светитељево утапање у реци – није био без извесног утицаја при хагиографском уобличењу легенде о двојници сингидунумских мученика, ђакону Ермилу и његовом пријатељу тамничару и потајном хришћанину Стратонику, пострадалим, према подацима старог мартрија, у једном од каснијих прогона из времена цара Лицинија. Истини за вољу, ни хронолошко везивање за цара чија се власт у време последњег великог прогона (320–324) није протезала на област Горње Мезије и Сингидунума (в. ниже, нап. 1), ни легендарни мотив утапања, нису подаци којима би ваљало поклонити поверење. Једва да би се ишта у овом тексту сатканом од општих места мартиролошке литературе могло прихватити као чињеница од историјске вредности. То би, евентуално, могло бити само необично прецизно лоцирање гробнице (па самим тим и светилишта) двојице мученика: на десној обали Дунава, 18 миља од Сингидунума (уп. нап. 37). Али текст који је пред нама и не би требало узимати као историјски извор, јер је његова документарна вредност, ако је и има, сасвим скромна. Вредност овог текста лежи пре у његовој књижевноисторијској посебности. Реч је, наиме, о ретком примерку предметафрастичке хагиографије, од које су нам остали само незнатни трагови: Метафрастов и каснији зборници сличног карактера учинили су излишним оно што у

литерарном погледу није могло задовољити рафиновани укус образованог Византинца познијих векова, па је самим тим било осуђено на заборав.

Старо житије сачувано је у пет рукописа:

- G = Glascuensis BE8x5 (XI в.)
- P = Parisinus gr. 513 (X в.)
- S = Parisinus suppl. gr. 1273 (XI в.)
- T = Taurinensis III B 31 (XV в.)
- V = Vaticanus gr. 1638 (XI в.)

Ваља напоменути да се Глазговски кодекс издваја једним бројем одличних лекција (уп. нап. 15 и 27) какве не налазимо ни у једном од преостала четири рукописа. Поред целовитих сведочанстава, позната су и три фрагмента: Parisinus gr. 2575A (палимпсест из XI в.), Vaticanus gr. 544 (палимпсест из X в.) и Vaticanus Palatinus gr. 428 (XI в.).

Превод је израђен према критичком издању Франсоа Алкена, који за основу свог текста узима рукоп. G: F. Halkin, *Trois textes grecs inédits sur les saints Hermyle et Stratonice martyrs à Singidunum* (Belgrade), *Analecta Bollandiana* 89/1–2 (1971), 5–45 (текст старијег житија на стр. 10–20).

Мучења светих Ермила и Стратеника

1. Кад Лициније¹ беше цар и бесно нападаше на благоверне слуге Христове и с великим трудом² ловљаше наречене хришћане плена ради, поклони се неки човек пред судиштем и, хотећи да тиранину учини по вољи,³ изве-

¹ *Лициније*, према класичном, византијском и старословенском – или *Лициније*, према традиционалном латинском изговору (Valerius Licinianus Licinius), римски цар, владао од 308. до 324. године. Због посебних заслуга у рату, Диоклецијан га је адоптирао, а Галерије прогласио за савладара у рангу августа (308). На Лицинијев подстицај, Галерије ставља свој потпис на едикт о толеранцији објављен у Сердици (Софији) године 311, чиме бива окончан велики прогон хришћана из 303–311, а хришћанство први пут у својој историји постаје *religio licita* („допуштена вера“). Разлози којима су се двојица царева руководила били су, дакако, политички а не верски: требало је привући на своју страну многобројне хришћанске поданике на Истоку и окренути их против Максимиана Даје, главног супарника у азијским провинцијама. После Галеријеве смрти (311), предузимљиви Лициније ступа у родбинске везе са Константином, чију сестру Констанцију узима за жену. Године 313. уклања Максимиана и стиче неограничену власт над источном половином Царства. Одредбе Миланског едикта, који је објављен исте године као побољшано и проширено издање сердичког, одмах су почеле да се примењују и у овом делу Империје (ваља истаћи да је управо Лицинијевом заслугом едикт био употпуњен и једним бројем рескрипата писаних у изразито прохришћанском тону). Али самодржачке амбиције врло брзо увлаче Лицинија у сукоб, а затим и у отворени рат са Константином. Претрпевши пораз 314. у бици код Цибала (Cibalae, дан. Винковци), Константинов зет губи готово сву власт над балканским земљама (изузев у трачкој дијецези). Године 320, иритиран аријанским спором, забрањује саборска окупљања епископима у свом делу Царства, уклања хришћане из свих јавних служби и отпочиње нови крвави прогон, који ће за последицу имати обновљени рат са Константином. Поражен у два биткама године 324, Лициније бива интерниран у Солуну, а после још једног неуспелог покушаја да се домогне власти, погубљен идуће, 325. године.

Лицинијево присуство у нашем житију не одговара историјској стварности. У време када је цар прогонио Христове следбенике (320–324), Горња Мезија и Сингидунум налазили су се изван његове контроле. Рани хагиографи, међутим, склони су да своје јунаке – ради што свечанијег утиска, а без много обзира према историјској веродостојности – изводе пред трибунал којим председава нико мањи до сам безбожни цар (Хадријан, Деције, Максимин или – посебно често – „нечестиви Лициније“).

² Иако слаб и немаран стилиста, аутор се повремено труди да својој фрази прида извесно достојанство и подигнутији, „учени“ тон. У ту сврху он посеже – махом невесто – и за понеком књишком конструкцијом: обично је то апсолутни генитив, који је у његово време (V–VI в.?) одавно изишао из живе употребе. У обртима Λικίνιου ... μαχκός κερρημένου („Кад Лициније ... бесно нападаше“) и ἔρωφ κερρημένου („с великим трудом“) исти партицип употребљен је двапут заредом у два различита смисла. Поред тога што звучи претенциозно и стилски рогобатно, то сведочи и о пишчевој несигурности у погледу значења и употребе одговарајућег глагола (χράσσει), као и саме партиципске конструкције (уп. гл. 3, нап. 7).

³ Уп. Дап 25, 9.

сти га говорећи му: „Постоји један од наречених хришћана – Ермил⁴ му је име – који је ђакон по чину.“ Кад чу за Ермила, разгневи се тиранин и нареди да Ермила одмах свежу и доведу на судиште. Приведу стражаре, а ови што су брже могли изврше шта им би заповеђено: оду, наиме, и потраже га, и пронађу Ермила где чини уобичајене молитве и моли се Богу; и приступивши, рекоше му: „Овамо, Ермиле, тражи те Ликиније цар!“ А Ермил, нимало не часећи, осени се крсним знаком и рече: „Нека буде воља Божја!“ И радосно иђаше са стражарима.

2. Саопште Ликинију да је Ермил ухваћен. А он заповеди да га доведу на судиште. И седе Ликиније на судиште и нареди да му приведу Ермила. Повиче гласник из свег гласа: „Нек се уведе Ермил!“ Кад уведоше Ермила, и овај стаде на судиште, рече му Ликиније: „Чујем, Ермиле, да си ти хришћанин.“ А Ермил одговори и рече му: „Не само да сам хришћанин него сам и служитељ (ђакон) Бога невидљивог.“ Ликиније рече: „Кад је тако, онда служи боговима!“ А Ермил одговори и рече му: „Изгледа ми да си глув или зацело безуман, или ништа не разумеш од онога што чујеш: рекох ти јасно и гласно да сам служитељ Бога невидљивог, који је саздатељ свих видљивих твари. Рекох ли ти зар да сам служитељ ових видљивих богова од дрвета и камена, које људи створише, а људи ће их и срушити?“ Разгневи се Ликиније на увреду, па нареди да га свуку и ударају меденим палицама по чељустима његовим, заповедивши гласнику да виче: „Ермиле, не вређај самодршца, него принеси жртву боговима и спаси своје тело!“ А Ермил, ударан, викаше из свег гласа: „На тебе ће Бог ударити, Ликиније тиранине, јер си напустио Саздатеља свога и клањаш се глувим и немим идолима, па и друге настојиш да наведеш на то злочестије. Ја пак не приносим жртве твојим боговима, хотећи да спасем душу своју.“

3. А Ликиније, изменивши се у лицу, рече: „Наређујем да испрва одлежиш у тамници три дана не би ли се тако, за време⁵ колико ти дадох, предомислио и покорио ми се за службу свим боговима.“ А Ермил рече: „Чини шта хоћеш. Ја сам, наиме, и сад и кроз три дана приправан на све муке које сте ми спремили ти и отац твој⁶ сатана!“ Изашавши пак и идући у тамницу,⁷

⁴ У овом, најранијем мартирију, као и у познијем панегирику Ἰακωβίτου ἐϋκωμίτου, светитељево име акцентовано је на антепенултими: Ἐρμιλλος (у неким рукописима Ἐρμιλλος), док је у царском менологу схваћено као пропериспоменон: Ἐρμιλλος.

⁵ ἐνδιωρία („временски интервал“, „рок за размишљање“), неklasична сложеница (региструје је само Е. Трапп, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, 508, s.v. [„Zwischenzeit, Bedenkzeit“]), са позивањем на место из нашег житија). Између ње и обичнијег διωρία, које се јавља ниже (гл. 4), нема разлике у значењу.

⁶ Уп. Јн 8, 44.

⁷ Некоректна употреба апсолутног генитива, који се овде везује за субјекат главне

свети Ермил певаше говорећи: „Господ је помоћник мој, не бојим се: шта ће ми учинити тело?“⁸ А кад стиже у тамницу, певаше говорећи: „Пастиру Израилев, чуј, који водиш Јосифа као овцу; који седиш на херувимима, јави се пред Јефремом и Венијамином и Манасијом; пробуди силу своју и ходи да нас спасеш⁹ од руке крвопиоца Ликинија и од све силе која му се даде.“ И јави се истом ангел Господњи и рече му: „Буди храбар и не бој се, него говори и немој ћутати,¹⁰ бори се и нека те не буде страх: јер ћеш победити тиранина и примити венац који неће увенути.“¹¹

4. И поново затим седе Ликиније на судиште и нареди да доведу Ермила. Кад уведоше Ермила на судиште, рече му Ликиније: „Ермиле, убеди ли те време колико ти дадох да сада бар принесеш жртву боговима? Избави себе и не говори лудости, покори ми се и принеси жртву боговима.“ А Ермил рече: „Рекох ти и пре овога и поново ти кажем да твојим боговима не служим: јер имам Бога на небу, коме се клањам и од Њега помоћ очекујем.“ А тиранин Ликиније рече: „Наређујем да те шест крвника туку моткама, да видим поможе ли ти тај господар за кога рече да живи на небу.“ Ермил пак, кога је шест крвника ударало из све снаге, викаше још радоснијим гласом: „Госпode Боже, који си распет при Понтијском Пилату, опомени ме се у царству своме!“¹² И чу се глас с неба, говорећи: „Ермиле, амин, амин, кажем ти да ћеш се кроз три дана избавити најсвирепијег тиранина и задобити венац који ти је приправљен.“ Од овога гласа испунише се страхом они који га удараху и попадале на земљу и глас им се одузе. И препаст захвати све који ту стајаху; а Ликиније, иако га беше обузео трепет, подстакнут ипак од сатане, нареди да светитеља баце у мрачну тамницу, и предаде га војнику по имену Стратоник, који беше пријатељ Ермилов.

5. Ермил пак одговори и рече Ликинију: „Ја идем у светлост, а ти ћеш отићи у таму најкрајњу!“¹³ А ушавши у тамницу са Стратоником, Ермил певаше говорећи: „Господ је видело моје и спасење моје; кога ћу се дојати?

реченице. Чест анаколут у тексту житија, и јасна потврда да је наш хагиограф, писац скромних филолошких знања, већ изгубио живи осећај за ову конструкцију, па стога настоји да је реинтерпретира у смислу који је ближи његовом језичком осећању.

⁸ Пс 117 (118), 6–7; 55 (56), 4. „Тело“ (гр. σάρξ) само у G. У осталим рукописима „човек“ (гр. ἄνθρωπος). (При превођењу делова текста који реферирају на места из Библије ослањали смо се на преводе Ђ. Даничића и В. Карацића, који су за ову прилику делимично адаптирани и екавизирани.)

⁹ Пс 79, 1–2 (80, 2–3).

¹⁰ Уп. Дап 18, 9.

¹¹ Уп. 1Пт 5, 4.

¹² Уп. Лк 23, 42.

¹³ Уп. Мт 22, 13.

Господ је крепост живота мога; кога ћу се страшити? Ако навале на мене злотвори да поједу тело моје, противници и непријатељи моји, посустаће и пашће. Ако против мене војска у табор стане, неће се уплашити срце моје: ако се на мене рат дигне, ја ћу се у Њега уздати. За једно само молим Господа, само то иштем,¹⁴ да ме избави од сатане и од руке сина његовог Ликинија.“ Кад доврши песму, засја светлост у тамници и чу се глас с неба говорећи му: „Рекох ти и опет ти кажем да ћеш се избавити и кроз три дана победити тиранина и погазити силу његову!“

6. Поново иступи Ликиније пред народ;¹⁵ и седе на највише место, и по гласнику позва Ермила; а кад гласник повика из свег гласа, уведу Ермила ведре лица, радосне душе и крепка разума. Подсмехну се Ликиније и одмахну главом, па рече: „Укроти ли те мрачно обитавалиште? Убеди ли те да попушташ самодршцима? Приносиш ли жртву боговима, или ме опет си лиш да ти спремим још горе муке?“ А Ермил одговори и рече: „Мрак обитавалишта претвори се у видело човекољубљем Бога мог. Чудим се што тако дуго истрајаваш чувајући мрак разума свога не мењајући га у видело истинито које обасјава свакога човека који долази на свет.“¹⁶ Још већма увређен, рече му Ликиније: „Научио си да вређаш, Ермиле. Хоћеш ли принети жртву? Или, шта си намислио? Или ћу те ставити на муке које су ти већ спремљене?“ А Ермил одговори и рече: „Не морам ти више на то одговарати: чини шта хоћеш.“ Тада нареди Ликиније да га туку по трбуху железним моткама веома оштро наруђеним са трију страна. И кад га удараху три часа,¹⁷ и кад већ и крвници занемоћаше, повика Ермил: „Господе, похитај да ми поможеш!“¹⁸ И чу се глас с неба, говорећи: „Послуша Господ глас молитве твоје.“¹⁹ Док крвници из све снаге удараху, поново рече тиранин: „Покори ми се, Ермиле!“ А Ермил рече: „Не покоравам се. Чини

¹⁴ Пс 26 (27), 1–4.

¹⁵ Необична формула *πρόδοϋν πάλιν ἔδωκεν ὁ Λικίνιος* среће се само у рук. G, док је V изоставља, а преостала три рукописа замењују обичним *προεληλυθῶς δὲ πάλιν* („кад је поново изишао“). Чини се да под *πρόδοϋс*-ом треба разумети званични, свечани наступ царског магистрата у јавности (Јустинијанова Новела CV, 1 односи се нпр. на *πρόδοϋ* конзула – иако се термин, строго узев, тиче управо законске обавезе највиших магистрата да се старају о организацији јавних приредби, *Imp. Iustiniani Novellae* I, ed. Z. v. Lingenthal, Leipzig 1881, 468–469). Ваља ипак скренути пажњу на још једно могуће значење, које LSJ региструје као последње у низу (s.v. II 6, преузето из глосара), а које у нашем контексту не би било неумесно: *interrogatio*. Тако би увидни обрт било могуће разумети и у смислу: „Ликиније поново приступи саслушању.“

¹⁶ Јн 1, 9.

¹⁷ В. нап. 7.

¹⁸ Пс 69, 2 (70, 1).

¹⁹ Уп. Пс 5, 2.

шта хоћеш.“ И нареди опет Ликиније да се унесу оштри орлови нокти да би му их заденули у трбух и заграбили у утробу. И кад учини то [Ликиније]²⁰ са многим бешчовечјем, Ермил, коме и срце раздираху с трбухом, повика говорећи: „Срце моје, које ви раздирете, и тело моје обрадоваше се Богу живоме!“²¹ А док излажаше утроба његова, он сам ништа не трпљаше, него остајаше бодар и душом и телом и духом. Ликиније пак видевши у онај час да ништа од ових мучења не приања уз светог Ермила, и да слуге занемоћаше за мучења, нареди да га чувају до сутрашњег дана да би га казнио придодавши му још гора мучења.²²

7. Стратоник пак, пријатељ Ермилов, жалостише се веома због мука на које бацаху Ермила. Војници, видевши то, известе Ликинија говорећи: „Стратоник, који је под влашћу царске ти силе, пријатељ је Ермилов и веома се жалости њега ради.“ А Ликиније, призвавши Стратоника, рече му: „И ти си пријатељ Ермила, који не хтеде да се покори заповестима мојим, нити да принесе жртву боговима?“ Стратоник рече: „Припало ми је да будем пријатељ његов, а и хришћанин сам.“ Разјари се Ликиније на његове речи, па рече: „Шта дакле? И твоја је воља да не приносиш жртву боговима?“ А Стратоник рече: „Не приносим жртву боговима твојим: бојим се, наиме, Бога који је створио небо и земљу и сву васељену.“ Испуни се Ликиније гневом, па нареди да га свуку и моткама ударају. А док га удараху,²³ викаше он из свег гласа: „Моли се за мене, пресвети Ермиле, да, укрепивши се у срцу, надрвем тиранина!“ Додаваше уз то и ове речи: „Не покоравам се заповестима твојим, тиранине: не приносим жртву боговима твојим, Ликиније! Христа имам да узврати онима који ми злом узвраћају!“²⁴ Кад претукоше Стратоника, нареди Ликиније да их обојицу, Ермила и Стратоника, чувају до следећег испита.

8. Док беху у тамници, Ермил, молећи се без престанка у ноћи, говораше: „Господе, не помени пређашњих безакоња наших, јер смо веома олошали. Помози нам, Боже, Спаситељу наш!“²⁵ И дође глас с неба, говорећи: „Трку

²⁰ Анаколут: партицип ποιήσας („учинивши“) граматички је везан за субјекат („Ермил“), са којим, међутим, нема логичке везе. Још један наивни пропуст проистекао из ауторове склоности ка „литерарном“ изражавању у партиципским обртурама, којима не влада у потпуности.

²¹ Пс 83 (84), 2.

²² Стилистички немар огледа се у понављању речи „мучења“ (гр. βάσανοι) чак трипут заредом у истој реченици.

²³ В. нап. 7.

²⁴ Уп. Пс 7, 5 (4).

²⁵ Пс 78 (79), 8–9.

издржасте, веру одржасте. А сада вам је приправљен венац правде,²⁶ који ћете сутра примити победивши тиранина.“ Кад свану дан, седе Ликиније на високо судиште и нареди да доведу Ермила. Повиче гласник пред дверима да се уведе Ермил. А кад га уведоше, рече Ликиније: „Остајеш ли још при истоме, Ермиле? И сада још, ако хоћеш, можеш принети жртву боговима.“ А Ермил рече: „Не приносим жртву боговима: јер су то демони; не клањам се кумирима твојим: јер су то вештине сатанске. Одлучуј се, тиранине, што брже! Ако наше тело желиш да бациш и на друге муке, а ти га бацај: јер тело постоји ради вере у Христа. А ти, који си и сам тек прах земаљски²⁷ – земљу комадај; не дојим се ја тебе, који тело убијаш, а над душом власт немаш. Бојим се Бога невидљивог који може и душу с телом погубити.“²⁸

9. Тиранин пак, не могући више да трпи увреде, расрди се на њ и нареди да га мачевима у ребра боду из све снаге. А он, боден, викаше: „Господ је помоћник мој и избавитељ мој!“²⁹ И чу се глас с неба, говорећи: „Не дој се: јер ја сам с тобом; и не варам те: јер ја сам Господ Бог твој.“³⁰ Од овога гласа страх обузе Ликинија; и скину га с клада, и пресуди му наредивши да га баце у реку Дунав. Нареди да одмах приступи и Стратоник. А кад га уведоше, рече му Ликиније: „Кукавче и несрећниче, послушај моје савете и принеси жртву боговима, да не бих и теби пресудио онако као што пресудих Ермилу, пријатељу твоме.“ А Стратоник рече: „Кукавним бих сматрао себе сама кад бих се раставио од пријатељства са Ермилом и покорио се најнечестивијим и најгнуслијим наукама твојим; не приносим жртву, Ликиније, а ти одлучуј!“ А Ликиније рече: „Желиш, дакле, да и сам умреш са пријатељем својим Ермилом?“ А свети Стратоник рече: „Радо умирем заједно

²⁶ Уп. 2Тим 4, 7–8. Ефектну паронимасију τὸν δρόμον *тетелέκατε*, τὴν πίστιν *тетηρήκατε* („трку *свршисте*, веру *одржасте*“) аутор преузима од апостола Павла, даровитог и брижљивог стилисте чији језик поседује несумњиве књижевне квалитете. Мало значењско одступање у тексту превода било је условљено жељом да се пренесе нешто од реторског ефекта ове мале акустичке бравуре.

²⁷ Реченица се среће само у два рукописа, G и P, а синтагма: *χουὸς ὄν* („будући [да си] прах“; уп. Пост 2, 7; 3, 19; Пс 21, 16 [22, 15]; 102, [103], 14; Проп 3, 20; 12, 7; 1Кор 15, 47, и др.) само у G, док P и V наводе бесмислено: *γνοὺς ὄν* (одн. *οὖν*, „дознавши [дакле]“), а S и T једноставно прескачу тај део фразе. У прилог првој лекцији – која је и *lectio difficilior* – сведочило би и одговарајуће место у панегирику Ἀθλητῆς μετ’ εὐκωμίου (при крају гл. 8): *σὺ τοῖνυν πῆλινος ὄλων ὄν ὑλικός τε καὶ πηλώδης* („ти пак, сав од глиба будући, тваран и блатан“), где се иста мисао расплињује у маниру реторске таутологије.

²⁸ Уп. Мт 10, 28.

²⁹ Уп. Пс 18 (19), 14.

³⁰ Ис 41, 10.

с њим, Христа ради: јер време је ово привремено, и закратко гоји природе људске; а после долази време када ће Бог свакоме човеку узвратити по делима његовим.³¹ Разјари се Ликиније и нареди да светог Стратоника са Ермилом баце у реку.

10. Док одлажаху на довршење трке,³² слављаху Бога говорећи: „Слава на висини Богу, и на земљи мир.“³³ Крвници пак обојицу светитеља, Ермила и Стратоника, метнуше у кошару³⁴ и бацише их у реку звану Дунав,³⁵ а светитељи казаше у један глас: „Благодаримо Ти, Боже Оче неба и земље, јер не превлада зломислени Ликиније против слугу благости Твоје!“ Кроз три дана река избаци тела светих мученика Ермила и Стратоника; а побожни људи положише их на једно место усечено у стени,³⁶ осамнаест миља од града Сингидона,³⁷ славећи Бога; јер Њему приличи слава и сила у векове векова, амин.

³¹ Уп. Рм 2, 6.

³² Уп. гл. 8, нап. 26. Још једна некоректна употреба апсолутног генитива (в. нап. 7).

³³ Лк 2, 14.

³⁴ Реч је о пространој кошари од прућа (гр. σαράνη), као што је она у којој је апостол Павле био спуштен кроз прозор кад је бежао пред својим прогонитељима у Дамаску (2Кор 11, 32–33).

³⁵ У једном од тетрастиха посвећених светитељима из календара, Теодор Продром истиче да су се наши мученици успели на небо једним *новим путем* (гр. καινή τριβος, Giannelli, *Tetrastici di Teodoro Prodromo*, 324 [53.212]), алудирајући на неуобичајени начин њиховог погубљења који раније није био практикован при егzekуцији хришћана (што, међутим, и није сасвим тачно, будући да је утапањем у реци био уморен и Св. Монтан). Видети превод Продромових стихова на стр. 83, нап. 108.

³⁶ „на једно место усечено у стени“ (ἐν τόπῳ τινὶ λαξευτῷ), као што стоји у рукописима G и V (свакако према Лк 23, 53: ἐν μνήματι λαξευτῷ), док преостала три рукописа (PST) говоре о природној пећини (ἐν σπηλαίῳ).

³⁷ ἀπὸ μιλίων δεκαοκτὼ τῆς πόλεως Σιγγιδῶνος: оваква топографска прецизност наводи на помисао да је реч о можда једином историјском факту који се однекуд провукао у једно иначе сасвим епско казивање. Име града јавља се у свим рукописима изузев у P, где читамо: τῆς πόλεως τοῦ κάστρου, „(од) градске тврђаве (каструма)“. Делее, који је својевремено имао у рукама само рукоп. P, изнео је запажање да Сингидунум никад у својој историји није био каструм, што је друге навело на помисао да је стари хагиограф имао у виду неку од оближњих тврђава, можда Октавум (Ὀκταβον), подигнут у Јустинијаново време на десној обали Дунава, осам римских миља низводно од Сингидунума (Procopius, *De Aedif.* IV 5, 126.10–11). То би онда био *terminus post quem* за датовање житија, које у том случају не би било старије од VI, Јустинијановог века. Међутим, у *Антиониновом итинерару*, чији најстарији рукопис датира с краја VII в., Сингидунум је означен изразом *castra*, а не *civitas* (*Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, 19 [132.1]). И, што је још важније, сва четири преостала рукописа житија дају јасну и непроблематичну лекцију Σιγγιδῶνος, а не τοῦ κάστρου, што је довољно јак аргумент за тврдњу да је позорница нашег мартирија позноантички Београд, а не нека од суседних тврђавица.

THE PASSIO OF HERMYLOS AND STRATONIKOS

Darko Todorović

The *Passio* of Hermylos and Stratonikos, translated into modern Serbian and published in this volume, belongs to the pre-Metaphrastian period and is the earliest version of the martyrion of the two Early Christian saints tortured and executed in Singidunum under Licinius, Galerius' and Constantine's co-ruler (308–324). The lasting renown that these two martyrs enjoyed among the Byzantines is attested by the fact that their legendary *vita* – revised sometime before the seventh century (when the classical toponym Singidunum mentioned in the text became obsolete), probably in the sixth century, if not earlier – underwent several literary revisions, elaborations and abridgments over the following centuries.

Barely anything in this text made up of topoi of martyrological literature can be accepted as a fact of historical value. At best, a historically authentic detail could perhaps be the location of the pair's tomb (and consequently shrine), described with striking accuracy as lying 18 miles from Singidunum, on the right bank of the Danube. But the text before us is not to be taken as a historical source because its documentary value, if any, is very modest. Instead, the value of this text lies in its literary-historical rarity: it is a rare piece of pre-Metaphrastian hagiography, which has reached us only in faint traces: Metaphrastes' collection and later codices of a similar nature had made obsolete the writings whose literary merit could not satisfy the refined tastes of educated Byzantines in the following centuries and were, as such, condemned to oblivion.

ВЗ КОШНИЦЪ ВВЕРЖЕНИ БЫВШЕ,
ВОУСЕРДНО ПРДАСТЕСА ГЛДБИНѢ, СТРѢТОТѢРПЦЫ,
И КЪ ЖИЗНИ ВОЗНЕСОСТЕСА БЖѢТВЕННѢЙ,
ІАЖЕ Ѡ ВѢКА ВАМИ НАДѢСАМА ѠБЕРѢТШЕ РАДОСТНО,
ВЕЛЕМДРИИ СѢІИ МѢНИЦЫ.

УКОТАРИЦУ УБАЧЕНИ БИВШИ,
УСРДНО СТЕ СЕ ПРДАЛИ ДУБИНИ, СТРАДАЛНИЦИ,
И КА ЖИВОТУ СЕ БОЖАНСТВЕНОМ УЗНЕСОСТЕ,
ОНО ВЕЧНО, НАДУ ВАШУ, ПРНАШАВШИ РАДОСНО,
ВЕЛЕМУДРИ СВЕТИ МУЧЕНИЦИ.

Шеста песма, други тропар канона мученицима

ЖѢЗЛЪ СІЛЫ ДЕРЖА, СПАСІТЕЛЬНЫЙ КРЕСТЪ,
ДОБЛІЙ МЧЕНИЧЕ,
ЖЕЗЛОМЪ БІСНІА ТЕРПІШИ ОУСЕРДНУ,
ВОСПѢВАА ТВОРЦЮ ТВОЕМУ, ЕРМИЛЕ: БОЖЕ, БЛГОСЛОВЕНЪ СІИ.

ЖЕЗАЛ СИЛЕ – СПАСОНОСНИ КРСТ ДРЖЕТИ,
ХРАБРИ МУЧЕНИЧЕ,
БИЈЕНА ЖЕЛЕЗОМ ТРПИШ
УСРАНО ПЕВАЈУГИ ТВОРЦУ СВОМЕ, ЕРМИЛЕ:
БОЖЕ, БЛАГОСЛОВЕН СИ У ВЕКОВЕ.

Други тропар седме песме канона мученицима

СПОМЕН ЕРМИЛА И СТРАТОНИКА У ЦАРИГРАДСКИМ ТИПИЦИМА

Лазар Љубић

Период између средине IX и краја XII столећа, омеђен са једне стране окончањем иконоборачке кризе, а са друге падом византијске престонице у руке Латина 1204. године, формативно је доба цариградског богослужења у којем су дефинитивно образовани литургијски прописи како за парохијску, тако и за монашку средину. Парохијски или катедрални типик се односио на специфичну катедралну примену у Великој цркви, односно Светој Софији, и другим градским храмовима, док је монашки типик у свом језгру био упућен на киновијску праксу Студитског манастира. Анализом објављених критичких издања најстаријих, али и доцнијих, сачуваних рукописа оба типа престоничких црквених устава могуће је утврдити начин на који је обележаван спомен београдских мученика Ермила и Стратоника.

Типик Велике цркве Божје Премудрости је сачуван у знатнијем обиму у два преписа, који су одавно добро познати у научној јавности: у патмоском и у рукопису који се чува у манастиру Часног Крста у Јерусалиму.¹ У оба сачувана рукописа *Типика Велике цркве* спомен светог Ермила и Стратоника наведен је двапут годишње, 13. јануара и 1. јуна. Према патмоском рукопису, под првим датумом, после спомена наших мученика, наводи се спомен преподобних мученика раитских (л. 780б),² а под другим датумом најпре се помињу мученици који су пострадали у Антиохији у време императора Декија, а затим свети Јустин Философ и преподобни Ипатије. На крају следи спомен Ермила и Стратоника, за чије прослављање је наведе-

¹ Патмоски препис *Типика Велике цркве* објавио је крајем XIX века А. Дмитријевски: Дмитриевский, *Описание*, 1–151. Типик сачуван у рукопису манастира Часног Крста у Јерусалиму објављен је у целости и са критичким апаратом у: Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*; idem, *Le typicon de la Grande Église II*. Трећи препис вредан пажње је онај који је сачуван у кодексу Dresden A 104, али он не садржи комплетан синаксарски део: Акентјев, *Типикон Великой Церкви*.

² Дмитриевский, *Описание*, 43.

но одређено свештено место (л. 123об).³ Према рукопису манастира Часног Крста у Јерусалиму,⁴ спомен двојице мученика се у оба наврата повезује са одређеним црквама у Цариграду, што показује да је култ светих мученика у том тренутку у престоници царства итекако заживео и да се прослављао у чак три храма.⁵ Према овој верзији *Тийика Велике цркве* свечано сабрање (σύναξις) на укупно три локације је подразумевано још за спомене светог Григорија Богослова, светих апостола Петра и Павла, свете мученице Христине и светих мученика Татуила и Ије.⁶ Из овог преписа сазнајемо да се 13. јануара, после сингидунумских мученика, спомињала и света мученица Евгенија и други са њом,⁷ а 1. јуна је на првом месту био свети Јустин Философ и група мученика која је пострадала са њим, затим Ермил и Стратоник, те свети епископ Ипатије.⁸ Иако нам *Тийик Велике цркве* не даје детаљна упутства о томе како се одвијало прослављање успомене на свете страдалнике, кључ за разумевање степена свечаности њиховог спомена је употреба термина σύναξις за оба датума. *Сабрањем* је од најранијег периода Цркве била означена света тајна литургије уопште, а у богослужбеном устројству Цариграда овим је означаavano литургијско сабрање у одређеној цркви или параклису поводом појединих спомена или празника који су се с неким разлогом на том месту истицали.⁹ Тако је поводом спомена Ермила и Стратоника сабрање савршавано на три локације, али није тачно познато шта је конкретна места молитве везивало за тај спомен. Једно је извесно – њихове мошти су се налазиле у граду, према сведочанству Антонија Новгородског, у цркви Свете Софије, због чега је њихово поштовање било интензивно.¹⁰ Такође, битно је постојање тропара светима, који је сачуван у кодексу Paris грес 1590 из 1063. године (грчки изворник тро-

³ *Ibid.*, 75–76. За идентификацију топонима и више о патмоском рукопису в. рад Д. Прерадовић, *Култи Ермила и Сиратионика у византијској престоници*, у овој публикацији.

⁴ Писан је на пергаменту грчким минускулним брзописом, садржи 246 листова и датиран је у X век: Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, IV. У вези са датовањем: Grumel, *Le Typicon de la Grande Église*, 45–57.

⁵ За идентификацију топонима и више о рукописима *Тийика Велике цркве* в. рад Д. Прерадовић, *Култи Ермила и Сиратионика у византијској престоници*, у овој публикацији.

⁶ Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, 210, 322, 350, 358.

⁷ *Ibid.*, 196.

⁸ *Ibid.*, 302.

⁹ О овом литургијском изразу и његовој употреби у престоничком богослужењу: Μακρής, Σύναξις, 556–557; Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 205–206; Kazhdan, Taft, *Synaxis*, 1992.

¹⁰ О овом сведочанству в. рад Д. Прерадовић, *Култи Ермила и Сиратионика у византијској престоници*, у овој публикацији.

пара и српски превод доносимо у тексту ниже), у којем постоји напомена да се за детаље савршавања спомена двојице наших мученика погледа поредак под 7. октобром, када су прослављани свети мученици Сергије и Вахх.¹¹ Тог дана је у част ове двојице римских великаша, потоњих Христових сведока, читан кратак синаксар, певан тропар и служена света литургија.¹² Ако је узор прослављања спомена Ермила и Стратоника био спомен Сергија и Вахха, онда можемо рећи да се дан њихове успомене истицао у односу на дане других спомена током године који нису имали обележја јачег култа. Синаксарско житије, као кратка повест о животу светих у одговарајућем хагиографском стилу, било је саставни део византијског богослужења. Отуда се у *Синаксару Цариградске цркве* налази и *Страрање свешћих мученика Ермила и Стратоника* (грчки изворник синаксара и српски превод доносимо у тексту ниже).¹³ Парохијски типик данас није у богослужбеној употреби, али захваљујући бројним литургичким истраживањима, могуће је са довољном прецизношћу реконструисати поредак вечерња и јутрења.¹⁴ Структура парохијског типа богослужења је подразумевала наизменично произношење ђаконских јектенија које су се завршавале свештеничком молитвом (природно, са возгласом), после чега су појци певали антифоне из псалтира са одговарајућим припевом. Приликом спомена значајнијих светих, на крају вечерња је певан тропар трикратно, као припев стиховима псалама.¹⁵ Такође, тропар се певао као припев педесетог псалма на јутрењу.¹⁶ Према кодексу Paris grec 1590, тропар се певао још: светим лекарима Козми и Дамјану, светом апостоу Филипу, светој Варвари, светом Сави Освећеном, светом Николи, светом Игњатију Антиохијском и светом Теодосију Киновијарху, чувеним (опште)хришћанским све-

¹¹ Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, 196, n. 4. О рукопису Paris grec 1590: *Syn CP*, XXI–XXII.

¹² Овог дана се пак према јерусалимском препису Типика, заједно са мученицима Сергијем и Ваххом обележавала успомена на велики земљотрес. Прослава тог дана у катедралном богослужењу је подразумевала учешће патријарха, присуство на више свештених места, певање одабраних за ту прилику псалама и тропара мученицима. Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, 62. Пошто ово није била једина успомена на земљотрес у Типику о којем је реч, ова се успомена највероватније односи на земљотрес из 558. године. Красносельцев, *Типик цркви Св. Софије в Константинополе*, 48, 60.

¹³ *Syn CP*, col. 387. Захваљујемо Јовану Ракочевићу на уступљеном преводу текста.

¹⁴ Милошевић, *Молићвослов*, 136–211; Антић, *Тийови Вечерња*, 159–178; *idem*, *Функција елеменаџа*, 105–116, 134–140; Hanke, *Vesper und Orthos* (са литературом).

¹⁵ Антић, *Тийови Вечерња*, 171.

¹⁶ Милошевић, *Молићвослов*, 195, n. 91. Између певања осме библијске песме (Дан 3, 57–88) и пентикостара (Пс 50), према сведочанству светог Симеона Солунског из XV века, читан је синаксар: *ibid.*, 194, n. 89.

тима.¹⁷ Виши ранг службе (*параμονή*) био је предвиђен за празнике и изузетне свечаности,¹⁸ али се не може пренебрегнути сазнање да су свети Ермил и Стратоник прослављани двапут годишње, да је сабрање у њихову част вршено на три свештена места, као и да је певан њихов тропар и читан синаксар. Овакав степен свечаности спомена Христових мученика, забележен у парохијској пракси, монашка, као што ће се видети, неће одржати.

Ἔθλισις τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου

Οὗτοι ὑπῆρχον ἐπὶ Λικινίου τοῦ βασιλέως. Ἦν δὲ ὁ ἅγιος Ἐρμυλος κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν διάκονος καὶ παραστάς τῷ βασιλεῖ καὶ τὸ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁμολογήσας ὄνομα, πρῶτον μὲν χαλκοῖς τισὶ τύποις σιαγόνας τύπτεται, εἶτα νιφάσι πλιγῶν καταξάινεται, καὶ τὸν Στρατόνικον ἐκκαλεῖται πρὸς παρρησίαν φίλον ὄντα καὶ τοῖς αὐτοῦ πάθεσιν ἀλγυνόμενον. Ἐν γὰρ τῷ τύπτεσθαι τὸν ἅγιον Ἐρμυλον ῥάβδοις ξιφῶν ὑπὸ τῶν ἐρράγη τὴν καρδίαν καὶ τὴν κοιλίαν, δακρύσας ὁ Στρατόνικος δῆλος εὐθύς γέγονεν, ὅτι κοινῶς τῆς αὐτοῦ καθέστηκε προαιρέσεως. Ἐρωτηθεὶς οὖν παρὰ τοῦ βασιλέως, χριστιανὸν ἑαυτὸν ὠμολόγησεν ὅθεν τύπτεται καὶ ἅμα τῷ Ἐρμούλῳ κατὰ τὸν ποταμὸν τὸν Ἰστρον ἐμβάλλεται, ἔνθα τὸ μακάριον ἀμφότεροι τέλος ἐδέξαντο.

Сїрадање свейих мученика Ермила и Сїраїѡника

Ови живљаху у време цара Ликинија. Беше, њак, свейи Ермил њо црквеном чину ђакон; и сїавиши њред цара и исїоведивши име Госїода нашеї Исуса Хрисїа, најїре ди ударан њо образима некаквим бронзаним њалицама, а заїиим му шело ди комадано наношењем мноїосїруких рана. А Сїраїѡник ди њозван да оїворено їовори дугуђи да му је (Ермил) дио њријаїељ и да је саосеђао са њеїовим њаїињама. Јер, док су шукли свейїої Ермила шїаїѡвима и удадали їа ножевима коїи су се налазили на крајевима шїаїѡва, уз њомођ коїих му расекоше срце и уїїроду, њошїїо заїлака Сїраїѡник, одмах њосїаде очїиїо да се оїределио да буде заједничар њеїове одлуке. Уїиїан, дакле, од цара, он исїоведи да је хришїанин. Сїїоїа ди изударан и заједно са Ермилом ди бачен у реку Исїар, їде длажену кончину одоїица њримише.

Тропáριον, ѡχος δ'.

Ἐν Τριάδι ὑμνούμενος Θεὸς δυάδα μαρτύρων ἐδόξασεν, εἰς αὐτὸν γὰρ πιστεύσαντες, τὸν ἐχθρὸν κατέλαβον. Ἀλλὰ ταῖς αὐτῶν ἰκεσίαις, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς.¹⁹

Троїар, їлас 4.

У Троїици (о)їевани Бої двоїицу мученика њрослави јер, у њеїа (њо)веровавши, они неїријаїеља њобедише. Но, њиховим молиївама, Хрисїе Боже наш, њомилуј нас.

¹⁷ У овом рукопису је сачуван синаксарски део за месеце од септембра до фебруара.

¹⁸ Антић, *Тїїови Вечерња*, 169–173.

¹⁹ Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, 196, n. 4.

Сл. 1. Цариград, остаци Студитског манастира

Када је реч о монашким типцима, у њима се срећу не два, већ само један годишњи спомен Ермила и Стратоника (13. јануара). На основу типика знаменитог престоничког манастира Јована Претече у Студиону (сл. 1), познатог по својим игуманима и песницима *Студийцима*, развило се више црквених устава,²⁰ који су били у употреби у Цариграду, као и на широком подручју византијске културне сфере.²¹ Како богослужбени део или синаксар древног Студитског типика није сачуван, утолико је драгоценији

²⁰ Пентковский, *Студийский устав*, 69–80.

²¹ Такав је, примера ради, био познати типик манастира Христа Спаса у Месини 1131. године. Он спада у калабријско-сицилијску групу типика, који се ослањају на Студитски типик. Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine*. У овом Типику је спомен Ермила и Стратоника заједно са Оданијем Богојављења 13. јануара, што значи да је химнографија посвећена нашим мученицима искључена из вечерњег и јутарњег богослужења тога дана. Зато се прописује певање канона мученицима на полуноћници: *ibid.*, 106–107. Таква одредба се среће и када су у питању други спомени који се поклапају са одавањем великих празника, какви су на пример спомен преподобне Меланије Римљанке – 31. децембра (*ibid.*, 89), светог мученика Никифора – 9. фебруара (*ibid.*, 120–121), преподобног Максима Исповедника – 13. августа (*ibid.*, 179). Меланији и Никифору се чита и житије, али не од почетка: постоји напомена одакле читање почиње.

осврт на сачуване синаксаре који су настали на основу њега.²² Тек Типик манастира Богородице Евергетиде (Добротворке) и Типик манастира Успења Богородице (познат као Типик Алексија Студита) имају синаксарске делове који су објављени, те је на основу њих могуће изнети одређене закључке у вези са споменом Ермила и Стратоника.²³ Они садрже, макар и кратка, литургијска упуства о томе како се прослављају велики празници, истакнутији свети и, уопште, како се одвија богослужење у разним приликама током црквене године.

Евергетидски синаксар је настао крајем XI века, а на овом месту је консултован његов критички објављени препис из прве четвртине XII века.²⁴ У њему се под 12. јануаром налазе две редовне службе: Попразништво Богојављења (у даљем тексту: празника) и свете мученице Татјане Римске. Њима се тог дана придодaje трећа – служба светим мученицима Ермилу и Стратонику, која би иначе требало да се пева наредног дана. Међутим, како је 13. јануара Оданије Богојављења, тј. последњи дан прославе Богојављења,²⁵ што у поретку богослужења захтева певање искључиво празничних песама, без могућности да се користе песме посвећене светима, спомен двојице мученика је пренет на претходни дан и долази као трећи по реду (после празника, који је увек на првом месту, и после свете мученице Татјане, која се тог дана и иначе редовно прославља). То степеновање је оличено у распореду стихира на „Господи возвах“, тзв. возватељних стихира, на вечерњу. Прописује се певање укупно шест стихира и то: две празника, две Татјани и две Ермилу и Стратонику. Стихире нашим мученицима су првог гласа и њихов „подобен“ (модел) је „небеских чинова“. Даљи указ предвиђа искључиво празничне стихире, тако да не постоји тропар (ἀπολυτίκιον) ни Татјани, ни нашим мученицима. На јутрењу се после првог читања псалама певају седални тропари празника. После другог читања се певају седални тропари Татјани и потом се чита њено *Сѣрадање*. Певају се три ка-

²² Тафт, *Византийский церковный обряд*, 75–77.

²³ Примера ради, императорка Ирина Дукена је са Алексијем I Комнином (1081–1118) у Цариграду саградила два манастира: Христа Филантропа (Човекољупца) и Богородице Кехаритомени (Благодатне). Кгиторски типик првог манастира има синаксарски део, али није објављен, осим одељка од 1. до 14. септембра: Пентковский, *Богослужбный синаксарь*, 177–208. Типик, пак, другог манастира је објављен, али не садржи синаксарски део: Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné*, 5–165.

²⁴ За опис рукописа Atheniensis graecus 788 v. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis I*, XI–XIII. О типичу и његовом синаксару: Желтов, *Евергетидский типикон*, 139–143 (са литературом).

²⁵ Велики празници – Христови и Богородичини – у богослужењу се прослављају као вишедневни празници. Имају, дакле, своје претпразништво, главни дан празника, попразништво и на крају оданије као последњи дан празника.

нона, по поменутом редоследу: празнични, Татјани и (заједнички) Ермилу и Стратонику. Последњи канон је Јосифово дело и пева се у четвртом плагалу, који одговара осмом гласу. После треће песме канона пева се седални тропар двојици мученика и богородичен. У наставку се чита *Сѣрагање* наших мученика [ВНГ 745]. После шесте пак песме чита се кондак празника са три икоса (празника). Ексапостилар и стихире које следе, као и стихови на литургији, посвећени су искључиво празнику.²⁶ Напред истакнута чињеница да се спомен светих, уколико се поклапа са оданијем празника, преноси на претходни дан, представља карактеристику Евергетидског типика, тј. случај београдских мученика није изузетак.²⁷ Служба двојици мученика није задобила елементе свечаније службе. Приметно је да су службе појединих светих чији је култ био развијен у Цариграду биле такође скромне, примера ради, свештеномученику Мокију,²⁸ или мученицима Флору и Лавру,²⁹ док су други свети имали богатије службе. Оне су подразумевале да се светима пева више стихира, често у самогласној мелодији, тропар и кондак. Коначно, предвиђало се и свештенослужење литургије на којој су читани библијски делови са стиховима псалама (прокимен, апостол, алилуја, јеванђеље, причастан), одабрани у складу са приликом.³⁰ Ермил и Стратоник немају развијену службу као ни свој тропар (ἀπολυτίκιον), али се не може превидети ни то да је у њихов спомен укључен текст њиховог *Сѣрагања*.

Типик Алексија, некадашњег студитског игумана а потом цариградског патријарха, настао је као ктиторски типик за новоосновани манастир Успења Богородице. Обитељ је саграђена између 1025. и 1043. године, а Типик је настао, на основу студитских текстова, између 1034. и 1043. године. Иако грчки оригинал није сачуван, постоји рани превод на староруски с краја шездесетих и почетка седамдесетих година XI века.³¹ Овде је консулто-

²⁶ Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis I*, 448–451; Дмитриевский, *Описание*, 389–390.

²⁷ Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis I*, 47, 373 *et passim*.

²⁸ Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis II*, 124–125. Његова служба остаје у сенци празновања „рођења Града“, односно оснивања Константинопоља 11. маја 330. године. О његовом култу: Стародубцев, *Свѣщи лекари*, 161–172 (са литературом).

²⁹ Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis II*, 273–275.

³⁰ О спомену славних и великих владара Константина и Јелене или светог Пантелејмона Никомидијског v. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis II*, 130–133, 211–213.

³¹ Пентковский, *Студийский устав*, 70–71. Студиозно о овој теми: idem, *Типикон патријарха Алексија Студита* (о ктитору и манастиру: 42–48, о изворима богослужбеног дела типика: 105–120).

ван транслитеровани текст рукописа (Sin. 330).³² Синаксар овог типика је настао према Студитском синаксару из друге половине X века.³³ Та чињеница се потврђује и у начину прослављања мученика Ермила и Стратоника. Као и у Евергетидском синаксару, насталом из Студитског, спомен наших мученика (ермила и страџоника [sic]) спаја се са споменом свете мученице Татјане 12. јануара, да би се следећег дана певала целовита служба Богојављења због завршетка великог празника. Ипак, овде изостаје напомена да се чита њихово *Сѣрадање*, иако се указује на читање *Сѣрадања* мученице Татјане.³⁴

У монашком богослужењу је спомен светих Ермила и Стратоника био прослављан скромно и у сенци Оданија Богојављења. То је било сасвим довољно да се њихов годишњи спомен, заједно са химнографијом која је том приликом коришћена, мало касније појави у словенском богослужењу. Тако је поштовање београдских мученика распрострањено у новоустројеним словенским црквама.³⁵

³² Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 231–420.

³³ Пентковскиј, *Студийски устав*, 70.

³⁴ Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 319.

³⁵ Више о томе у: Д. Прерадовић, *Култи Ермила и Сѣраџоника у византијској ѣресџоници*, и М. Јовановић, *Пролошко жиџије београдских ранохришћанских мученика Ермила и Сѣраџоника у срѣском рукоџисном наслеђу*, у овој публикаџији.

THE MEMORY OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN CONSTANTINOPOLITAN TYPIKA

Lazar Ljubić

From the mid-ninth to the late twelfth century, important liturgical regulations were being formulated in Constantinople. The center of development of the cathedralic order of divine service was the Great Church, Hagia Sophia, whose typikon governed the worship in the city's churches. However, the center of the monastic order of divine service was the Stoudios Monastery, whose typikon later served as the model for many younger typika compiled in Constantinople and beyond. An analysis of the published critical editions of the surviving manuscripts of both types of Constantinopolitan typika, ranging from the earliest to younger versions, allows us to reconstruct how the Belgrade martyrs Hermylos and Stratonikos were commemorated.

The Typikon of the Great Church prescribes the commemoration of Hermylos and Stratonikos twice a year, on 13 January and 1 June, and a synaxis in their honor was held in three of the city's places of worship. This shows that the cult of the two martyrs had well taken hold in the capital by that time. Another important piece of evidence is the existence of a troparion dedicated to these saints, which has survived in a codex that also includes the instruction to consult the order of service for 7 October, the feast day of Sergios and Bakhos, for the details of the commemoration of the Belgrade martyrs. On that day, a short synaxarion was read, a troparion chanted and the Divine Liturgy held; this analogy suggests that the commemoration of Hermylos and Stratonikos was a relevant event in the yearly calendar.

As for monastic typika, both the Evergetis Typikon and the Typikon of Alexios Stoudites include one yearly commemoration of Hermylos and Stratonikos (rather than two), which is pushed back a day to coincide with the memory of Saint Tatiana of Rome because 13 January is when the feast of Theophany is brought to an end. The hymnography used on that occasion was fairly modest. It was, however, enough for their yearly commemoration (13 January), along with the hymnography, to become accepted, albeit slightly later, in Slavic liturgical services, and so the veneration of the Belgrade martyrs became widespread in the newly established Slavic churches.

ДНЕСЬ ПАМЯТЬ СВАЩЕННЮ СТРАДАЊА ВАШЕГО,
ВСЕБЛАЖЕННИИ, ЦРКОВЬ ХРІТОВА СОВЕРШАЮЩИИ,
ПРАЗДНЕТЪ РАДОСТНЫЙ И СВѢТНОСНЫЙ ПРАЗДНИКЪ,
БГА ВЕЛИЧАЮЩИИ, ВЪНЦЕДАВЦА ВАШЕГО,
ВЕЛИЧАЮЩАГО ВАСЪ, ІАКЪ ОУГОДНИКИ.

ДАНАС СПОМЕН СВЕШТЕНИ СТРАДАЊА ВАШЕГА,
ВСЕБЛАЖЕНИИ, ЦРКВА ХРИСТОВА САВРШАВАЈУЋИ,
РАДОСНИ И СВЕЛОНОСНИ ПРАЗНИК ПРАЗНУЈЕ
БОГА ВЕЛИЧАЈУЋИ, ВАШЕГ ВЕНЦЕДАВЦА,
КОЈИ ВАС ЈЕ УЗВЕЛИЧАО КАО СВОЈЕ УГОДНИКЕ.

Други тропар девете песме канона мученицима

ПРОЛОШКО ЖИТИЈЕ ЕРМИЛА И СТРАТОНИКА У СРПСКОМ РУКОПИСНОМ НАСЛЕЂУ

Милош Јовановић

Свештени спомен београдских ранохришћанских мученика Ермила и Стратоника у богослужењу православне цркве, као што је познато, савршава се 13. јануара. Поред аколутије у част светих, коју чине неизоставни химнографски елементи попут стихира, седалног и канона, пролошко житије представља значајан чинилац литургијског прослављања светих.¹ Проузношење/читање пролошког житија у богослужењу Српске архиепископије и патријаршије, које се у средњем веку (а и данас) савршава по тзв. „монашком типикју“, бива на јутрењу после кондака и икоса, а пре седме песме канона.² У пролозима српског рукописног наслеђа, житије београдских мученика исписивано је на дан њиховог спомена као једино или пак прво у дневном поретку.³ Поред јануарског, у пролозима је

¹ Поред пролога који садрже кратка житија за сваки дан у години, у средњем веку су били у употреби и зборници тзв. пространих житија, који нису имали читања за сваки дан. Њихова обимна житија или мученија читана су на јутрењу из два или три дела. Симић, *Хиландарски тийиик монаха Романа*, 396–413. У српском рукописном наслеђу сачуван је један зборник пространих житија (и мученија) за целу годину, који је подељен у два тома. У литератури је познат као „Грачанички пролог“ (данас се налази у збирци ХАЗУ под сигнатурама III.с.24 и III.с.23). У њему се, међутим, не налази пространо житије мученика Ермила и Стратоника: Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије*, 165–175.

² Николајевић, *Велики тийиик*, 24; *Тийиик архиепископа Никодима I*, 176; Симић, *Хиландарски тийиик монаха Романа*, 55. У поретку замрлог, али вредног помена, катедралног типика, читање пролога/синаксара бивало је на јутрењу, између евлогитарије (*Песма Тројице младића*) и пентикостара (*Педесетни њсалам*): Милошевић, *Молийвослов*, 193–195.

³ Поред светих Ермила и Стратоника, у стиховним пролозима се 13. јануара помињу: преподобни Јаков (стихови и житије), мученици Анастасије, Пахомије и Питириим (помен и стихови), преподобни Јаков (помен) и обновљење храма у манастиру светог Илије (помен): Богдановић, *Две редакције стйиховној ѡролоја*, 50; Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Ојис ћирилских рукописа*, 321. Међутим, изузетак вредан помена представља стиховни пролог рукописне збирке Матице српске, под сигнатуром РР IV 8, исписан у петој деценији XVI века, у коме се налази

посведочен још један – летњи спомен, првог дана јуна. За овај дан, међутим, ни у једном од консултованих пролога није исписано житије београдских мученика, али је уз име Ермила и Стратоника додата напомена „који су у Оксији“.⁴

Прегледом двадесет српских пролога и једног минеја (у чији су текст инкорпорирана пролошка житија)⁵, који садрже читања за месец јануар, идентификована су два различита текста житија, а поред тога, установљено је да оба текста поседују по две редакције. Такође, установљено је да једно житије поред две основне поседује и трећу – *међуредакцију*, у чијем се тексту преплићу две основне редакције.

У српском рукописном наслеђу постоје оба типа пролога – нестиховни, у редакцији Константина Мокисијског,⁶ и стиховни.⁷ Ни један од два поменути типа није настао у словенској средини, већ на грчком језику, по свему судећи у Цариграду. Превод Константиновог пролога настаје у процесу формирања корпуса словенских богослужбених књига у Охридској архиепископији, највероватније крајем XI или почетком XII века.⁸ Из Охридске архиепископије,

само помен Ермила и Стратоника, али не и житије (л. 159а). Корисно је напоменути да је реч о скраћеном прологу за целу годину, где су многа житија, па и читави дани са намером испуштани: Грбић, Станковић, *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Машице српске*, 22–44.

⁴ V. додаток прилога 1, 2 и 3.

⁵ Пролошка житија у састав минејских аколутија улазе, по свему судећи, у другој половини XIII века, а исписивана су испред седме песме канона на јутрењу: Турилов, *Забитые и малоизвестные факты*, 18–26; Христова-Шомова, *Проложите четива*, 157–160. При исписивању пролошких текстова, писари су се водили различитим приступима. Док су једни уносили само пролошка житија светих чија се аколутија налази у минеју, као што је то случај у минеју Ундољски 75, други су, попут писара минеја из Јерусалимске патријаршије под сигнатуром Slav. 4, исписивали сва житија и спомене предвиђене за конкретни дан.

⁶ Константин, митрополит мокусијски, заправо је био последњи редактор грчког оригинала словенског превода. На основу предговора, зна се да је пролог „трудољубивог монаха Илије“ допунио новим житијима, али се не зна којим. Архимандрит Сергије је, стога, покушао да установи која су житија аутентично Константиново дело, те је дошао до броја шездесет и пет. Време Константинове редактуре Илијиног пролога се може сместити у последњу четвртину XI века: Спаскиј, *Полный месяцеслов Востока II*, 313–316.

⁷ Богдановић, *Метод опису рукопису*, 367, 369–370; Мошин, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog*, 21–24; Богдановић, *Две редакције сѣиховноі ѱролоіа*, 37–38.

⁸ Пентковский, *Греческий оригинал славянского Синаксаря*, 656. Поред овог мишљења, постоје и друга која се односе на питање места настанка превода и етничку при-

расадника словенског богослужења, пролог се путем преписа распространио у руским, српским и бугарским крајевима. Међутим, у првој половини XIV века у Српској архиепископији (1319) и на Светој Гори (1331) настаје словенски превод јерусалимског типика, којим се у српско и, уопште, словенско богослужење уводи нови богослужбени образац.⁹ Следствено томе, промена литургијске праксе покренула је процес преобликовања раније преведених и превођење богослужбених књига новог садржаја и структуре.¹⁰ Управо у тим околностима настаје превод стиховног пролога, који је убрзо, показаће се, у потпуности истиснуо Константинов пролог из употребе.¹¹

Проучавањем јужнословенских преписа Константиновог пролога идентификовано је постојање две редакције. На основу присуства спомена и житија светих који су везани за простор Балкана, као и по томе којим је правописом исписано највише преписа једне редакције, Владимир Мошин је старију редакцију окарактерисао као српску, а млађу као бугарску.¹² Обе редакције, међутим, присутне су у српском рукописном наслеђу.¹³

Иако је подела на две јужнословенске редакције Константиновог пролога установљена на основу садржаја, разлике су приметне и на пољу текста.¹⁴ Тако, поређењем текста житија мученика Ермила и Стратоника у две јужнословенске редакције, на првом месту се опажа разлика у погледу обима и садржаја (житија). С друге стране, саврњавањем два јужнословенска са кратким житијем београдских мученика из једног од најстаријих руских преписа

падност преводилаца: Станкова, *К вопросу о переводе агографического синаксаря*, 201–216 (са старијом литературом).

⁹ О српском преводу јерусалимског типика и његовом значају за словенско богослужење: Мирковић Л., *Романов типик*, 47–60; *idem*, *Типик архиепископиа Никодима*, 12–19; *idem*, *Типик архиепископиа Никодима (свршењак)*, 69–88; Главчић, *Типик архиепископиа Никодима*, 294–307; Симић, *Хиландарски типик монаха Романа 1331*.

¹⁰ О посебној вези јерусалимског типика са стиховним прологом v. Симић, *Редакције пролога и месецослова типика*, 247–263.

¹¹ Турилов, *Забывшие и малоизвестные факты*, 9–10. На овај закључак упућује чињеница да међу сачуваним српским преписима Константиновог пролога, свега један препис потиче из друге половине XIV века, док је, са друге стране, сачувано скоро двадесет преписа стиховног пролога.

¹² Мошин, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog*, 44–46.

¹³ Од дванаест целовитих пролога и четири фрагмента, девет је исписано српском редакцијом: Чистякова, *Классификация южнославянских списков Синаксаря*, 36. Поред овог броја, српском рукописном наслеђу могу се, следствено историјским околностима, приписати још два преписа исписана кратковским правописом: Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе*, 72.

¹⁴ Мошин, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog*, 44; Чистякова, *Классификация южнославянских списков Синаксаря*, 47. Ауторка указује на то да су у житијима српске редакције присутне језичке, као и садржинске разлике.

Константиновог пролога – Соф. 1324 (крај XII – почетак XIII века), примећује се да оба имају посебан однос према поменутом представнику источнословенске редакције, који се, узгред буди речено, сматра најближим словенском протографу.¹⁵ Тако текст житија у бугарској редакцији представља само грубо скраћену верзију руске редакције, са неколико места где је замењен ред речи у реченици или пак додат везник „и“. Међутим, у случају српске редакције, за коју се такође може рећи да представља скраћену верзију руске, опажа се значајан редакторски подухват, те се пре може говорити о сложеној преради него о једноставном скраћивању текста. Наиме, изостављени део житија у коме се саопштава да се Ђакону Ермилу у тамници јавио анђеоло „који га тешаше“, те да је Стратоник, видевши чудесно јављање, поверовао у Христа и постао друг Ермилу, замењен је кратком напоменом да је по Ермиловом утамничењу Стратоник изјавио „и ја сам хришћанин и верујем у Христа Сина Божијег“. Стратониковом исповедању следује кратак податак „затворен пак би и он“. Поред овог, у процесу прераде житија уметане су и поједине фразе којих нема у руској верзији, нити пак у грчком тексту кратког житија.

Као предлог за прилог српске редакције Константиновог пролога послужио је препис који се данас чува у Архиву Хрватске академије знаности и умјетности, под сигнатуром III. с. 6. На основу записа посредно се може закључити да је био у власништву манастира Студенице.¹⁶ Пергаментни кодекс, исписан крајем XIII века, садржи прошка житија за свих дванаест месеци, а истовремено је и један од најочуванијих преписа Константиновог пролога. Критичким апаратом обухваћена су три преписа (У, В 1, В 2). Прилог са текстом бугарске редакције Константиновог пролога дат је према тексту Лесновског пролога, који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности, под сигнатуром Рс 53.¹⁷ Такође пергаментни кодекс, већим делом га је исписао један од најплодоноснијих писара лесновског скрипторијума – Станислав, 1330. године.¹⁸ Такође у Лесновском манастиру, не-

¹⁵ Алексеј Пентковскиј је установио да је несачуваном грчком оригиналу словенског превода Константиновог пролога најближи препис Vat. gr. 2046, који потиче из XII века. Пентковскиј, *Гречески оригинал славјанског Синаксарја*, 654. Текст житија београдских мученика Ермила и Стратоника у овом препису дословно прати текст житија у Менологу императора Василија II (976–1025). Следствено томе, житије мученика Ермила и Стратоника у словенском преводу Константиновог пролога припада текстуалној традицији Василијевог Менолога.

¹⁶ Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 162.

¹⁷ Фототипско издање Лесновског пролога Станислављевог приредиле су са пратећом студијом: Павлов, Желязкова, *Станиславов (Лесновски) пролог*, 1999.

¹⁸ Препис Лесновског пролога настао је у време када је област Овче поље, у коме се налази Лесново, била под влашћу српског краља Стефана Уроша Дечанског (1321–1331), о чему сведочи писар Станислав у запису на крају кодекса: *ССЗН I* бр. зап. 56, 26.

колико година касније, исписан је још један пролог, који се данас налази у рукописној збирци Народне библиотеке Србије под сигнатуром Рс 705.¹⁹ Иако су писари при исписивању користили кратовски а не српски правопис, Биљана Јовановић-Стипчевић, због историјских околности, лесновске прологе приписује српској средњовековној култури.²⁰ Најмлађи препис Константиновог пролога бугарске редакције настао је 1560. године у метохијском манастиру Врело. Дијак Симеон га је исписао српском редакцијом, користећи бугарски препис као предложак.

У науци је већ увелико утврђено да постоје две редакције словенског превода стиховног пролога. Иако се мишљења по питању места настанка разликују,²¹ сви аутори се углавном слажу да су оба превода настала у приближно време, са два слична али не истоветна грчка предлошка, те да је сваки превод формирао посебан однос према грчком тексту.²² На примеру пролога дечанске збирке, Димитрије Богдановић је установио да постоје два превода, оба настала у српској средини у приближном временском периоду.²³ Прву редакцију аутор је назвао, према писару најстаријег дечанског преписа – Лукијева (L), а другу, према ктитору најстаријег дечанског преписа – Варламова (V). Обе редакције имају особен однос према грчком предлошку; тако, старији превод (L) задржава грчку лексику, називе и топониме, док млађи (V) показује слободнији приступ грчком тексту.²⁴

Житије мученика Ермила и Стратоника присутно је у оба превода, а међусобне разлике, иако незнатне, ипак су приметне. Међутим, поменуте разлике се не односе на обим или садржај житија. Имајући то у виду, у прилогу смо донели обе. Међу српским преписима заступљенији је превод L редакције. Свега три од четрнаест преписа стиховног пролога исписано је према преводу V редакције. Најстарији српски препис са преводом L ре-

¹⁹ Фототипско издање Лесновског пролога Ковачевићеве збирке са пропратном студијом приредио је Илија Велев: Велев, *Лесновски Ковачевићев њролої*.

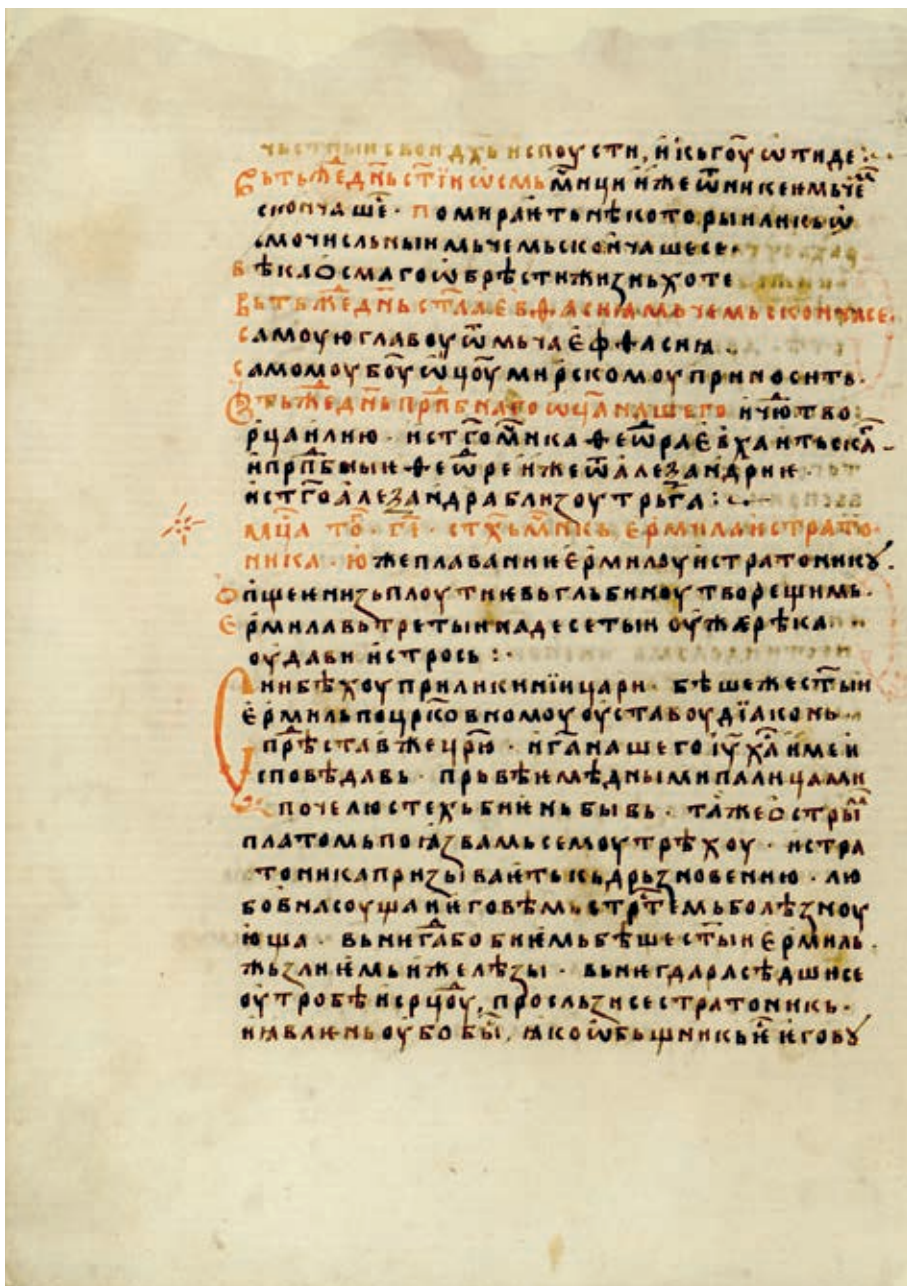
²⁰ Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно њисано наслеђе*, 72, 75. Поред чињеница да се манастир Лесново у време настанка оба преписа налазио под влашћу српског краља, да је ктитор манастирског католикона био деспот Јован Оливер и да је цар Душан овај манастир одредио за седиште Злетовског епископа, лесновски писари су током четрдесетих година напустили кратовски правопис, прихватајући српску правописну норму. Најупечатљивији је пример писара Станислава, који је 1342. године исписао минеј српском редакцијом: Матић, *Оѡис рукоѡиса Народне библиотеке*, 16. Подробније о лесновском писарском центру: Велев, *Лесновскиоѡй книжевен центѡар*.

²¹ Чистякова, *О ѡжнославјаских переводах стихиног пролога*, 437–439.

²² Богдановић, *Две редакције сѡиховної ѡролоїа*, 53–55, 63–64; Тасева, *Грешки и несинонимни разночтения*, 230; Петков, *Стишинѡят пролог*.

²³ Богдановић, *Две редакције сѡиховної ѡролоїа*, 38–39.

²⁴ *Ibid.*, 53–55.

Сл. 1. Стиховни пролог за друго тромесечје, Дечани 55, 1370/1380, л. 18а

дакције, који је послужио као основни текст, настао је шездесетих или седамдесетих година XIV века (данас се чува у Универзитетској библиотеци у Београду под сигнатуром Рс 16). За предлогак пак превода V редакције послужио је управо дечански препис, по коме је Димитрије Богдановић и назвао читаву редакцију – први том Варлаамовог комплекта под сигнатуром 55 рукописне збирке манастира Дечана (сл. 1).

Поред две различите редакције словенског превода стиховног пролога, у српском рукописном наслеђу, као што је поменуто, идентификована је и међуредакција.²⁵ Пролошко житије Ермила и Стратоника у поменутој редакцији посведочено је у свега једном препису. Реч је, наиме, о стиховном прологу хиландарске рукописне збирке под сигнатуром Рс 427, исписане у другој четвртини XV века. Прва половина житија у континуитету прати превод L редакције, док у другој половини долази до укрштања превода у следећем поретку: V – L – V редакција.²⁶ Пролошки стихови су исписани према преводу V редакције. Сличан пример укрштања два превода у тексту једног житија идентификован је у још једном рукопису хиландарске збирке. Реч је о стиховном прологу под сигнатуром Рс 424, који је исписан двадесетих година XIV века. Наиме, Марина Чистјакова је на примеру житија преподобног Амона Египћанина установила да су у тексту заступљена оба превода. Први део текста исписан је према V редакцији, а последња трећина према преводу L редакције.²⁷ Житије Ермила и Стратоника у овом прологу, међутим, у целисти је исписано према преводу L редакције. Ова појава, карактеристична само за српско рукописно наслеђе стиховног пролога,²⁸ сликовито указује на висок степен креативности српских писаца и преписивачких средишта средњег века.

У издању прилога су скраћенице са титлом разрешаване помоћу полукружних заграда (), а оне без титле, као и испуштена слова, помоћу угластих заграда []. Интерпункција је изворна, а надредни знаци су, изузев ознака за бројне вредности, изостављени. Брух-цифре у српскословенском тексту упућују на напомене уз издање, које се односе на различите. Уколико се различите односе на више речи, онда звездица испред прве везује низ за

²⁵ Чистјакова, *О јужнословјских преводима стиховног пролога*, 443–444.

²⁶ V. прилог 5. Делови текста који су исписани према преводу Варлаамове редакције су подвучени.

²⁷ Чистјакова, *О јужнословјских преводима стиховног пролога*, 443–444.

²⁸ Од 80 српских и бугарских преписа стиховног пролога, Чистјакова је само два помекнула хиландарска пролога сврстала у тзв. измешану редакцију: *ibid.*, 446–448.

брух-цифру, односно одговарајућу напомену. Звездица испред речи на којој се налази и брух-цифра означава да се та реч не налази у рукописима чије су сигнатуре дате у напомени.²⁹

А. Пролог Константина Мокисијског

Прилог 1 – српска редакција пролога Константина Мокисијског:

И(ѣ)с(е)ца тогѡѡде³⁰ въ. Г҃и. д(ь)нь. стр(а)сть с(вѣ)тнѡ³¹ м(оу)ч(е)н(и)коу. крмоула³². и стратоника. ѿт(ь)чѣ³³ бл(а)г(о)с(ло)ви³⁴ ∴ .

Та с(вѣ)таѡ м(оу)ч(е)ника³⁵ х(ри)с(то)ва.³⁶ бѣста при ликинни ц(а)ри. с(вѣ)тън оубо³⁷ крмоуль.³⁸ бѣше³⁹ дѡдѡконъ *цр(ь)кве х(ри)с(то)вы.⁴⁰ ликинни же *ц(а)рь⁴¹ жибѣше на рѣцѣ доунаисцѣн. и слышавъ⁴² ѿ с(вѣ)тѣмъ крмоуль.⁴³ и повелѣ въврѣщни въ тъмницѡу стратоникъ же въпиаше *и⁴⁴ азъ хр(ь)стианъ⁴⁵ ксѡмъ. и вѣроую въ х(ри)с(т)а с(ы)на б(о)жиа. кѣтъ же быс(тъ) и тъ.⁴⁶ крмоуль⁴⁷ же изведеъ быст[ь] ис[ь] тъм[ь]нице. и ноу-диць бѣ поклонити⁴⁸ се идоломъ. и не⁴⁹ въскотѣ⁵⁰ покорити се⁵¹ бнѣнь бы⁵² жьзникѡмъ⁵³

²⁹ Начела издања према: Шпадијер, *Почеци српске химнографије*.

³⁰ У, В 2: тог(о).

³¹ В 1: с(вѣ)тоу.

³² У: крмоуль. В 1: крмоула. В 2: крмола.

³³ В 2: нема.

³⁴ У, В 2: нема.

³⁵ В 1, В 2: нема.

³⁶ У, В 1, В 2: нема.

³⁷ У: бо.

³⁸ У: крмоуль. В 2: крмола.

³⁹ У: бѣ. В 2: бѣ оубо.

⁴⁰ У: х(ри)с(то)вы цр(ь)кве.

⁴¹ У, В 1, В 2: нема.

⁴² В 1: слыша. В 2: слыша.

⁴³ У: крмоуль. В 2: крмоуль.

⁴⁴ У, В 1, В 2: нема.

⁴⁵ У, В 2: кр(ь)стианнѣ.

⁴⁶ В 2: тъ.

⁴⁷ У: крмоуль.

⁴⁸ У: пожрѣти.

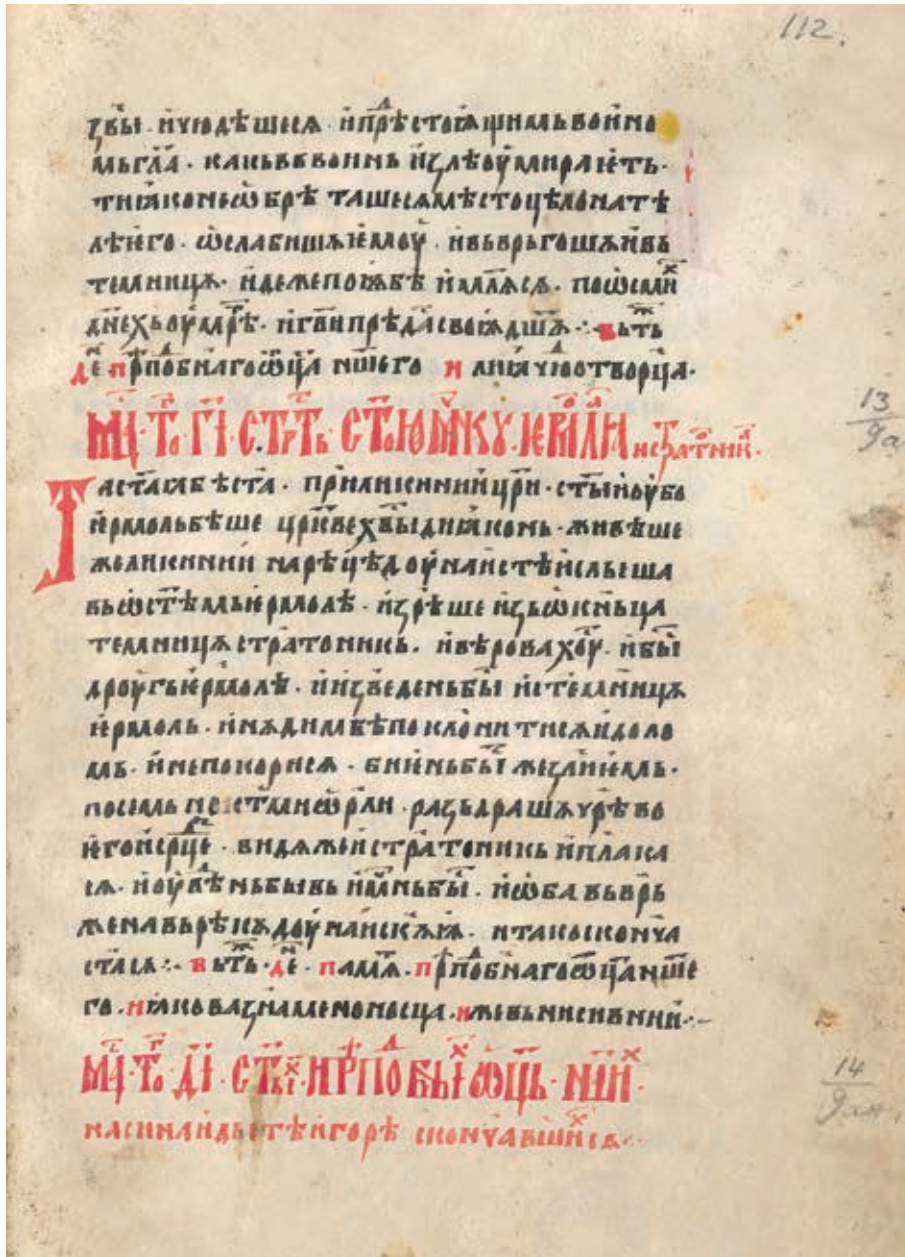
⁴⁹ В 2: нема

⁵⁰ У, В 1, В 2: нема.

⁵¹ У, В 1: покорь се. В 2: покорн се

⁵² У, В 1: бы(сть).

⁵³ В 1: жьзникѡмъ

Сл. 2. Константинов пролог за целу годину, Лесновски пролог Други, НБС Рс 705, 1330/1340, л. 35а

соуковатилъ.⁵⁴ по⁵⁵ селъ нокты ѿрълнн разд[ь]раше⁵⁶ к-моу чрѣво и ср[ь]дце к-го⁵⁷ *съ кльщамн^{58*} с[ь] плуцямн⁵⁹ нзымъше н⁶⁰ повръгоше· видѣ же стратонникъ плакаше се· н ѿблбизаше тѣло с(вє)т(а)го.⁶¹ въврѣжена быста ѿба въ рѣкоу доунавскоую· н тако *ѿ г(оспо)дѣ⁶² скончаста се рад(о)ующа се.⁶³

Додатак: Летњи помен (1. јун). Въ тѣжде д(ь)нь стр(а)сть с(вє)тнхъ м(оу)ч(є)никъ к-рмоула н стратонника нже на ѿстроу хльмѣ·

Прилог 2 – Бугарска редакција пролога Константина Мокисијског

Н(ѣ)с(є)ца тог(о)· въ.⁶⁴ ї· [днь·] стр(а)сть с(вє)тою м(оу)ч(є)н(н)кѣ· к-рмолаа н стратонника.⁶⁵

Та с(вє)таа бѣста при ликннн⁶⁶ ц(а)ри· с(вє)тн оубо к-рмолъ⁶⁷ бѣше *цр(ь)кве х(рн) с(то)вы⁶⁸ днпаконь· живѣше же ликннн на рѣцѣ доунавсцѣн.⁶⁹ н слышавъ ѿ с(вє)тѣмъ к-рмола· н зрѣше изъ ѿкннца телннца стратонникъ· н вѣрова х(рн)с(т)оу.⁷⁰ н быс(ть) дроугъ к-рмолъ⁷¹· н изведенъ быс(ть) нс[ь] тел[ь]ннцѣ⁷² к-рмолъ⁷³· н нжднлъ бѣ поклонити са идоломъ· н не покори са· внкнъ быс(ть) жьзльнк-мъ· по селъ ноктыѣ ѿрълн· разьдраша чрѣво к-го н срдьце· видѣ же н стратонникъ н плака са· н оувѣд(є)нь быбъ н м(оу)ч(є)нь быс(ть)· н ѿба въврѣжена въ рѣкѣ доунавскаа.⁷⁴ н тако скончаста са :

Додатак: Летњи помен (1. јун). Въ тѣж(є)· день· с(вє)тою· м(оу)ч(є)ннкоу· к-р[ь]мола· н стратонника· нже на ѿстрыхъ хльмѣхъ·

⁵⁴ У: соуховатилъ. В 1, В 2: соуковатомъ

⁵⁵ В 2: н по.

⁵⁶ У: раздрѣше.

⁵⁷ У: к-моу.

⁵⁸ У, В 1, В 2: нема.

⁵⁹ У: сплюцямн. В 1: нема. В 2: съ плюкамн.

⁶⁰ У, В 1, В 2: нема.

⁶¹ У, В 1, В 2 следи додато: н.

⁶² У, В 1, В 2: нема

⁶³ У, В 1, В 2: нема.

⁶⁴ Л 2: нема.

⁶⁵ Л 2, следи уметнуто: ѿт(ь)чє бл(аго)с(ло)ви·

⁶⁶ Си: ликннѣ.

⁶⁷ Си: ермола.

⁶⁸ Си: х(рн)с(то)вы цр(ь)кве.

⁶⁹ Си: дѣнавсцѣн

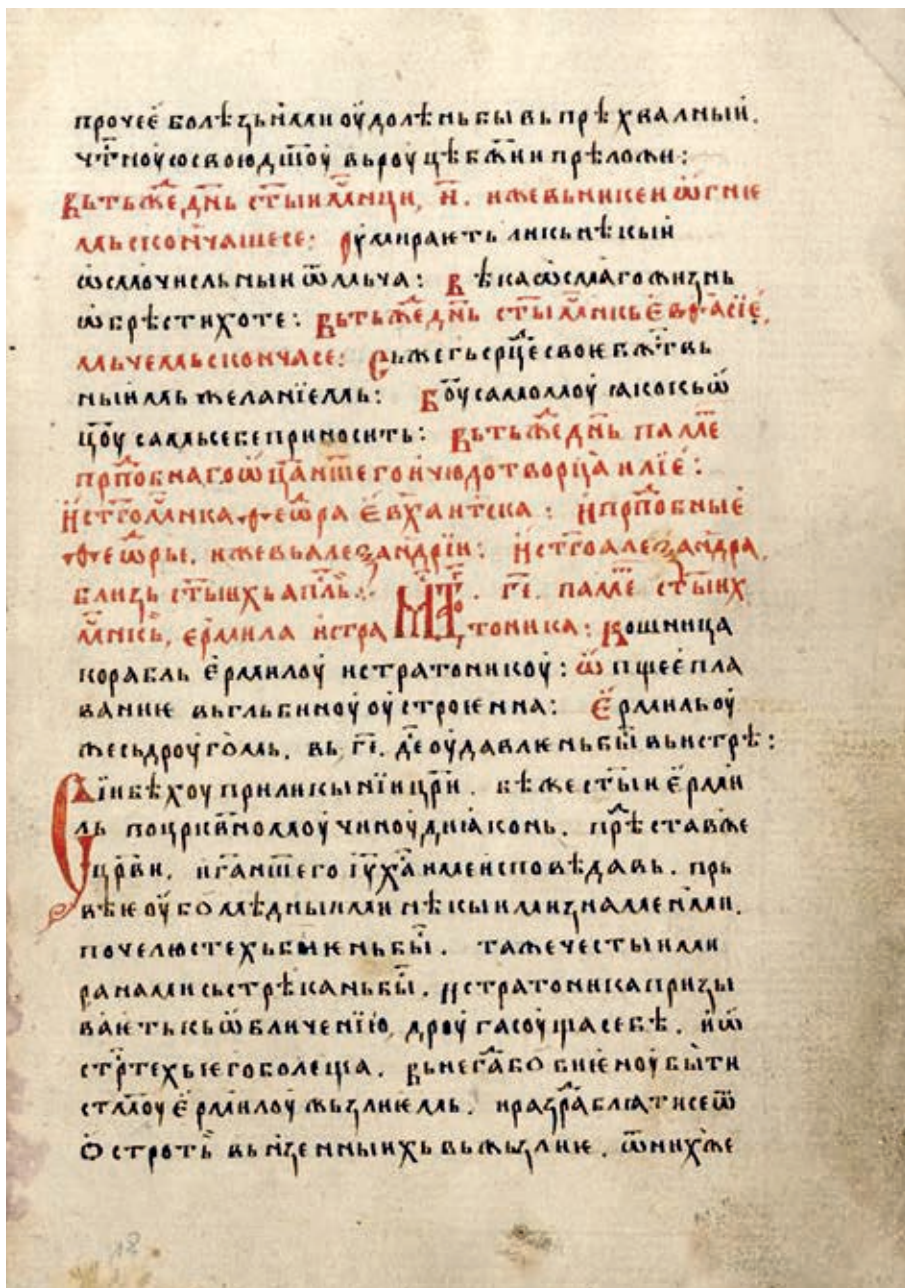
⁷⁰ Си: вѣровахоу

⁷¹ Си: ермолау

⁷² Л 2: тел[ь]ннца

⁷³ Си: ермолаи

⁷⁴ Си: доунавскоую

Сл. 3. Стиховни пролог за друго четворомесечје (јануар – април), УБ 17, 1360/1370, л. 18а

Б. Пролози стиховни

Прилог 3 – Лукијева редакција превода стиховног пролога

М(ѣ)с(е)ца тог(о). гї. с(вє)т(н)хъ м(оучє)н(н)къ ермила и стратонника.

Юже⁷⁵ плаваннє ермилоу и стратонникоу.

Ощєс⁷⁶ низьпоутнєс⁷⁷ въ гльбннѡу творещимъ.

Ермила въ третинадесетин⁷⁸ оуже рѣка оудава истрѡс⁷⁹:

Син бѣхоу при анкинїи царн. бѣше же⁸⁰ с(вє)тын ермиль⁸¹ по ц(ь)рковномоу оуста-
воу дїаконь. прѣдстав[ь] же ц(а)рю⁸² и г(оспод)а нашего і(нсо)у(са) х(ри)с(т)а нмє⁸³
исповѣдавъ прѣвѣс мѣдными палицами по челюстєхъ бнєнъ бѣвъ. таже острымъ⁸⁴ пла-
томъ по газвамъ⁸⁵ сємоу⁸⁶ трѣхоу⁸⁷ и стратонника призываєтъ къ дръзновеннѡ. ⁸⁸любовна⁸⁹
соуца⁹⁰ и⁹¹ ієговѣмъ. стр(а)стемъ болѣзноюуща.⁹² вьнєгда во бнємъ⁹³ бѣше с(вє)тын
ермиль. жьзаниємъ и желѣзы въ нєгда расѣд[ь]шиє⁹⁴ оутробѣ и с[ь]рдцоу. ⁹⁵*просльзи
сє стратонникъ.⁹⁶ и авлєнъ оубо⁹⁷ бѣс(ть). іако ѡбьщникъ ієс(ть)⁹⁸ ієговоу пронзволєннѡ.
и въпрошенъ бѣвъ⁹⁹ ѡтъ ц(а)ра и христианина сєбє исповѣда. тѣмъ бѣнєнъ бѣвъ. и

⁷⁵ X 1: ѳже П: ѳже

⁷⁶ Д 4: окщєнїє

⁷⁷ Д 4: низьпоутнєс М, К: низьплѣтїє П: низьпоутїє А: ниспоутїє

⁷⁸ Д 4: третинадесетин М, А: гї

⁷⁹ А: нема

⁸⁰ X 1: нема.

⁸¹ Д 4: ермиль

⁸² Д 4, М, X 3, А: цароу

⁸³ X 1, М: нема.

⁸⁴ М: ѡстрнїи

⁸⁵ Р: газвь X 1: газвы Д 4, М, X 3, П, А: газвахъ

⁸⁶ X 1, М: ємоу X 3: іємоу П: ємѣ

⁸⁷ X 1: ѡтрыахоу X 3: траахоу М: трїахѢ П: трыахѢ

⁸⁸ М, следи додато: и.

⁸⁹ А: любовнаа.

⁹⁰ Д 4: соуцаа

⁹¹ X 1: нема.

⁹² X 3, А: сьболѣзноюуща.

⁹³ Д 4, X 3: бѣнєнъ.

⁹⁴ А: расѣдашиє.

⁹⁵ X 1, следи уметнуто: єго тогда П, следи уметнуто: єговѢ тогда

⁹⁶ X 1, П: и стратонникъ просльзи сє.

⁹⁷ К: бо

⁹⁸ П: нема; А: бѣс(ть).

⁹⁹ М, П: бѣс(ть).

съ ермиломъ коупно въ истроуѣ рѣкоу въврѣжени быше. идеже и оба м(оу)ч(е)ннио кон(ь)ць¹⁰⁰ въсприешѣ.¹⁰¹

Съврѣшаѣтъ¹⁰² се¹⁰³ снх[ъ] съборъ въ бл(а)говѣстивнѣмъ¹⁰⁴ домоу арханг(е)ла миханла соушомоу въ оѣни¹⁰⁵ :

Додатак: Летѣи помен (1. јун). М(е)с(е)ца того. ѧ. [...] Въ тѣжде днь паметь с(вѣ) тых[ъ] м(оу)ч(е)н(н)къ ермила и стратоника. иже въ Ѡкѣи¹⁰⁶.

Прилог 4 – Варлаамова редакција превода стиховног пролога

Кошница корабль ермилоу и стратоникоу:

Ѡпщеѣ плаваннѣ въ глыбинуѣ оустроѣнна:

Ѣрмильоу¹⁰⁷ же¹⁰⁸ съ дроугомъ. въ гѣ.¹⁰⁹ д(ьн)ес(ь)¹¹⁰ оудавлѣнь быс(тъ) въ истрѣ:

Ѣи бѣхоу при ликынѣи ц(а)ри. бѣ же с(вѣ)тъи ермиль по ц(ь)рковномоу чинноу днако-
нѣ. прѣдстав[ъ] же ц(а)р(е)ви. и г(оспод)а н(а)шего і(со)у(са) х(ри)с(та) иже испобѣда-
въ. прѣвѣтѣ оубо мѣдныи и нѣкыи знамен[ъ]ми. по челоустехъ вниень быс(тъ). таже
честыи ранами състрѣканъ быс(тъ). и¹¹¹ стратоника призываѣтъ къ Ѡбличенію дроу-
га соуща себѣ. и Ѡ стр(а)стехъ иго болеща. вьнегда бо вниноу быти с(вѣ)т(о)моу ерми-
лоу жьзліиѣмъ. и раздравлати се Ѡт[ъ] остротъ вьззеныихъ въ жьзліиѣ. Ѡт[ъ] них[ъ]
же распаде се по чрѣвоу и по срѣд[ъ] ср(ь)дца. и просльзникъ стратоникъ явлѣнь¹¹² авѣи¹¹³
быс(тъ). тако Ѡбщникъ хотѣнѣа иго ис(тъ). въпрошень оубо быс(тъ) ц(а)ремъ. и хри-
стѣанина себе испобѣда. тѣмъ вьнень быс(тъ). и вькоуѣтъ съ ермиломъ въ рѣкоу истроуѣ
въврѣжень быс(тъ) идеже бл(а)женыи коньць Ѡба приѣста.

¹⁰⁰ М, Х 3: вѣн[ъ]ць.

¹⁰¹ П: приешѣ.

¹⁰² П, следи додато: ж(е).

¹⁰³ Х 1: же.

¹⁰⁴ П: бл(а)говѣстивнѣмъ

¹⁰⁵ М: Ѡѣи

¹⁰⁶ Сп, Х 4: оѣи.

¹⁰⁷ Д 3: Ѣрмиль. Д 6: Ѣрмиль.

¹⁰⁸ Д 3, Д 6: үже

¹⁰⁹ Д 3: третинадес(е)тъ. Д 6: ї.

¹¹⁰ Д 3, Д 6: нема

¹¹¹ Д 3: нема.-

¹¹² Д 3, Д 6: явств(е)нь

¹¹³ Д 3: авниѣ Д 6: авѣѣ

284

мошашинма . и мисогаа гладыа и злобы
 прапе . и тпамо помолшхее спому . и в роу
 цѣ тпвой се не бжн дхъ свой прѣлагаю и дѣпи
 ва . тпныи дхъ свой испосупи . и каго оуиде :
Вѣтъ жѣ днѣ спѣи ѡемь мнши иже ѡннсе
 мбѣмь екопчашесе . е помираи тпѣ мѣкото
 раиниса бемогиельпн . вѣкла омаго окр
 етпн живнх оупе . **Вѣтъ жѣ днѣ** спѣа е вѣфа
 сѣа мате мь екопчаше . е самовоу главу ѡмь
 га е вѣфсѣа . самовоу бѣ оуцх мнре ко мупри
 носитпѣ . **Вѣтъ жѣ днѣ** прѣобнаго оца наше
 го и тп створца илю . и спѣго мнса фѣсѣра
 е вѣхайтпскаго . и прѣобныи фѣсѣре иже ѡ
 александриѣ . и спѣго александра близѣ тѣрага :
МЦА тпннса . е . ю же плаваніе ермила и ер
 истра тпннскѣ . **О** бще исплаутиѣ вѣ гла
 вы испутпворщнма . ермила вѣ тпратп
 над есптпый оу же рѣка оудавн испрѣс :
И вѣтх оупри ниснныи цари . жѣше жестыи
 ермила по царскѣ оуму оуправу дѣако мь
 прѣсплаже царю . и тамашего и вѣхайтп
 дава . прѣбѣ мѣдныи палицами поуч
 люспехъ бнннма бывъ . тѣже ѡспрѣимь гла
 тпѣ поаѣзвѣмь се мѣ оуправх оу . испратп мн
 са прѣзвѣаи тпѣ са дѣрзновенію . любовна
 соуща и еговѣ мь е тпратп мь е вѣ ольбѣноу юща .
 вѣни слабо бнннма бѣше е тпнн ермила жѣ
 злы мь иже мѣзы . вѣни гара е дѣшии е оу
 тпровѣ и рѣцѣ , прѣсплазнене спратп мнскѣ .
 и гаваннго ба мѣко о вѣщннскѣ е еговѣ прои
 зволннню . и вѣпрѣшенъ бывъ ѡцѣра и хрѣтѣ
 лннса себѣ исповѣда . тѣ мь бнннма бывъ и вѣ
 исе ермила ѡкоупно вѣ испрѣоу рѣкѣ вѣ вѣрѣ

Сл. 4. Стиховни пролог за прво полугодиште, Коришки пролог, НБС Рс 639, л. 283а

Съвршаѣтъ же се съборъ ихъ. въ мольбѣнѣмъ домоу с(вє)таго арх(а)ггела. иже¹¹⁴ ис(тъ) въ оџин¹¹⁵:

Прилог 5 – „међуредакција“ превода стиховног пролога

Кошница корабль ермилоу и стратоникоу:

Опще плаваннѣ въ гьбниноу оустроѣнна:

Ермилоу же съ дроугомъ. въ гї. д(ьн)ес(ь) оудавленъ быс(тъ) въ истрѣ:

Сїи бѣхоу при ликинїи царн. бѣше же с(вє)тын ермиль по ц(ь)рковномоу оуставоу дїаконъ. прѣдстав[ь] же ц(а)ры · и г(оспод)а нашего і(со)у(са) х(ри)с(та) илѣ исповѣдавъ прѣвѣ мѣдныи палицами по челюстехъ биень бывъ. таже ѿстрьмъ платѿмъ по гзвкамъ емоу траахоу · и стратоника призываетъ къ дръзновению. любовна соуща и еговѣмъ стр(а)стемъ болѣзноюуща. въ негда бо биемъ бѣше с(вє)тын ермиль. жьзлицемъ и желѣзы · и раздраблиати се ѿтъ остротъ въззеныхъ въжѣзайе. ѿт[ь] нихъ же распаде се по чревѸ и по срѣд(ь) ср(ь)дца. просьзи се стратоникъ. и гавленъ оубо быс(тъ). тако ѿбьщникъ ис(тъ) иговѸ пронзволенню. и вопрошенъ бывъ ѿтъ ц(а)ра и христїанина себе исповѣда. тѣмъ биень бывъ. и въкоупѣ съ ермилоу въ рѣкоу истровою въврженъ быс[тъ]. надеже бл(а)женнын кон(ь)ць ѿба прїеста.

Съвршаѣтъ же съборъ ихъ. въ м[о]л[ь]бѣнѣмъ домоу с(вє)т(а)го арх(а)ггела. еже ис(тъ) въ оџин:

¹¹⁴ Д 3, Д 6: еже

¹¹⁵ Д 3, Д 6: ѿкїи

Списак рукописа

Vat. gr. 2046: codex Vaticanus graecus 2046. Пролог на грчком језику за целу годину. Пергамент, XII век. Житије: л. 141б–142а,¹¹⁶ летњи спомен: л. 252а.

Соф. 1324: РНБ, Новгородско-Софийское собрание (ф. 728), 1324. Константинов пролог за прво полугодиште. Пергамент, 160 л. (први део кодекса), крај XII – почетак XIII века. Житије: л. 124 а–б.¹¹⁷

А. Рукописи Константиновог пролога

С: Студенички пролог, ХАЗУ IIIc 6. Константинов пролог за целу годину. Пергамент, 295 л. 297 × 240 мм, крај XIII или сам почетак XIV века.¹¹⁸ Житије: л. 109б–110а, летњи спомен: л. 222а.

У: РГБ Ундолски 75, крај XIII века. Служабни минеј за прво полугодиште са синаксарима Константиновог пролога уметнутим после шесте песме канона. Пергамент, 304 л. 300 × 225 мм.¹¹⁹ Житије: л. 265а.

В 1: Берлин Wuk 37, крај XIII века. Константинов пролог за целу годину. Пергамент.¹²⁰ Житије: 168а.

В 2: Берлин Wuk 38, прва половина XIV века. Константинов пролог за целу годину.¹²¹ Житије: 95б.

Л 1: Лесновски пролог Први, САНУ 53. Константинов пролог за целу годину. Пергамент, I+ 320 л. 243 × 158 мм, 1330.¹²² Житије: л. 112а, летњи спомен: л. 136б.

Л 2: Лесновски пролог Други, НБС Рс 705. Константинов пролог за целу годину. Пергамент, 221 л. 250 × 175 мм, друга четвртина XIV века, 1330/1340.¹²³ Житије: л. 35а, летњи спомен: л. 184а.

¹¹⁶ *Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам*, 614–615.

¹¹⁷ *Ibid.*, 613–614.

¹¹⁸ Мошин, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 84.

¹¹⁹ Богдановић, *Најстарија служба Светом Сави*, 13–14.

¹²⁰ Цонев, *Славянски рукописи в Берлинската државна библиотека*, 38–39; Чистякова, *Класификация южнославянских списков Синаксаря*, 55.

¹²¹ Цонев, *Славянски рукописи в Берлинската државна библиотека*, 39; Чистякова, *Класификация южнославянских списков Синаксаря*, 55.

¹²² Стојановић, *Каталоги рукописа и старих штампаних књига*, 84.

¹²³ Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе*, 75. Фототипско издање са пратећом студијом уприличио је: Велев, *Лесновски Ковачевиков пролог*.

Си: Симеонов пролог, Музеј Срема ЗЦУ 263. Константинов пролог за целу годину. Папир, 170 л. 314 × 210 мм, 1560.¹²⁴ Житије: л. 81а–б.

Б. Рукопис стиховног пролога.

УБ: Универзитетска библиотека 17. Стиховни пролог за друго четворомесечје (јануар – април). Папир, 238 л. 280 × 210 мм, 1360/1370.¹²⁵ Житије: л. 18а–б.

Р: Радослављев пролог, ХАЗУ Шб 19. Стиховни пролог за друго тромесечје (децембар – фебруар). Пергамент, 160 л. 280 × 210 мм, 1370.¹²⁶ Житије: л. 165а.

Д 1: Дечани 55. Стиховни пролог за друго тромесечје. Папир, 91 л. 282 × 205 мм, 1370/80.¹²⁷ Житије: л. 18а.

Д 2: Дечани 53. Стиховни пролог за четврто тромесечје (мај – август). Папир, 165 л. 285 × 205 мм, 1394.¹²⁸ Летњи спомен (без стихова): 2а.

Д 3: Дечани 54. Стиховни пролог за друго тромесечје. Папир, 212 л. 295 × 195 мм, 1394.¹²⁹ Летњи спомен (без стихова): 10ба.

ПП: Пећка Патријаршија 57. Стиховни пролог за друго четворомесечје. Папир, 224 л. 285 × 200 мм, 1390/1400.¹³⁰ Житије: 21а.

Х 1: Хиландар 424. Стиховни пролог за прво полугодиште (септембар – фебруар). Папир, 314 л. 280 × 195 мм, 1420/30.¹³¹ Житије: л. 233б–234а.

Х 2: Хиландар 427. Стиховни пролог за прво полугодиште. Папир, 325 л. 295 × 210 мм, 1425/1450.¹³² Житије: л. 231а–б.

Д 4: Дечани 57. Стиховни пролог за друго тромесечје. Папир, 163 л. 290 × 210 мм, 1430/40.¹³³ Житије: л. 81а–б.

¹²⁴ Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 84; Инвентарна књига Збирке црквене уметности, одељења историје уметности Музеја Срема, нема странице.

¹²⁵ Ђоровић, *Рукописи Универзитетске библиотеке*, 97; Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 85.

¹²⁶ Мошин, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 175–177.

¹²⁷ *Опис рукописа манастира Високи Дечани*, 189–194.

¹²⁸ *Ibid.*, 178–183.

¹²⁹ *Ibid.*, 183–189.

¹³⁰ Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 96.

¹³¹ Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа*, 164.

¹³² *Ibid.*

¹³³ *Опис рукописа манастира Високи Дечани*, 199–202.

Д 5: Дечани 56. Стиховни пролог за друго полугодиште (март – август). Папир, 297 л. 295 × 210 мм, 1475/85.¹³⁴ Житије: л. 154б.

Д 6: Дечани 58. Стиховни пролог за друго четворомесечје. Папир, 270 л. 315 × 215 мм, 1494/1500.¹³⁵ Житије: л. 19а–б.

М: Библиотека Матице српске РР IV 9. Стиховни пролог за прво полугодиште. Папир, 215 л. 305 × 205 мм, 1560/70.¹³⁶ Житије: 161б–162а.

А: Архив САНУ 381. Стиховни пролог за прво полугодиште. Папир, 300 × 210 мм, 1550/1575.¹³⁷ Житије: 213б–214а.

К: Коришки пролог, Народна библиотека Србије Рс 639. Стиховни пролог за прво полугодиште. Папир, 370 л. 310 × 210 мм, 1573.¹³⁸ Житије: л. 283а–б.

П: Библиотека Српске патријаршије 126. Стиховни пролог за прво полугодиште. Папир, П+ 402 л. 307 × 210 мм, 1581.¹³⁹ Житије: 302а–б.

СП: Санктпетербург, РНБ, F.I.753. Стиховни пролог, XVI век.¹⁴⁰ Летњи спомен (без стихова): л. 72а.

Х 3: Хиландар 438. Стиховни пролог за друго тромесечје. Папир, V + 238 + 6 л. 305 × 210 мм, 1621.¹⁴¹ Житије: л. 119а.

Х 4: Хиландар 436. Стиховни пролог за друго полугодиште. Папир, III+ 375 + 1 л. 308 × 205 мм, 1621.¹⁴² Летњи спомен (без стихова): л. 205а.

Библиотека Матице српске РР IV 8. Скраћени стиховни пролог за целу годину (септембар – август). Папир, 338 л. 289–293 × 207–210 мм, 1540/50.¹⁴³ Помен Ермила и Стратоника 13. јануара (без житија): л. 159а.

¹³⁴ *Ibid.*, 195–198.

¹³⁵ *Ibid.*, 202–206.

¹³⁶ Грбић, Станковић, *Ћирилске рукописне књиџе Библиотеке Матице српске*, 45–76.

¹³⁷ Kovačević, *Arhiv Srpske akademije nauka i Beogradu*, СХСХVI; Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа*, 87.

¹³⁸ *Ibid.*, 86; Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *ibid.*, 314–324.

¹³⁹ Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа*, 86; Ранковић, Вукашиновић, Станковић, *Инвенџар рукописа библиотеке Српске патријаршије*, 42.

¹⁴⁰ Основни подаци о рукопису преузети су са сајта: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/show.php?i=F9F362F3-494B-4772-98E1-B717667F0480&l=1&lang=1 [приступљено 9. 3. 2021].

¹⁴¹ Богдановић, *Каталоџ ћирилских рукописа*, 167–168.

¹⁴² *Ibid.*, 167.

¹⁴³ Грбић, Станковић, *Ћирилске рукописне књиџе Библиотеке Матице српске*, 9–44.

THE PROLOGUE *VITAE* OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN THE SERBIAN MANUSCRIPT HERITAGE

Miloš Jovanović

The contribution brings the prologue *vitae* of the Early Christian martyrs of Belgrade, Hermylos and Stratonikos, found in the Serbian manuscript heritage. By analyzing 22 copies, we have identified two different *vita* texts, both in two versions, i.e. redactions. Two types of prologues are found in the Serbian manuscript heritage: the non-verse one, better known as Constantine's, and the verse prologue. Neither of these two types originated in the Slavic milieu: they were written in Greek, most likely in Constantinople. Constantine's prologue was probably translated in the area under the jurisdiction of the Archbishopric of Ohrid, in the process of compiling the Slavic corpus of liturgical books in the eleventh and twelfth century. The prologue soon made its way via copies to Russian, Serbian and Bulgarian lands. The South Slavic copies of the prologue reveal two distinct redactions: the Serbian and the Bulgarian, both of which appear in the Serbian manuscript heritage. The earliest copies of the Serbian redaction that contain the *vita* of the martyrs Hermylos and Stratonikos date from the last quarter of the thirteenth century and the earliest copies of the Bulgarian redaction from the second quarter of the fourteenth century (1330, 1330/1340). Differences in the text of the *vita* of Hermylos and Stratonikos in the South Slavic redactions of Constantine's prologue have been noted both in terms of length and the different relationship with the text of the Russian prologue, which is believed to be the closest to the Slavic protograph. In the first half of the fourteenth century, the neo-Sabaite typikon was translated in the Serbian Archbishopric (1319) and on Mount Athos (1331), introducing a new liturgical model into Serbian devotional services. This change in the liturgical practice consequently instigated the process of reworking old texts and translating liturgical books with a new structure and contents. It was precisely in these circumstances that the verse prologue that quickly completely replaced Constantine's prologue came to be translated. Using the extant prologues from the Dečani manuscript collection, it has been determined that there are two redactions of the Serbian translation of the verse prologue, one provisionally called Lukije's and the other Varlaam's. The *vita* of Hermylos and Stratonikos appears in both redactions, but out of 15 analyzed verse prologues, only three copies belong to Varlaam's redaction. In addition to these two redactions of the translation of the verse prologue, a Hilandar copy has revealed the third, so-called mixed redaction, which alternately uses Varlaam's and Lukije's redaction of the *vita* text. This phenomenon – noted only in the Serbian manuscript heritage – suggests a high level of creativity of the medieval Serbian scribes/redactors.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Олга Шпехар, Христијанизација касноантичког Сингидунума. Од римског каструма до рановизантијске епископије

- Сл. 1. Сингидунум, положај каструма и насеља (према: М. Поповић, *Београдска њврђава*, 41, сл. 17)
- Сл. 2. Вотивни натпис посвећен Хекати (према: Г. Милошевић, В. Нинковић, *Архитравна греда са посветом*, 209, сл. 1)
- Сл. 3. Гробница у Брестовику, план и пресек (према: М. Валтровић, *Римска гробница*, Т. IV, сл. 1)
- Сл. 4. Гробница у Брестовику, улаз, данашњи изглед (фото: Димитрије Маринковић)
- Сл. 5. Гробница у Брестовику, бочна конха (фото: Димитрије Маринковић)
- Сл. 6. Објект са ротондом, локалитет Градиште код села Стојник, А – основа; Б – остаци мозаичког пода (према: О. Шпехар, *Касноантичка архитектура и ритуал*, 120, сл. 114)
- Сл. 7. Јонин саркофаг, детаљ фронталне стране (према: Pillipović, Milanović, *The Jonah Sarcophagus*, 240, fig. 2)
- Сл. 8. Оловни саркофаг из Сингидунума, цртеж (према: А. Црнобрња, *Налаз ранохришћанског оловног саркофага*, 316, сл. 2)
- Сл. 9. Светиљка са дршком у облику крста (према: *Константијин Велики и Милански едикт*, 345, кат.бр. 164)
- Сл. 10. Касноантичка керамичка светиљка (према: Племић, *Прилог познавању иконографије*, 765, сл. 1)
- Сл. 11. Огрлица са крстоликим привеском (према: *Константијин Велики и Милански едикт*, 348, кат.бр. 170)

Дубравка Прерадовић, *Култ Ермила и Стратоника у византијској престоници*

- Сл. 1. Цариград, Света Софија, унутрашњи изглед храма (фото: Јасмина Ђирић)

Дубравка Прерадовић, *Представе Ермила и Стратоника у средњовековном источнохришћанском свету*

- Сл. 1. Менолог Василија II, страдање Ермила и Стратоника, крај X – почетак XI века, Ватиканска библиотека (Vat. gr. 1613), fol. 314 (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613)
- Сл. 2. „Царски менолог“, страдање Ермила и Стратоника, 1034–1041. год., Балтимор, Уметнички музеј „Волтерс“ (Walters Ms. W. 521), fol. 88r. (https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W521/data/W521/sap/W521_000179_sap.jpg)
- Сл. 3. Илустровани календар деспота Димитрија Палеолога Анђела Дуке, страдања светих (10–13. јануар), страдање Ермила и Стратоника доле десно, 1322–1340. год., Оксфорд, библиотека Бодлеана (Bodleian Library MS. Gr. th. f. 1.), fol. 24v. (<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/p/66143aef-8169-46e5-a560-98444e8191ff>)
- Сл. 4. Менолог Симеона Метафраста, светитељи прве књиге месеца јануара (5–17. јануар), 1055–1056. год., Синај, манастир Свете Катарине (Sinai, gr. 512), fol. 2v. (према: Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of St. Catherine*, pl. XV, fig. 198)
- Сл. 5. Свети Ермил и Стратоник (деталј сл. 4)
- Сл. 6. Менолог Симеона Метафраста, свети Ермил и Стратоник, XI век, Венеција, библиотека Марчана (Marciana, gr. Z 585 (=829)), f. 54v (према: *Oriente Cristiano e Santità*, 170, fig. 16.)
- Сл. 7. Јеванђелистар, свети Ермил и Стратоник, XI век, Ватиканска библиотека (Vat. gr. 1156), fol. 294v (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156)
- Сл. 8. Минеј за јануар, свети Ермил и Стратоник, XIII век, Париз, Национална библиотека (Paris, gr. 1561), fol. 61r (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10086090x/f70.item>)
- Сл. 9. Свети Ермил и Стратоник (деталј сл. 10)
- Сл. 10. Синај, манастир Свете Катарине, минејна икона, прва половина литургијске године (лево крило), крај XI – почетак XII века (фото:

- Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Сл. 11. Синај, манастир Свете Катарине, минејна икона, друга половина литургијске године (десно крило), крај XI – почетак XII века (фото: Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Сл. 12. Синај, манастир Свете Катарине, доњи део панела са месецима од децембра до фебруара, XI или почетак XII века (фото: Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Сл. 13. Страдање Ермила и Стратоника (деталј сл. 12)
- Сл. 14. Синај, манастир Свете Катарине, двострана минејна икона за месец јануар, XII век (фото: Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Сл. 15. Страдање Ермила и Стратоника (деталј сл. 14)
- Сл. 16. Кијев, Света Софија, свети Ермил, средина XI века (фото: Ана Захарова)
- Сл. 17. Кијев, Света Софија, свети Стратоник, средина XI века (фото: Ана Захарова)
- Сл. 18, 19. Патмос, црква Светог Јована Богослова, свети Ермил и свети Стратоник, после 1185. године (према: *The index of Medieval art*)
- Сл. 20. Студеница, Богородичина црква, свети Ермил, 1568. год. (фото: Фонд Благо)
- Сл. 21. Старо Нагоричино, страдање Ермила и Стратоника, 1317/1318. год. (Мијовић, *Менолої*, сл. 58)
- Сл. 22. Пећка патријаршија, припрата, страдање Ермила и Стратоника, 1567. год. (фото: Фонд Благо)
- Сл. 23, 24. Дечани, свети Ермил и свети Стратоник, 1345–1347. год. (фото: Фонд Благо)
- Сл. 25. Црква Светог Николе у Плаци, свети Ермил, Стратоник и Трифун, 1337–1338. год. (према: Mouriki, *The Frescoes of the Church of St. Nicholas at Platsa*, fig. 101)
- Сл. 26. Манасија, свети Ермил, око 1417. год. (према: Prolović, *Resava*, 664, fig. 241)
- Сл. 27. Манасија, свети Стратоник, око 1417. год. (фото: Фонд Благо)

- Сл. 28, 29. Дионисијат, свети Ермил и Стратоник, 1547. год. (фотографија у јавној употреби)
- Сл. 30, 31. Хопово, свети Ермил и свети Стратоник, 1608. год. (фото: Милица Поповић)
- Сл. 32. Строганов приручник за сликање икона, свети Ермил и Стратоник, крај XVI – почетак XVII века (према: *Stroganow Ikonenmalerhandbuch*, 185)
- Сл. 33. Зоран Михајловић, свети Ермил и Стратоник, мозаик на фасади горионика за свеће цркве свете Петке на Калемегдану, 2014. год. (фотографија у јавној употреби)
- Сл. 34, 35. Храм светог Саве, свети Ермил и свети Стратоник, 2020. год. (фотографија у јавној употреби)

Лазар Љубић, Спомен Ермила и Стратоника у цариградским типецима

- Сл. 1. Цариград, Остаци Студитског манастира (фотографија у јавној употреби)

Милош Јовановић, Пролошко житије Ермила и Стратоника у српском рукописном наслеђу

- Сл. 1. Стиховни пролог за друго тромесечје, Дечани 55, 1370/1380, л. 18б.
- Сл. 2. Константинов пролог за целу годину, Лесновски пролог Први, САНУ 53, 1330/1340, л. 112а.
- Сл. 3. Стиховни пролог за друго четворомесечје (јануар – април), Универзитетска библиотека у Београду 17, 1360/1370, л. 18а.
- Сл. 4. Стиховни пролог за прво полугодиште, Коришки пролог, Народна библиотека Србије Рс 639, л. 284а.

LIST OF ILLUSTRATIONS

OLGA ŠPEHAR, *THE CHRISTIANIZATION OF LATE ANTIQUE SINGIDUNUM: FROM A ROMAN CASTRUM TO AN EARLY BYZANTINE BISHOPRIC*

- Fig. 1. Singidunum, position of the *castrum* and settlement (after: М. Поповић, *Београдска ѿврђава*, 41, Fig. 17)
- Fig. 2. Votive inscription dedicated to Hecate (after: Г. Милошевић, В. Нинковић, *Архиѿравна ѿреда са ѿосвеѿом*, 209, Fig. 1)
- Fig. 3. Brestovik tomb, ground plan and cross-section (after: М. Валтровић, *Римска гробница*, Т. IV, Fig. 1)
- Fig. 4. Brestovik tomb, entrance, appearance (photo: Dimitrije Marinković)
- Fig. 5. Brestovik tomb, lateral conch (photo: Dimitrije Marinković)
- Fig. 6. Building with a rotunda, site Gradina near Stojnik village, A – ground plan; B – remains of the mosaic floor (after: О. Шпехар, *Касноантичка архиѿекѿура и риѿуал*, 120, Fig. 114)
- Fig. 7. Jonah's sarcophagus, detail of the frontal side (after: Pilipović, Milanović, *The Jonah Sarcophagus*, 240, Fig. 2)
- Fig. 8. Lead sarcophagus from Singidunum, drawing (after: А. Црнобрња, *Налаз ранохриѿћанскоѿ оловноѿ саркофаѿа*, 316, Fig. 2)
- Fig. 9. Lamp with a cross-shaped handle (after: *Конѿѿанѿин Велики и Милански едикѿи*, 345, кат. бр. 164)
- Fig. 10. Late Antique ceramic lamp (after: Племић, *Прилоѿ ѿознавању иконоѿрафије*, 765, Fig. 1)
- Fig. 11. Necklace with a cross-shaped pendant (after: *Конѿѿанѿин Велики и Милански едикѿи*, 348, No. 170)

DUBRAVKA PRERADOVIĆ, *THE CULT OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN THE BYZANTINE CAPITAL*

- Fig. 1. Constantinople, Hagia Sophia, interior (photo: Jasmina Ćirić)

DUBRAVKA PRERADOVIĆ, *REPRESENTATIONS OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN THE MEDIEVAL ART OF THE EASTERN CHRISTIAN WORLD*

- Fig. 1. Menologion of Basil II, Martyrdom of Hermylos and Stratonikos, end of the 10th – beginning of the 11th century, Biblioteca apostolica vaticana (Vat. gr. 1613), fol. 314 (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613)
- Fig. 2. Imperial Menologion, Martyrdom of Hermylos and Stratonikos, 1034–1041, Baltimore, Walters Art Gallery (Walters Ms. W. 521), fol. 88r. (https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W521/data/W.521/sap/W521_000179_sap.jpg)
- Fig. 3. Menologion of Despotēs Demetrios I Palaiologos, pictorial calendar of saints (10–13 January), Martyrdom of Hermylos and Stratonikos, bottom right, 1322–1340, Oxford, Bodleian Library *MS. Gr. th. f. I.*, fol. 24v. (<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/p/66143aef-8169-46e5-a560-98444e8191ff>)
- Fig. 4. Menologion of Symeon Metaphrastes, Saints of the first half of January (5–17 January), 1055–1056, Sinai, Monastery of St. Catherine (Sinai, gr. 512), fol. 2v. (after: Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of St. Catherine*, pl. XV, Fig. 198)
- Fig. 5. Sts. Hermylos and Stratonikos (detail of Fig. 4)
- Fig. 6. Menologion of Symeon Metaphrastes, Sts. Hermylos and Stratonikos, 11th century, Venezia, Marciana gr. Z 585 (=829), f. 54v (after: *Oriente Cristiano e Santità*, 170, Fig. 16.)
- Fig. 7. Evangelistary, Sts. Hermylos and Stratonikos, 11th century, Biblioteca apostolica vaticana (Vat. gr. 1156), fol. 294v (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156)
- Fig. 8. Menaion for January, Sts. Hermylos and Stratonikos, 13th century, Paris, Bibliothèque nationale (Paris, gr. 1561), fol. 61r (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10086090x/f70.item>)
- Fig. 9. Sts. Hermylos and Stratonikos (detail of Fig. 10)
- Fig. 10. Sinai, Monastery of St. Catherine, Menologion Icon for Twelve Months, first half of the liturgical year (left wing), end of the 11th – beginning of

- the 12th century (photograph courtesy of Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Fig. 11. Sinai, Monastery of St. Catherine, Menologion Icon for Twelve Months, second half of the liturgical year (right wing), end of the 11th – beginning of the 12th century (photograph courtesy of Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Fig. 12. Sinai, Monastery of St. Catherine, Menologion Icon for December, January, February, lower part of the panel, 11th or beginning of the 12th century (photograph courtesy of Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Fig. 13. Martyrdom of Hermylos and Stratonikos (detail of Fig. 12)
- Fig. 14. Sinai, Monastery of St. Catherine, Double-sided menologion icon for January, 12th century (photograph courtesy of Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai)
- Fig. 15. Martyrdom of Hermylos and Stratonikos (detail of Fig. 14)
- Fig. 16. Kyiv, Saint Sophia, Saint Hermylos, middle of the 11th century (photo: Anna Zakharova)
- Fig. 17. Kyiv, Saint Sophia, Saint Stratonikos, middle of the 11th century (photo: Anna Zakharova)
- Fig. 18, 19. Patmos, Saint John the Theologian church, Sts. Hermylos and Stratonikos, after 1185 (after: *The Index of Medieval art*)
- Fig. 20. Studenica, Church of the Virgin, Saint Hermylos, 1568 (photo: Blago Fund)
- Fig. 21. Staro Nagoričino, Martyrdom of Hermylos and Stratonikos, 1317/1318 (after: Мијовић, *Менолої*, fig. 58)
- Fig. 22. Patriarchate of Peć, narthex, Martyrdom of Hermylos and Stratonikos, 1567 (photo: Blago Fund)
- Fig. 23, 24. Dečani, Sts. Hermylos and Stratonikos, 1345–1347 (photo: Blago Fund)
- Fig. 25. Church of St. Nicholas at Platsa, Sts. Hermylos, Stratonikos and Tryphon, 1337–1338 (after: Mouriki, *The Frescoes of the Church of St. Nicholas at Platsa*, Fig. 101)
- Fig. 26. Manasija, Saint Hermylos, c. 1417 (after: Prolović, *Resava*, 664, Fig. 241)
- Fig. 27. Manasija, Saint Hermylos, c. 1417 (photo: Blago Fund)

- Fig. 28, 29. Dionysiou Monastery, Sts. Hermylos and Stratonikos, 1547 (public domain photo)
- Fig. 30, 31. Hopovo, Sts. Hermylos and Stratonikos, 1608 (photo: Milica Popović)
- Fig. 32. Stroganov Patternbook, Sts. Hermylos and Stratonikos, end of the 16th – beginning of the 17th century (after: *Stroganow Ikonenmalerhandbuch*, 185)
- Fig. 33. Zoran Mihajlović, Sts. Hermylos and Stratonikos, mosaic on the façade of the outer structure for burning candles at St. Petka Church in Kalemegdan, 2014 (public domain photo)
- Fig. 34, 35. The Temple of Saint Sava, Sts. Hermylos and Stratonikos, 2020 (public domain photo)

LAZAR LJUBIĆ, THE MEMORY OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN CONSTANTINOPOLITAN TYPIKA

- Fig. 1. Constantinople, Ruins of the Stoudios Monastery (public domain photo)

MILOŠ JOVANOVIĆ, THE PROLOGUE VITAE OF HERMYLOS AND STRATONIKOS IN THE SERBIAN MANUSCRIPT HERITAGE

- Fig. 1. Verse prologue for the second trimester, Dečani 55, 1370/1380, fol. 18b.
- Fig. 2. Constantine's prologue for the full year, Lesnovo prologue 1, SASA 53, 1330/1340, fol. 112a.
- Fig. 3. Verse prologue for the second quadrimester (January – April), University Library of Belgrade 17, 1360/1370, fol. 18a.
- Fig. 4. Verse prologue for the first half of the year, Koriša prologue, National Library of Serbia, Pc 639, fol. 284a.

БИБЛИОГРАФИЈА

Скраћенице

ВВ	Византијски временник
ГГБ	Годишњак града Београда
Гласник САД	Гласник Српског археолошког друштва
ЗНМ	Зборник Народног музеја
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета
ПЭ	Православная Энциклопедия
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας
ΑΒ	Analecta Bollandiana
ВВSS	Biblioteca Sanctorum I–XII, Roma 1961–1969.
BZ	Byzantinische Zeitschrift
DOР	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DHGE	Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques
IMS I	<i>Inscriptions de la Mésie Supérieure. vol. I, Singidunum et le nord-ouest de la province</i> , eds. M. Mirković, S. Dušanić, Beograd 1976.
LBG	Lexikon zur byzantinischen Gräzität
LcI	<i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i>
LSJ	Liddell, Scott, Jones, Ancient Greek Lexicon
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, ed. A. Kazhdan, New York – Oxford 1991.
RACAR	Revue d'art canadienne / Canadian Art Review
REB	Revue des études byzantines
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>

Извори

Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine*

M. Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis Gr 115 A.D. 1131*, Rome 1969.

ВИИИЈ I

Византијски извори за историју народа Југославије. Том I: фототипско издање, ур. Љ. Максимовић, Београд 2007.

ССЗН I

Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и наџиси I*, Београд 1902.

AASS Ianuarii I

Acta Sanctorum Ianuarii. Tomus I, Antverpiae 1643.

AASS Martii III

Acta Sanctorum Martii. Tomus III, Antverpiae 1668.

AASS Augusti IV

Acta Sanctorum Augusti. Tomus IV, Antverpiae 1739.

BHG

Bibliotheca Hagiographica Graeca, ed. F. Halkin, Bruxellis 1909.

Contra Arianos

In apologiam contra Arianos, in: *Athanasii opera omnia quae exstant*, Montrouge, 1857, (PG 25-28), 239-247.

De Administrando Imperio

Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, ed. by Gy. Moravcsik, transl. by R. Jenkins, Washington 1967.

Hil. Fragm.

Fragmenta ex libro Sancti Hilarii, in: *Sancti Hilarii pictaviensis episcopi opera Omnia. Tomus II et ultimus*, Parisiis, 1845.

Hyer. Syn.

Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum: Accedunt Nili Doxapatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata, ed. G. Parthey, Berolini 1866.

Illyrici Sacri tomus septimus

Illyrici Sacri tomus septimus: Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis cum earum suffraganeis, autore Daniele Farlato et Jacobo Coletto, Venetiis 1817.

Itinerarium Antonini Augusti

Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, eds. G. Parthey, M. Pinder, Berolini 1848.

Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense

Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, ed. O. Cuntz, Leipzig 1929.

Iust. Nov.

Novellae constitutiones, ed. I. Pacius, Genevae 1850.

Jordan, The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis I

R. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, September to February*, Belfast 2000.

Jordan, The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis II

R. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, March to August, The Movable Cycle*, Belfast 2005.

Liber pontificalis I

Le Liber pontificalis, tome premier, texte, introduction et commentaire par L. Duchesne, Paris 1886.

Le Martyrologe d'Usuard

Le Martyrologe d'Usuard, texte et commentaires par Dom Jacques Dubois, Bruxelles 1965.

Martyrologium Hieronymianum

Acta sanctorum novembris, tomi II pars posterior, qua continentur Hippolyti Delehaye (S. J.) commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum ad recensionem Henrici Quentin (O. S. B.), Bruxelles 1931.

Martyrologium Romanum

Caesare Baronius, *Martyrologium Romanum ad novam kalendarii rationem, et ecclesiasticae historiae veritatem restitutum*, Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum, Antverpiae 1589.

Mateos, Le typicon de la Grande Église I

J. Mateos, *Le typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle. Tome I. Le cycle des douze mois*, Roma 1962.

Mateos, Le typicon de la Grande Église II

J. Mateos, *Le typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle. Tome II. Le cycle des fêtes mobiles*, Roma 1963.

Men. Excerpta

Excerpta de legationibus, Berlin 1903.

Procopius, BG I

Procopius, *History of the Wars. Books I and II* (with and English translation by H.B. Dewing), London – New York, 1914.

Procopius, De Aedif.

Procopius, *De Aedificiis*, ed. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1964.

PG

Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, ed. J.-P. Migne, Paris 1857–1866.

Sim. Log.

Simeon Logothetae cognomento Metaphrastae, *Opera omnia*, Pars Tertia, Parisiis, (PG 114), 1864.

Theodorus Lector, *Ecclesiastica historia*, PG 86/1.

Theoph. Sym. Hist.

Theophylacti Simocattae historiae, Lipsiae 1887.

Syn CP

Propylaeum ad Acta Sanctorum novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano (nunc Beroliensi) adiectis Synaxariis selectis, ed. H. Delehayе, Bruxelles 1902.

Литература**Акентьев, Типикон Великой Церкви**

К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresden A 104. Реконструкция текста по материалам архива А. А. Дмитриевского*, *Subsidia Byzantinorossica* 5, Санкт-Петербург 2009.

Алеппский, Путешествие Антиохийского патриарха

П. Алеппский, *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским*, прев. Г. Муркоса, Вып. 3, Москва 1898.

Аноним, Ермил и Сїрайїоник

Аноним, *Ермил и Сїрайїоник*, ПЭ XVIII, 627.

Антић, Тийови Вечерња

В. Антић, *Тийови Вечерња у рукојисима Патмос 266, Часног Крста 40 и Дрезден А104: њролої за њаксономију азмајских њследовања*, *Богословље* 76/1 (2017), 159–178.

Антић, Функција елеменаїа

В. Антић, *Функција елеменаїа азмајскої њийика у савременој дојослужбеној форми њравославне цркве*, Београд 2017 (докторска дисертација, Православни богословски факултет у Београду).

Баришић, Визанїиски Синїдунум

Ф. Баришић, *Визанїиски Синїдунум*, ЗРВИ 3 (1955), 3–13.

Богдановић, Две редакције сїиховної њролоїа

Д. Богдановић, *Две редакције сїиховної њролоїа у рукојисној збирци манасїи-ра Дечана*, in: *Уѡредна исїираживања*, I, ed. Н. Стипчевић, Београд 1975, 37–72.

Богдановић, Инвенџар ћирилских рукописа

Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа у Јуџославији (XI–XVII)*, Београд 1982.

Богдановић, Каџалоџи ћирилских рукописа

Д. Богдановић, *Каџалоџи ћирилских рукописа манасџира Хиландара*, Београд 1978.

Богдановић, Меџод ојиса рукописа

Д. Богдановић, *Меџод ојиса рукописа у Археоџрафском одељењу Народне библџоотеке СРС у Беоџраду*, Библиотекар 20/5 (1968), 361–390.

Богдановић, Најсџарија служба Свеџом Сави

Д. Богдановић, *Најсџарија служба Свеџом Сави*, Београд 1980.

Валтровић, Римска џробница

М. Валтровић, *Римска џробница у селу Бресџовику*, Старинар сер. II, 1 (1906), 128–140.

Велев, Лесновскиоџи книжевен ценџар

И. Велев, *Лесновскиоџи книжевен ценџар*, Скопје 1997.

Велев, Лесновски Ковачевиков џролоџи

И. Велев, *Лесновски Ковачевиков џролоџи*, Скопје 2004.

Византијско наслеђе и српска умејносџи II

Византијско наслеђе и српска уметност II, *Сакрална умејносџи српских земаља у средњем веку*, ed. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016.

Војводић, Српска умејносџи

Д. Војводић, *Српска умејносџи од џочейка XIV сџолећа до џројасџи државе Немањџића*, in: *Византијско наслеђе и српска уметност II*, 271–297.

Герасименко, Захарова, Сарабьянов, Изображения святых во фресках Софии Киевской

Н. В. Герасименко, А. В. Захарова, В. Д. Сарабьянов, *Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи*, ВВ 66 (2007), 24–59.

Главчић, Тџиџк архиеџискоџа Никодима

А. Главчић, *Тџиџк архиеџискоџа Никодима*, in: *Српска џеолоџија данас*, Зборник радова првог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 29–30. маја 2009, књ. I, ed. Б. Шијаковић, Београд 2010, 294–307.

Грбић, Станковић, Вирилске рукописне књџие Библиоџеке Маџице српске

Д. Грбић, Р. Станковић, *Ђирилске рукописне књџие Библиоџеке Маџице српске, књ. XV, Пролози; Службе и жиџиџа*, Нови Сад 2011.

Гумилевский, Исџорический обзор

Ф. Гумилевский, *Исџорический обзор џесноџевцев и џесноџения џреческоџ Церкви*, Санкт-Петербург 1902³.

Дмитриевский, Описание

А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, Т. I. Түлікá. Ч. 1, Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы, Киев 1895.

Душанић, Мозаички најйиси из Сїојника

С. Душанић, *Мозаички најйиси из Сїојника и космајска рудничка областї у њој аниїици*, ЗФФ 12/1 (1974), 93–105.

Ђурић, Ђирковић, Кораћ, Пећка ѡаїријаршија

В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка ѡаїријаршија*, Београд 1990.

Евсеева, Афонская книга образцов XV в.

Л. М. Евсеева, *Афонская книга образцов XV в.: о методе работы и моделях средневекового художника*, Москва 1998.

Желтов, Евергетидский типикон

М. Желтов, *Евергетидский типикон*, in : ПЭ XVII, 139–143.

Живковић, Најсїарије зидно сликарсїво

М. Живковић, *Најсїарије зидно сликарсїво Боїородичине цркве у Сїуденици и њеїова обнова у XVI веку*, Београд 2019 (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду).

Јанковић, Синїдунумски марїири

М. Јанковић, *Синїдунумски марїири Ермил и Сїрайїоник слава музеја їрада Беоїрада*, ГГБ 49–50 (2002–2003), 11–28.

Јанковић, Άγιος Έρμιλος καί Στρατόνικος

М. Јанковић, Άγιος Έρμιλος καί Στρατόνικος слава музеја града Београда, ГГБ 54 (2007), 47–70.

Јовановић-Стипчевић, Средњовековно ѡисано наслеђе

Б. Јовановић-Стипчевић, *Средњовековно ѡисано наслеђе у заосїавиїици Љубомира Сїојановића*, АП 10/11 (1988/1989), 71–81.

Кесић-Ристић, Војводић, Менолої

С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолої*, in: Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 377–434.

Книга паломник

Книга паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония архиепископа Новгородского в 1200 году, ed. Хр. М. Лопарев, Православный палестинский сборник 51 (1899), I–CXIV.

Консїанїин Велики и Милански едикїи

Консїанїин Велики и Милански едикїи 313. Рађање хришћансїва у римским ѡровинцијама на ѡлу Срдије, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Београд 2013.

Красносельцев, Типик црквѣ Св. Софиѣ

Н. Красносельцев, *Типик црквѣ Св. Софиѣ в Константинополе (IX в.)*, Одеса 1892.

Лазарев, Страницѣ историѣ новгородскоѣ живописѣ

В. Н. Лазарев, *Страницѣ историѣ новгородскоѣ живописѣ: Двусторонниѣ таблѣтки из собора Св. Софиѣ в Новгороде*, Москва 1977.

Марковић, Поводом новѣ књиѣ

М. Марковић, *Поводом новѣ књиѣ Свејлѣне Ракић о срѣским иконама из Босне и Херцѣговине*, Зограф 28 (2000–2001), 149–156.

Марковић, Појѣдиначнѣ фиѣуре

М. Марковић, *Појѣдиначнѣ фиѣуре свѣтѣиѣлѣа у наосу и ѣараклисима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студиѣ*, ed. В. Ј. Бурић, Београд 1995, 243–264.

Марковић, Умѣтничка делѣтностѣ Михаила и Евѣихиѣа

М. Марковић, *Умѣтничка делѣтностѣ Михаила и Евѣихиѣа. Садашњѣ знања, сѣорна ѣиѣања и ѣравци дудућих исѣраживања*, ЗНМ 17/2 (2004), 95–112.

Магић, Оѣис рукойиса Народнѣ дѣблиотѣке

С. Магић, *Оѣис рукойиса Народнѣ дѣблиотѣке*, Београд 1952.

Мѣдић, Сѣтари сликарски ѣриручници II

М. Мѣдић, *Сѣтари сликарски ѣриручници*, II, Београд 2002.

Мѣдић, Сѣтари сликарски ѣриручници III

М. Мѣдић, *Сѣтари сликарски ѣриручници*, III, Београд 2005.

Мијовић, Грузинскиѣ менолоѣии

П. Мијовић, *Грузинскиѣ менолоѣии с XI ѣо XIV век*, Зограф 8 (1977), 17–23.

Мијовић, Менолоѣ

П. Мијовић, *Менолоѣ: исѣоријско-умѣтничка исѣраживања*, Београд 1973.

Мијовић, Триѣаѣе

П. Мијовић, *Триѣаѣе на Синајском менолошком дѣѣтѣху*, *Старинар* 19 (1968), 175–190.

Милинковић, Германска ѣлемена на Балкану

М. Милинковић, *Германска ѣлемена на Балкану. Археолошки налази из времена Сеоѣе народа*, Београд 1998 (докторска дисертациѣа, Филозофски факултет у Београду).

Милин, Прилози ѣроучавању хриѣћансѣѣа у Сирмиѣјуму

М. Милин, *Прилози ѣроучавању хриѣћансѣѣа у Сирмиѣјуму*, *Старинар* 50 (2000), 253–259.

Милошевић, Молиѣѣвослов

Н. С. Милошевић, *Молиѣѣвослов. Исѣоријско-ѣелѣѣурѣјски развој ѣослѣдовања ѣарохијскоѣ ѣиѣиѣа*, Београд 2012.

Милошевић, Нинковић, Архиепископска управа са посветом

Г. Милошевић, В. Нинковић, *Архиепископска управа са посветом Хераклија из Синигунума*, ЗНМ 24/1 (2019), 207–229.

Миня. Јанварь

Миня. Јанварь, Москва 2002.

Мирковић Л., Мирослављево еванђеље

Л. Мирковић, *Мирослављево еванђеље*, Београд 1950.

Мирковић Л., Романов ѿиѿик

Л. Мирковић, *Романов ѿиѿик*, Зборник за друштвене науке 13–14 (1956), 47–60.

Мирковић Л., Тѿиѿик архиепископа Никодима

Л. Мирковић, *Тѿиѿик архиепископа Никодима*, Богословље 1/2 (1957), 12–19.

Мирковић Л., Тѿиѿик архиепископа Никодима (свршеѿак)

Л. Мирковић, *Тѿиѿик архиепископа Никодима (свршеѿак)*, Богословље 2/1 (1958), 69–88.

Мирковић М., Економско-соѿијални развој

М. Мирковић, *Економско-соѿијални развој у II и III веку*, in: *Историја српског народа I*, Београд 1994², 77–88.

Мирковић М., Лициније и ѿроѿони хришћана

М. Мирковић, *Лициније и ѿроѿони хришћана у Синигунуму*, ЗФФ 14/1 (1979), 21–27.

Мирковић М., Римски ѿрадови на Дунаву

М. Мирковић, *Римски ѿрадови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд 1968.

Мирковић М., Римско освајање и орѿанизација римске власѿи

М. Мирковић, *Римско освајање и орѿанизација римске власѿи*, in: *Историја српског народа I*, Београд 1994², 66–76.

Мошин, Рукойиси Пећке ѿѿријаршије

В. Мошин, *Рукойиси Пећке ѿѿријаршије*, *Старине Косова и Метохије* 4–5 (1968–1971), 5–135.

Николајевић, Велики ѿиѿик

В. Николајевић, *Велики ѿиѿик (устѿав црквени)*, Београд 1971.

Оѿис рукойиса манасѿира Високи Дечани

Оѿис ѿирилских рукойисних књѿиѿа манасѿира Високи Дечани I, ed. Н. Р. Синдик, Београд 2011.

Павлова, Желязкова, Станиславов (Лесновски) пролог

Р. Павлова, В. Желязкова, *Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година*, Велико Търново 1999.

Пентковский, Богослужбный синаксарь

А. М. Пентковский, *Богослужбный синаксарь константинопольского монастыря Христа Человеколюбца (Istanbul, Patriarchate Library, Panagia Kamariotissa, Cod. 29): сентябрь 1–14*, Богословский вестник 4 (2004), 177–208.

Пентковский, Греческий оригинал славянского Синаксаря

А. Пентковский, *Греческий оригинал славянского Синаксаря и его локализация*, in: *Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь – февраль, том II. Указатели. Исследования*, eds. В. Крысько *et al.*, Москва 2011, 651–664.

Пентковский, Студийский устав

А. М. Пентковский, *Студийский устав и уставы студийской традиции*, Журнал Московской Патриархии 5 (2001), 69–80.

Пентковский, Типикон патриарха Алексия Студита

А. М. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва 2001.

Петковић В., Манастир Сѣуденица

В. Петковић, *Манастир Сѣуденица: са 114 слика у њексти*, Београд 1924.

Петковић С., Зидно сликарство

С. Петковић, *Зидно сликарство на њодручју Пећке њаѡријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965.

Петковић С., О фрескама XVI века

С. Петковић, *О фрескама XVI века из ѡријарше Пећке ѡријаршије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984), 57–65.

Петков, Стишният пролог

Г. Петков, *Стишният пролог в старата българска, сръбска и руска литература: (XIV–XV век): археография, текстология и издание на проложните стихове*, Пловдив 2000.

Пивоварова, Фрески церкви Спаса на Нередице

Н. В. Пивоварова, *Фрески церкви Спаса на Нередице*, Санкт-Петербург 2002.

Пилиповић, Кули Бахуса

С. Пилиповић, *Кули Бахуса на централном Балкану I–IV век*, Београд 2011.

Племић, Прилої ѡзнавању иконоѡрафије

Б. Племић, *Прилої ѡзнавању иконоѡрафије хришћанских свеѡиѡеља на ѡримеру рановизанѡијскої жишка из Синѡдунума*, Црквене студије 16/2 (2019), 755–766.

Племић, Сѡоменици Хекаѡиної кулиа

Б. Племић, *Сѡоменици Хекаѡиної кулиа у римским ѡровинцијама на ѡлу Србије*, Гласник САД 26 (2010), 119–128.

Попов, Минијатюры греческаго минологія XI века № 183

Н. П. Попов, *Минијатюры греческаго минологія XI века № 183*, Московској синодальной библиотеки: Описание рукописи, предисл. Д. К. Тренева, Москва 1911.

Поповић Ј., Жиџија свейих за јануар

Ј. Поповић, *Жиџија свейих за јануар*, Београд 1972.

Поповић Ј., Жиџија свейих за јун

Ј. Поповић, *Жиџија свейих за јун*, Београд 1975.

Поповић Ј., Жиџија свейих за марџ

Ј. Поповић, *Жиџија свейих за марџ*, Београд 1973.

Поповић М., Београдска ѿврђава

М. Поповић, *Београдска ѿврђава*, Београд 2006².

Поповић Р., Београдски мученици Ермил и Сџраџоник

Р. Поповић, *Београдски мученици Ермил и Сџраџоник*, Богословље 49/1–2 (1991), 69–81.

Поповић Р., Рано хришћансџво у Илирику

Р. Поповић, *Рано хришћансџво у Илирику ѿре досељења Словена: I део*, Боџословље 51/1–2 (1993), 19–85.

Поповић Р., Рано хришћансџво на Балкану

Р. Поџовић, *Рано хришћансџво на Балкану ѿре досељења Словена* (Србија, По-вардарје, Црна Гора), Београд 1995.

Прерадовић, Кулџи и иконоџрафија

Д. Прерадовић, *Кулџи и иконоџрафија џакона Исавра у Драчу*, Зограф 36 (2012), 1–12.

Прерадовић, Милановић, Оџишџехришћански свейи

Д. Прерадовић, Љ. Милановић, *Оџишџехришћански свейи у срџској кулџиној ѿракси и уметносџи*, in: Византијско наслеђе и српска уметност II, 103–117.

Прерадовић, Сџрадање свейоџ Иринеја Сирмијумскоџ

Д. Прерадовић, *Сџрадање свейоџ Иринеја Сирмијумскоџ – нова сцена дечанскоџ календара: Прилоџ џознавању кулџа и иконоџрафије свейџеномученика Иринеја Сирмијскоџ у Византији и средњовековној Србији*, Косовско-метохијски зборник 7 (2018), 1–17.

Проловић, Предсџаве мученика у Ресави

Ј. Проловић, *Предсџаве мученика у Ресави. Прилоџ иденџификацији*, Саопштења 40 (2008), 163–205.

Ранковић, Вукашиновић, Станковић, Инвенџар рукоџиса дџблиоџеке Срџске џаџријариџје

З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвенџар рукоџиса дџблиоџеке Срџске џаџријариџје*, Београд 2012.

Рыбаков, Св. Иосиф Песнописец

В. А. Рыбаков, *Св. Иосиф Песнописец и его песнотворческая деятельность*, Москва 2002.

Савић, Српски превод „Евергејидској синаксара“

В. Савић, *Српски превод „Евергејидској синаксара“ у два синајска рукописа*, ЗРВИ 53 (2016), 209–235.

Симић, Редакције пролога и месецослови ийиика

П. Симић, *Редакције пролога и месецослови ийиика*, Богословље 20/1–2 (1976), 93–110.

Симић, Хиландарски ийиик монаха Романа

П. Симић, *Хиландарски ийиик монаха Романа 1331. г.*, Краљево 2010.

Širmit и на небу и на земљи

Širmit и на небу и на земљи (1700 година од стварања хришћанских мученика), ур. Д. Познановић, Сремска Митровица 2004.

Службе мученицима деоградским

Службе свейим ранохришћанским мученицима деоградским, ed. З. А. Станчевић, П. Бранковић, Л. Љубић, Београд 2021, у штампи.

Славјано-руски Пролог по древнейшим спискам

Славјано-руски Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь – февраль. Том I. Текст и комментарии, eds. Л. В. Прокопенко *et al.*, Москва 2010.

Спаский, Полний месяцослов Востока I

С. Спаский, *Полний месяцослов Востока. Восточная агиология*, т. I, Владимир 1901².

Спаский, Полний месяцослов Востока II

С. Спаский, *Полний месяцослов Востока*, т. II, *Святой восток*, Москва 1876.

Срејовић, Културе јевозденој доба

Д. Срејовић, *Културе јевозденој доба*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994², 54–65.

Срејовић, Културе млађеј каменој доба

Д. Срејовић, *Културе млађеј каменој доба*, in: *Историја српског народа I*, Београд 1994², 15–30.

Станкова, К вопросу о переводе агографического синаксаря

Р. Станкова, *К вопросу о переводе агографического синаксаря (простого пролога) в свете новейших исследований*, Scripta & e-Scripta 16/17 (2017), 201–216.

Стародубцев, Свейи лекари

Т. Стародубцев, *Свейи лекари – иошиовање и иредсйављање*, Београд 2018.

Стародубцев, Српско зидно сликарство

Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, књ. II, Београд 2016.

Стојановић, Капалої рукописи и старих шипамјаних књија

Љ. Стојановић, *Капалої рукописи и старих шипамјаних књија*. Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901.

Столић, Православни свейачник

Х. Столић, *Православни свейачник*. Месецослов свейих, т. I, септембар – јун, Београд 1988.

Стричевић, Бресјовик

Ђ. Стричевић, *Бресјовик*. Римска јробрница, Старинар 7–8 (1956–1957), 411–413.

Тасева, Грешки и несинонимни разночтенија

Л. Тасева, *Грешки и несинонимни разночтенија в българския и србския превод на проложните стихове за месец март*, Црквене студије 6 (2009), 215–234.

Тафт, Византијскиј церковниј обряд

Р. Тафт, *Византијскиј церковниј обряд*, Санкт-Петербург 2000.

Темчин, Сербскиј столпниј апракос

С. Ју. Темчин, *Сербскиј столпниј апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура*, Slavistica Vilnensis 52/2 (2003), 131–177.

Тешић-Радовановић, Представљање свейлосџи

Д. Тешић-Радовановић, *Представљање свейлосџи*. Символика украса ранохришћанских свейшљки са јросјора центјралној Балкана (IV–VII век), Београд 2018 (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду), Београд 2018.

Тешић-Радовановић, Јанковић, Прилој инјерјрејацији јредсјава

Д. Тешић-Радовановић, М. Јанковић, *Прилој инјерјрејацији јредсјава на јруји касноанјичких јредмејта са центјралној Балкана*, у: Наука без граница II. Мејународни тематски зборник. 2. Одјечи, ур. М. Лончар-Вујновић, Косовка Митровица 2019, 177–201.

Тийик архиејискоја Никодима I

Тийик архиејискоја Никодима I, српскословенски језик разрешио Лазар Мирковић, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 2004.

Тийик архиејискоја Никодима II

Тийик архиејискоја Никодима II, српскословенски језик разрешио Лазар Мирковић, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 2007.

Тодић, Грачаница

Б. Тодић, *Грачаница*. Сликарство, Приштина 1999.

Тодић, Српски сликари

Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века I*, Нови Сад 2013.

Тодић, *Старо Најоричино*

Б. Тодић, *Старо Најоричино*, Београд 1993.

Тодоровић, *Мучења свейих Ермила и Стйрајтоника*

Д. Тодоровић, *Мучења свейих Ермила и Стйрајтоника*, *Источник* 26–28 (1998), 15–26.

Трифунџић, *Азбучник*

Ђ. Трифунџић, *Азбучник срјских средњовековних књижевних јојмова*, Београд 1990².

Търновската редакция

Търновската редакция на Стишния пролог: текстове, лексикален индекс. Том 5. Месец януари, ed. Г. Петков *et al.*, Пловдив 2010.

Турилов, *Забутые и малоизвестные факты*

А. Турилов, *Забутые и малоизвестные факты из истории древнейшего перевода Пролога у южных славян (к проблеме «первого восточнославянского влияния»)», *Славяноведение* 2 (2012), 8–26.*

Ферјанчић, *Населывање лејијских вейћерана*

С. Ферјанчић, *Населывање лејијских вейћерана у далканским йрџинцијама. I–III век н. е.*, Београд 2002.

Франковић, *Конзервација и ресйаурација мозаика*

М. Франковић, *Конзервација и ресйаурација мозаика са локалијетйта Губеревац (из збирке Нарџној музеја у Беојраду)*, *ЗНМ* 21/1 (2013), 300–319.

Христова-Шџмова, *Прџложнијте чеййива*

И. Христова-Шџмова, *Прџложнијте чеййива в драјанџвйа миней*, Кирило-Метџдиевски четения 2015: юбилеен сборник, Софија 2015, 157–174.

Цџнев, *Славянски рукојиси в Берлинскајта државна дйблиџтйека*

Б. Цџнев, *Славянски рукојиси в Берлинскајта државна дйблиџтйека*, Софија 1935.

Црнобрња, *Налаз ранохришћанског оловног саркофага*

А. Црнобрња, *Налаз ранохришћанској оловној саркофаја из Синјидунума*, *Гласник САД* 19 (2003), 313–320.

Ѓоровић, *Рукојиси Универзйетйске дйблиџтйеке*

В. Ѓоровић, *Рукојиси Универзйетйске дйблиџтйеке у Беојраду*, *Споменик СКА* 87 (1938), 95–104.

Чистякова, *Класификација южнославянских списков Синаксаря*

М. Чистякова, *Класификација южнославянских списков Синаксаря по структурным и языковым особенностям*, *Slavistica Vilnensis* 63 (2018), 35–58.

Чистякова, *О южнославянских переводах стишного пролога*

М. Чистякова, *О южнославянских переводах стишного пролога*, in: *Scala Paradisi*. Академику Димитрију Богданџвићу у спомен, eds. А. А. Турилов *et al.*, Београд 2018, 437–455.

Шпадијер, Почеци српске химнографије

И. Шпадијер, *Почеци српске химнографије*, Београд 2019.

Шпехар, Касноантичка архиепископска архитектура и ритуал

О. Шпехар, *Касноантичка архиепископска архитектура и ритуал. Централни Балкан између истока и запада*, Београд 2019.

Шпехар, Насијанак хришћанске сакралне топографије

О. Шпехар, *Насијанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од Миланског едикта до почетка VII века*, Београд 2012 (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду).

Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, Опис ћирилских рукописа

Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије I*, Београд 1986.

Μακρής, Σύναξις

Ε. Γ. Μακρής, *Σύναξις*, in: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, т. XI, Αθήναι 1967, 556–557.

Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο

Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Θεολόγου στην Πάτμο*, ΔΧΑΕ 14 (1987–1988), 205–266.

Amore, Quirino, vescovo di Siscia

A. Amore, *Quirino, vescovo di Siscia (Siszeck), santo, martire*, in: BBSS X, 1333.

Aubert, Hermylus

R. Aubert, *Hermylus, martyr à Singidunum en compagnie de Stratonicos*, DHGE, XXIV, col. 122–123.

Baldovin, The Urban Character of Christian Worship

J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Rome 1987.

Beard, North, Price, Religions of Rome

M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome. vol. I, A History*, Cambridge 1998.

Baring-Gould, The Lives of the Saints

S. Baring-Gould, *The Lives of the Saints*, vol. I, London 1897.

Beck, The Religion of Mithras Cult

R. Beck, *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2006.

Boberg, Ermilus (Hermylus) und Stratonikus

J. Boberg, *Ermilus (Hermylus) und Stratonikus*, in: *LcI VI*, col. 168.

Boyarín, Dying for God

D. Boyarín, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, Stanford (CA) 1999.

Bratož, *Die Geschichte des frühen Christentums*

R. Bratož, *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neuen Forschungen*, *Klio* 72/2 (1990), 508–550.

Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*

R. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino. Fra Aquileia e Poetovio*, Udine – Gorizia 1999.

Brown, *The Cult of the Saints*

P. Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago – London 1981.

Bulić, *Sv. Kvirin Biskup*

F. Bulić, *Sv. Kvirin Biskup i mučenik grada Sisciae (Siska)*, *Bogoslovska smotra*, 12/1 (1924), 121–125.

Buzov, *Kvirin – sisački biskup*

M. Buzov, *Kvirin – sisački biskup i mučenik*, *Riječi: časopis za književnost, kulturu i znanost* 1–2 (2003), 1–26.

Campbell, *The Severan Dynasty*

B. Campbell, *The Severan Dynasty*, in: *The Cambridge Ancient History, Vol. XII: The crisis of Empire, A.D. 193–337*, eds. A. K. Bowman *et al.*, Cambridge 2008, 1–27.

Chatzidakis, *The Cretan painter Theophanis*

M. Chatzidakis, *The Cretan painter Theophanis. The final phase of his art in the wall-paintings of The Holy Monastery of Stavronikita*, The Holy Monastery of Stavronikita 1986.

Ciggaar, *Une description*

K. N. Ciggaar, *Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais*, *REB* 34 (1976), 211–267.

Clark, *Third-century Christianity*

G. Clark, *Third-century Christianity*, in: *The Cambridge Ancient History, Vol. XII: The crisis of Empire, A.D. 193–337*, eds. A. K. Bowman *et al.*, Cambridge 2008, 589–671.

Clauss, *The Roman Cult of Mithras*

M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras. God and His Mysteries*, New York 2001.

Cumont, *The Mysteries of Mithra*

F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, Chicago – London 1903.

Dark, Harris, *The Orphanage*

K. Dark, A. Harris, *The Orphanage of Byzantine Constantinople: an archaeological identification*, *Byzantinoslavica* 66/1–2 (2008), 189–201.

D'Aiuto, *Nuovi elementi per la datazione del Menologio Imperiale*

F. D'Aiuto, *Nuovi elementi per la datazione del Menologio Imperiale: i copisti degli esemplari miniati*, *Rendiconti [dell'] Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, ser. IX, 8 (1997), 715–747.

D'Aiuto, [Vat. gr. 1156] Lezionario dei Vangeli

F. D'Aiuto, [Vat. gr. 1156] *Lezionario dei Vangeli. Greco*, in: *Vangeli dei popoli: la parola e l'immagine del Cristo nelle culture e nella storia*, ed. F. D'Aiuto et al., Roma 2000, 244–248.

Delehaye, Les origines

H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1912.

Delehaye, Le synaxaire de Sirmond

H. Delehaye, *Le synaxaire de Sirmond*, AB 14 (1895), 396–434.

Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie

H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, AB 31 (1912), 161–300.

Delehaye, Synaxaires byzantins

H. Delehaye, *Synaxaires byzantins, ménologes, typica*, London 1977.

Detoraki, Un parent pauvre

M. Detoraki, *Un parent pauvre de la réécriture hagiographique: l'abrege*, in: *Remanier, métaphraser. Fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, eds. S. Marjanović-Dušanić, B. Flusin, Belgrade 2011, 71–83.

Duchesne, Le culte romain des Quatre-Couronnés

L. Duchesne, *Le culte romain des Quatre-Couronnés (Santi Quattro)*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 31 (1911), 231–246.

Duchesne, Les sources du Martyrologe hiéronymien

L. Duchesne, *Les sources du Martyrologe hiéronymien*, *Mélanges de l'École française de Rome* 5 (1885), 120–160.

Dušanić, La nord-ouest de la Mésie Supérieure

S. Dušanić, *La nord-ouest de la Mésie Supérieure*, in: *IMS I*, 95–162.

Effenberger, Marienbilder

A. Effenberger, *Marienbilder im Blachernenheiligtum*, *Millennium* 13/1 (2016), 275–325.

Ehrhard, Überlieferung und Bestand

A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, I–III, Leipzig – Berlin 1937–1952.

El Menologio de Basilio II, fascimile

El Menologio de Basilio II. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. gr. 1613, fascimile, Madrid 2005.

El Menologio de Basilio II

El Menologio de Basilio II. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. gr. 1613. Libro de estudios con ocasión de la edición facsímil, eds. F. D'Aiuto, I. Pérez Martín, Città del Vaticano – Atenas – Madrid 2008.

Follieri, *I calendari in metro*

E. Follieri, *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo*, I. Introduzione, testo e traduzione, Bruxelles 1980.

Follieri, *L'epitome della Passio greca*

E. Follieri, *L'epitome della Passio greca di Sisto, Lorenzo ed Ippolito BHG 977d. Storia di un testo dal Menologio al Sinassario*, in: *Byzance. Hommage à André N. Stratos*, vol. II, Athènes 1986, 399–423.

Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ*

M. Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*, Berkeley – Los Angeles – London 2005.

Galavaris, *Eleventh-Century Hexptych*

G. Galavaris, *An Eleventh-Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Venice – Athens 2009.

Galinski, *Continuity and Change*

K. Galinski, *Continuity and Change. Religion in the Augustan Semi-Century*, in: *A Companion to Roman Religion*, ed. J. Rüpke, Malden – Oxford – Victoria 2007, 71–82.

Garitte, *Calendrier palestino-géorgien*

G. Garitte, *Calendrier palestino-géorgien du Sinaiticus 34 (Xe siècle)*, Bruxelles 1958.

Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè*

P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè*, REB 43 (1985), 5–165.

Gavrilović-Vitas, *Roman Religion and Cults*

N. Gavrilović-Vitas, *Roman Religion and Cults on the Danube Limes in Serbia*, in: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, vol. I, eds. S. Golubović, N. Mrđić, Belgrade 2018, 167–195.

Gemeinhardt, Leemans, *Christian Martyrdom in Late Antiquity*

P. Gemeinhardt, J. Leemans, *Christian Martyrdom in Late Antiquity. Some introductory perspectives*, in: *Christian Martyrdom in Late Antiquity 300–450 AD. History and Discourse, Tradition and Religious Identity*, eds. P. Gemeinhardt, J. Leemans, Berlin – Boston 2012, 1–11.

Giannelli, *Tetrastici di Teodoro Prodromo*

C. Giannelli, *Tetrastici di Teodoro Prodromo sulle feste fisse e sui santi del calendario bizantino*, AB 75 (1957), 299–336.

Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*

I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002.

Greek and Latin Narratives About Ancient Martyrs

Greek and Latin Narratives About Ancient Martyrs, ed. É. Rebillard, Oxford 2017.

Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode*

J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris 1977.

Grumel, *Le Typicon de la Grande Église*

V. Grumel, *Le Typicon de la Grande Église d'après le manuscrit de Sainte-Croix: datation et origine*, AB 85 (1967), 45–57.

Gugolj, Tešić-Radovanović, *A Lamp from the Belgrade City Museum*

B. Gugolj, D. Tešić-Radovanović, *A Lamp from the Belgrade City Museum with a Representation of SS. Constantine and Jelena*, in: *Symbols and Models in the Mediterranean: Perceiving through Cultures*, eds. A. Barnes, M. Salerno, Newcastle upon Tyne 2017, 124–135.

Guyon, *Les Quatre Couronnés*

J. Guyon, *Les Quatre Couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IXe siècle*, Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité 87/1 (1975), 505–561.

Haas, *Alexandria in Late Antiquity*

C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict*, Baltimore – London 1997.

Halkin, *Le ménologe impérial de Baltimore*

F. Halkin, *Le ménologe impérial de Baltimore. Textes grecs publiés et traduits*, Bruxelles 1985.

Halkin, *Le mois de janvier*

F. Halkin, *Le mois de janvier du 'Ménologe impérial' byzantin*, AB 57 (1939), 225–236.

Halkin, *Trois textes grecs inédits*

F. Halkin, *Trois textes grecs inédits sur les saints Hermyle et Stratonice martyrs à Singidunum*, AB 89 (1971), 5–45.

Hanke, *Vesper und Orthos*

G. M. Hanke, *Vesper und Orthos des Kathedralritus der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, I–II, Erschienen 2018.

Herman-Mascard, *Les reliques des saints*

N. Herman-Mascard, *Les reliques des saints: formation coutumière d'un droit*, Paris 1975.

Il Menologio di Basilio II

Il Menologio di Basilio II. (Cod. Vaticano greco 1613.) I. Testo, II. Tavole, Torino 1907.

James, *Mosaics in the Medieval World*

L. James, *Mosaics in the Medieval World. From Late Antiquity to the Fifteenth Century*, Cambridge 2017.

Janin, *Constantinople byzantine*

R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et Répertoire topographique*, Paris 1964².

Janin, *Études de topographie*

R. Janin, *Études de topographie byzantins (suite): Τὰ Ναρσοῦ. Ὁξεία*, *Échos d'Orient* 36/187 (1937), 288–308.

Janin, *La géographie ecclésiastique*

R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique. Tome III, Les églises et les monastères*, Paris 1953.

Janin, *Les sanctuaires byzantins de saint Michel*

R. Janin, *Les sanctuaires byzantins de saint Michel (Constantinople et banlieue)*, *Échos d'Orient* 33/173 (1934), 28–52.

Joannou, *Das Menologion des Despoten Demetrios*

P. Joannou, *Das Menologion des Despoten Demetrios I Palaiologos*, *BZ* 50/2 (1957), 307–309.

Kazhdan, *Constantinopolitan Synaxarium*

A. Kazhdan, *Constantinopolitan Synaxarium as a source for social history of Byzantium*, in: *The Christian East. Its institutions & its thought. A critical reflection; papers of the International Scholarly Congress for the 75th anniversary of the Pontifical Oriental Institute, Rome, 30 May – 5 June 1993*, ed. R. Taft, Roma 1996, 485–515.

Kazhdan, P. Ševčenko, *Symeon Metaphrastes*

A. Kazhdan, N. P. Ševčenko, *Symeon Metaphrastes*, in: *ODB III*, 1983–1984.

Kazhdan, Taft, *Synaxis*

A. Kazhdan, R. F. Taft, *Synaxis*, in: *ODB III*, 1992.

Kollias, *Patmos*

E. Kollias, *Patmos. Byzantine Art in Greece. Mosaics Wall Paintings*, Athens 1990.

Kovačević, *Arhiv Srpske akademije nauka*

B. Kovačević, *Arhiv Srpske akademije nauka u Beogradu*, *Arhivist* 7/3–4, dodatak 9 (1957), CXCIII–CCXVI.

Lidova, *The Artist's Signature*

M. Lidova, *The Artist's Signature in Byzantium. Six Icons by Ioannes Tohabi in Sinai Monastery (11th – 12th century)*, *Opera Nomina Historiae. Giornale di cultura artistica* 1 (2009), 77–98.

Longo, *El poema introductorio*

A. A. Longo, *El poema introductorio en dodecasilabos bizantino*, in: *El Menologio de Basilio II*, 77–90.

Luzzi, *Il Patmiacus 266*

A. Luzzi, *Il Patmiacus 266: un testimone dell'utilizzo liturgico delle epitomi premetafrastiche*, *RSBN* 49 (2012), 239–261.

Luzzi, *Il semestre estivo*

A. Luzzi, *Il semestre estivo della recensione H* del Sinassario di Costantinopoli*, in: Idem, *Studi sul Sinassario di Costantinopoli*, Roma 1995, 5–90.

Luzzi, “*L’ideologia costantiniana*”

A. Luzzi, “*L’ideologia costantiniana*” nella liturgia dell’età di Costantino VII Porfirogenito, RSBN 28 (1991), 113–124.

Luzzi, *Osservazioni sull’introduzione*

A. Luzzi, *Osservazioni sull’introduzione nel Sinassario costantinopolitano della commemorazione degli asceti di Teodoreto di Cirro*, RSBN 45 (2008) 2009, 179–190.

Luzzi, *Precisazioni sull’epoca*

A. Luzzi, *Precisazioni sull’epoca di formazione del Sinassario di Costantinopoli*, RSBN 36 (1999) 2000, 75–91.

Luzzi, *Synaxaria and the Synaxarion*

A. Luzzi, *Synaxaria and the Synaxarion of Constantinople*, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, vol. II Genres and Contexts, ed. S. Efthymiadis, London 2014, 197–208.

Mackie, *Early Christian Chapels*

G. V. Mackie, *Early Christian Chapels in the West: decoration, function and patronage*, Toronto 2004.

Mackie, *The San Venanzio chapel*

G. Mackie, *The San Venanzio chapel in Rome and the martyr shrine sequence*, RACAR 23/1–2 (1996), 1–13.

Majeska, *Russian Travelers*

G. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington D.C. 1984.

Mango, *Constantine’s mausoleum*

C. Mango, *Constantine’s mausoleum and the translation of relics*, BZ 83/1 (1990), 51–62.

Mango, *Constantinople as Theotokopolis*

C. Mango, *Constantinople as Theotokopolis*, in: *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. M. Vassilaki, Milan 2000, 17–25.

Mango, *Le développement urbain*

C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècles)*, Paris 1985.

Mango, *The Origins of the Blachernae Shrine*

C. Mango, *The Origins of the Blachernae Shrine at Constantinople*, in: Radovi XIII Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju. Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split – Poreč 25. 9. – 1. 10. 1994, II, ed. N. Cambi, E. Marin, Vatican City 1998, 61–76.

Mango, *The relics of St. Euphemia*

C. Mango, *The relics of St. Euphemia and the Synaxarion of Constantinople*, in: *Opōra: studi in onore di mgr Paul Canart per il LXX compleanno*, vol. III, eds. S. Lucà, L. Perria, Grottaferrata 1999, 79–88.

Marin, *Mozaik u oratoriju sv. Venancija*

E. Marin, *Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 24 (2007), 251–256.

Marucchi, *Le recenti scoperte presso*

O. Marucchi, *Le recenti scoperte presso la Basilica di S. Sebastiano. Nuova illustrazione della Memoria Apostolica della Via Appia e della tomba del martire s. Quirino*, Nuovo bullettino di archeologia cristiana 22/1–2 (1916), 5–61.

Matthiae, *Mosaici medievali*

G. Matthiae, *Mosaici medievali delle chiese di Roma*, Roma 1967.

McCulloh, *From antiquity to the middle ages*

J. M. McCulloh, *From antiquity to the middle ages: continuity and change in papal relic policy from the 6th to the 8th century*, in: *Pietas* (Festschrift für Bernhard Kötting), ed. E. Dassmann, K. Suso Frank, Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband 8, Münster 1980, 313–324.

Menologii anonymi Byzantini

Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt, I–II, ed. B. Latyšev, Petropoli 1911–1912.

Menologium Graecorum

Menologium Graecorum Jussu Basilii Imperatoris Graece olim editum, Munificentia Et Liberalitate Sanctissimi Domini Nostri Benedicti XIII: In tres Partes divisum Nunc Primum Graece et Latine Prodit, Urbini 1727.

Mercati, *Santuari e reliquie*

S. G. Mercati, *Santuari e reliquie Costantinopolitane secundo il codice Ottoboniano Latino 169 prima della Conquista latina (1204)*, Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia 12 (1936), 133–156.

Milošević, *Funerary Sculpture from the Brestovik Tomb*

G. Milošević, *Funerary Sculpture from the Brestovik Tomb*, in: *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain*, éd. V. Gaggadis-Robin et al., Arles - Aix-en-Provence 2009, 741–751.

Mirković M., *Introduction historique*

M. Mirković, *Introduction historique*, in: *IMS I*, 23–41.

Mirković M., *Opera Minora Selecta*

M. Mirković, *Opera Minora Selecta IV Antiquitas Posterior*, Beograd 2018.

Mirković M., Sirmium

M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008².

Mirković M., Tri nova natpisa iz Singidunuma

M. Mirković, *Tri nova natpisa iz Singidunuma*, Singidunum 1 (1997), 57–63.

Mošin, Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog

V. Mošin, *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svijetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske akademije 2 (1959), 17–68.

Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije

V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Deo I, Opis rukopisa*, Zagreb 1955.

Mócsy, Pannonia and Upper Moesia

A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston 1974.

Mouriki, The Frescoes of St. Nicholas at Platsa

D. Mouriki, *The Frescoes of the Church of St. Nicholas at Platsa in the Mani*, Athens 1975.

Mullen, The Expansion of Christianity

R. L. Mullen, *The Expansion of Christianity. A Gazetteer of its First Three Centuries*, Leiden – Boston 2014.

Nagy, Ascetic Christianity in Pannonian Martyr Stories

L. Nagy, *Ascetic Christianity in Pannonian Martyr Stories*, in: *Pagans and Christians in the Late Roman Empire. New Evidence, New Approaches (4th – 8th centuries)*, eds. M. Sághy, E. M. Schoolman, Budapest 2017, 97–104.

Noret, Le Synaxaire Leningrad gr. 240

J. Noret, *Le Synaxaire Leningrad gr. 240. Sa place dans l'évolution du synaxaire byzantin*, *Античная древность и средние века* 10 (1973), 124–130.

Noret, Ménologes, Synaxaires, Ménéés

J. Noret, *Ménologes, Synaxaires, Ménéés. Essai de clarification d'une terminologie*, AB 86 (1968), 21–24.

Noret, Philippart. Un curieux fragment

J. Noret, G. Philippart, *Un curieux fragment de menée*, AB 87 (1969), 85–86.

Oakeshott, The mosaics of Rome

W. F. Oakeshott, *The mosaics of Rome, from the third to the fourteenth centuries*, New York 1967.

Oriente Cristiano e Santità

Oriente Cristiano e Santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente, catalogo della mostra, Venezia, Bibl. Naz. Marciana, 2 lug. – 14 nov. 1998, ed. S. Gentile, Milano 1998.

Outtier, *La source «grecque»*

B. Outtier, *La source «grecque» du calendrier palestino-géorgien du Sinaiticus 34 (Xe siècle)*, in: *Armenia between Byzantium and the Orient*, ed. B. Outtier et al., Leiden – Boston (Mass.) 2020, 580–601.

Patterson-Ševčenko, *Illustrated manuscripts*

N. Patterson-Ševčenko, *Illustrated manuscripts on the Metaphrastian Menologion*, Chicago – London 1990.

Patterson-Ševčenko, *The Walters 'Imperial' Menologion*

N. Patterson-Ševčenko, *The Walters 'Imperial' Menologion*, *The Journal of the Walters Art Gallery* 51 (1993), 43–64.

Pétridès, *Le monastère des Spoudaei*

S. Pétridès, *Le monastère des Spoudaei à Jérusalem et les Spoudaei de Constantinople*, *Echos d'Orient* 4/4 (1901), 225–231.

Pétridès, *Spoudaei et Philopones*

S. Pétridès, *Spoudaei et Philopones*, *Échos d'Orient* 7/49 (1904), 341–348.

Pilipović, *Agriculture and Worship*

S. Pilipović, *Agriculture and Worship. A Contribution to the Study of Daily Life in Roman Singidunum and its Environs*, *Balkanica* 46 (2015), 41–59.

Pilipović, Milanović, *The Jonah Sarcophagus*

S. Pilipović, Lj. Milanović, *The Jonah Sarcophagus from Singidunum: A Contribution to the Study of Early Christian Art in the Balkans*, *Classica et Christiana* 11 (2016), 219–245.

Popović M., *Antički Singidunum*

M. Popović, *Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja*, *Singidunum* 1 (1997), 1–20.

Preradović, *Jadransko more*

D. Preradović, *Jadransko more, rute i luke u ranom srednjem veku prema hagiografskim izvorima (Jadranski putevi svetitelja i relikvija u ranom srednjem veku)*, *Историјски записи* 89/3–4 (2016), 2018, 7–34.

Preradović, *Les martyrs de Sirmium, Singidunum et Ulpiana*

D. Preradović, *Les martyrs de Sirmium, Singidunum et Ulpiana dans l'hagiographie et l'iconographie byzantines et serbes*, *Round Tables [Elektronski izvor]: proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22–27 August, 2016*, ed. B. Krsmanović, Lj. Milanović, Belgrade 2016, 145–149.

Prolović, *Resava*

J. Prolović, *Resava (Manasija) : Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević*, Wien 2017.

Prozorov, *The Passion of st. Domnius*

V. B. Prozorov, *The Passion of st. Domnius: the tradition of apostolic succession in Dalmatia*, *Scrinium* 2 (2006), 219–239.

Prudentius, *Hymnus in Honorem Quirini*

Prudentius, *Hymnus in Honorem Quirini Martyris, Episcopi Ecclesiae Siscianae*, in: *Prudentius*, Peristephanon, VII, London 1953, no. 398, 215–19.

Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*

C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in the Age of Transition*, Berkeley – London 2005.

Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans*

E. Rizos, *Martyrs from the north-western Balkans in the Byzantine ecclesiastical tradition: patterns and mechanisms of cult transfer*, in: *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau*. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaunraum, Ruma, 4–7. 11. 2015, eds. I. Bugarski et al., Remshalden 2016, 195–213.

Roncaioli, S. *Quirino di Siscia*

C. Roncaioli, *S. Quirino di Siscia e la sua traslazione a Roma. Analisi e critica delle fonti*, *Quaderni dell'Istituto di Lingua e Letteratura Latina dell'Università di Roma*, 2–3 (1980–1981), 215–249.

Rüpke, *Pantheon. A New History of Roman Religion*

J. Rüpke, *Pantheon. A New History of Roman Religion*, Princeton – Oxford 2018.

Sauget, *Ermilo e Stratonico*

J.-M. Sauget, *Ermilo e Stratonico*, *BBSS* V, 58–59.

Sauget, *Montano e Massima*

J.-M. Sauget, *Montano e Massima, santi, martiri di Sirmio*, *BBSS* IX, 574–575.

Shoemaker, *The Cult of Fashion*

S. J. Shoemaker, *The Cult of Fashion: The Earliest Life of the Virgin and Constantinople's Marian Relics*, *DOP* 62 (2008), 53–74.

Skhirtladze, *The Image of the Virgin*

Z. Skhirtladze, *The Image of the Virgin on the Sinai Hexaptych and the Apse Mosaic of Hagia Sophia, Constantinople*, *DOP* 68 (2014), 369–386.

Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church*

R. Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church: Arianism, the Goths, and Hagiography*, *DOP* 52 (1998), 157–186.

Sotiriou, *Ikônes du mont Sinai I*

G. et M. Sotiriou, *Ikônes du mont Sinai I*, Athens 1956.

Sotiriou, *Icônes du mont Sinai II*

G. et M. Sotiriou, *Icônes du mont Sinai II*, Athens 1958.

Stark, *Cities of God*

R. Stark, *Cities of God. The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome*, New York 2006.

Stroganow *Ikonenmalerhandbuch*

Ikonenmalerhandbuch der Familie Stroganow, München 1983.

Ševčenko, *Menologion of Basil II*

N. P. Ševčenko, *Menologion of Basil II*, in: ODB II, 1341–1342.

Ševčenko, *The Illuminators of the Menologium*

I. Ševčenko, *The Illuminators of the Menologium of Basil II*, DOP 16 (1962), 243–276.

Špehar, *Private piety or collective worship*

O. Špehar, *Private piety or collective worship in early Christian martyria. Late antique Naissus case study*, Зорпаф 39 (2015), 1–10.

Taft, Kazhdan, *Typikon of the Great Church*

Taft, Kazhdan, in: *Typikon of the Great Church* in: ODB III, 2132–2133.

Tóth, *Sirmian martyrs in exile*

P. Tóth, *Sirmian martyrs in exile: Pannonian case-studies and a re-evaluation of the St. Demetrius problem*, BZ 103/1 (2010), 145–170.

The Oxford Classical Dictionary

The Oxford Classical Dictionary, eds. S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford 1999³.

Vedriš, *Štovanje sv. Anastasije*

T. Vedriš, *Štovanje sv. Anastasije u Sirmiju, Carigradu i Rimu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, Diadora 22 (2007), 191–216.

Vicelja-Matijašić, *Istra i Bizant*

M. Vicelja-Matijašić, *Istra i Bizant. Neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6. stoljeća u Istri*, Rijeka 2007.

Vikan, Holum, *The Trier Ivory*

G. Vikan, K. G. Holum, *The Trier Ivory, Adventus Ceremonial, and the Relics of St. Stephan*, DOP 33 (1979), 113–133.

Vujović, *Prilog poznavanju antičkog zidnog slikarstva*

M. Vujović, *Prilog poznavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma*, Singidunum I (1997), 169–179.

Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of St Catherine*

K. Weitzmann, G. Galavaris, *The Monastery of St Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Greek Manuscripts, vol. I: From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton 1990.

Weitzmann, *Icon Programs*

K. Weitzmann, *Icon Programs of the 12th and 13th Centuries at Sinai*, ΔΧΑΕ 12 (1986), 63–116.

Wortley, *Relics and the Great Church*

J. Wortley, *Relics and the Great Church*, BZ 99 (2006), 631–647.

Wortley, *The Byzantine Component of the Relic-ward*

J. Wortley, *The Byzantine Component of the Relic-ward of Constantinople*, Greek, Roman and Byzantine Studies 40 (1999), 353–378.

Wortley, *The Marian Relics*

J. Wortley, *The Marian Relics at Constantinople*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 45 (2005), 171–187.

Yasin, *Saints and Church Spaces*

A. M. Yasin, *Saints and Church Spaces in the Late Antique Mediterranean. Architecture, Cult, and Community*, Cambridge 2009.

Yota, *The Lectionary*

E. Yota, *The Lectionary*, in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. V. Tsamakda, Leiden – Boston 2017, 287–299.

Zacharova, *Los ocho artistas del Menologio*

A. Zacharova, *Los ocho artistas del Menologio de Basilio II*, in: *El Menologio de Basilio II*, 131–195.

Zakharova, *Miniatures of the Imperial Menologia*

A. Zakharova, *Miniatures of the Imperial Menologia*, Nea Rhome. Rivista di ricerche bisantinistiche 7 (2011), 131–153.

Zakharova, *The Relationship between Text and Image*

A. Zakharova, *The Relationship between Text and Image in Byzantine Illuminated Gospel Lectionaries*, in: *Bild und Text im Mittelalter*, eds. K. Krause, B. Schellewald, Cologne 2011, 283–311.

Zeiller, *Les origines chrétiennes*

J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*, Roma 1967².

Лектура

Татјана Ружин-Ивановић

Превод на енглески

Миљана Протић

Превод с црквенословенског

Лазар Љубић

Графички дизајн

Мирослав Лазић

Штампа

Бирограф, Земун

Тираж

300

ISBN 978-86-7179-117-5

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

27-36:929 Ермил, свети(082)
27-36:929 Стратоник, свети(082)

ЕРМИЛ и Стратоник : свети ранохришћански мученици београдски / уредник Дубравка Прерадовић ; [превод на енглески Миљана Протић, превод с црквенословенског Лазар Љубић]. – Београд : Балканолошки институт САНУ, 2022 (Земун : Бирограф). – 216 стр. : илустр. ; 24 см. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт = Special editions / Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies ; 153)

На спор. насл. стр.: Hermylos and Stratonikos : early christian martyrs of Belgrade / edited by Dubravka Preradović. – Тираж 300. – Стр. 11–14: Предговор / Даница Поповић. – Стр. 17–23: Уводна реч / Дубравка Прерадовић = Editor's foreword / Dubravka Preradović. – Списак илустрација ; List of illustrations: стр. 183–190. – Summaries. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 191–216.

ISBN 978-86-7179-117-5

1. Прерадовић, Дубравка, 1974– [уредник] [аутор додатног текста]
а) Ермил, свети (4в) -- Зборници б) Стратоник, свети (4в) -- Зборници

COBISS.SR-ID 57019657

